कै. राजवाडे यांनीं लिहून ठेवलेली प्रस्तावना

" लक्ष्यताम्:—

[१] पुढील भाषांतरांत ज्ञानेश्वरींतील ओव्यांतील मराठी शब्दांचें संस्कृत प्रतिशब्दशः भाषांतर दिलें आहे.

[२] मजपुढें दोन पोथ्या अति जुन्या होत्या; (१) मी छापिलेली व (२) चांदोरकरांची पृष्ठमात्रांची.

[३] दृष्टि केवळ भाषाशास्त्रीय आहे.

*[४] पंच्याएशी ओव्यांचें (१) संस्कृत भाषान्तर (२) व अर्वाचीन मराठी भाषान्तर परिस्फुटतेकरितां व मोडणी कळण्याकरितां दिलें आहे. पुढील सर्व राहिलेल्या ओव्यांचें केवळ संस्कृत भाषान्तर तेवढें दिलें आहे.

[५] मराठी शब्दांचें संस्कृत भाषान्तर अशाकरतां दिलें आहे कीं त्या शब्दांचें मूळ संस्कृत रूप काय होतें तें अभ्यासकांच्या ध्यानांत यावें. कालिदासादि व पंचतंत्रादि सामान्य लेखकांच्या भाषेंत जे शब्द येतात त्याहून या भाषान्तरांत निराळे संस्कृत शब्द (नामे, धातु व अव्ययें) येतात हें अभ्यासकांच्या लक्षांत येईल.

[६] हें भाषान्तर अभ्यासितांना (१) ज्ञानेश्वरी व्याकरण (२) सुबंत विचार (३) तिङन्त विचार व (४) मराठी भाषेवरील माझे सर्व लेख, टिपणें व व्युत्पत्त्या यांशीं अभ्यासकाचा परिचय असणें अवश्य आहे. अन्यथा हें भाषान्तर नीट समजणार नाहीं व ८५ ओव्यांवर ज्या निर्वचक टीपा दिल्या आहेत त्यांतील विशेष कळण्यास अडचण पडेल.

[७] ८६ पासून ५३० पर्यंतच्या ओव्यांचें अर्वाचीन मराठी मुद्दाम केलें नाहीं. केवळ संस्कृत भाषान्तर केलें आहे अशाकरितां कीं ८५ ओव्यांची मोडणी कळल्यावर बाकीच्या ओव्यांचा अर्थ संस्कृत भाषान्तरावरून अभ्यासकाला करतां येईल व यावा.

वि. का. राजवाडे "

---

* टीपः—ग्रंथाची उपयुक्तता वाढविण्याच्या दृष्टीनें ८६ पासून ५३० पर्यंतच्या मराठी ओव्या आम्हीं मुद्दाम या ग्रंथांत दिल्या आहेत. सदरच्या ओव्या कै. राजवाडे यांनीं च छापविलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रतींत जशा छापल्या आहेत तशा च येथें उद्धृत केल्या आहेत.

चिटणीस, रा. सं. मं. धुळें

संपादकीय निवेदन

कै. वि. का. राजवाडे यांनीं लिहून ठेवलेल्या या भाषान्तराचें महत्त्व ज्ञानेश्वरीच्या व साहीपेक्षां भाषाशास्त्राच्या अभ्यासकांना विशेष आहे हें जाणून राजवाडे-संशोधन-मंडळानें या भाषान्तराची प्रसिद्धी, मंडळामार्फत प्रकाशित होणाऱ्या 'संशोधन' त्रैमासिकांतून क्रमशः करण्यास सुरुवात केली व सर्व भाषान्तर त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध झाल्यावर तें आतां या ग्रंथाच्या स्वरूपांत अभ्यासकांच्या हातीं देण्यांत येत आहे. या संस्कृत भाषान्तरांतील कांहीं रूपें व कांहीं व्युत्पत्त्या अशास्त्रीय आहेत असें कित्येक संस्कृतज्ञांना वाटलें व तीं रूपें व त्या व्युत्पत्त्या तशा च छापाव्या कीं काय असा प्रश्न उत्पन्न झाला. परंतु कै. राजवाडे यांनीं स्वतःच या भाषान्तराच्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें त्यांचे भाषाशास्त्रविषयक लेख उत्तम प्रकारें अभ्यासिल्याशिवाय या भाषान्तराचें मर्म नीट ध्यानांत येण्यासारखें नसल्यामुळें व तसा खोल अभ्यास आमचा किंबहुना उपरिनिर्दिष्ट आक्षेपकांचाही पण नसल्यामुळें कै. राजवाड्यांच्या लिखाणांत ढवळाढवळ न करितां तें आहे त्या च स्वरूपांत विद्वान् व अभ्यासू सज्जनांच्या स्वाधीन करणें हें च योग्य होईल असें ठरवून हें भाषान्तर जसेंच्या तसें च प्रकाशित केलें आहे. अर्थात् च मुद्रितें काळजीपूर्वक तपासण्यापलिकडे या ग्रंथांत संपादकाला विशेष कांहीं च कर्तव्य उरलेलें नव्हतें. हीं मुद्रितें तपासण्याचें काम राजवाडे संशोधन मंडळाच्या इच्छेवरून मीं केलें असून तें निर्दोष रीतीनें पार पाडण्याचा शक्य तो प्रयत्न यथाशक्ति केला आहे. शुद्धिपत्रांत नमूद केलेल्या मुद्रणदोषांखेरीज अधिक मुद्रणदोष या ग्रंथांत दिसून आल्यास त्याबद्दलची जबाबदारी केवळ माझ्यावर च आहे. या भाषान्तराच्या यथार्थतेबद्दल क्वचित् प्रसंगीं मतभेद होणें शक्य असलें तरी देखील तें भाषांतर व त्यासंबंधीं होणारी चर्चा ही भाषाशास्त्राच्या अभ्यासकांना अनेक दृष्टींनीं मार्गदर्शक होण्यासारखी आहे अशी मंडळाची दृढ श्रद्धा असल्यामुळें च मंडळानें कै. राजवाड्यांचें हें लिखाण जसेंच्या तसें च तज्ज्ञ जनतेला सादर केलें आहे.

धुळें मिती पौष शु॥ १
शके १८५६

त्र्यंबक व्यंकटेश कुळकर्णी
सभासद, रा. सं. मं. धुळें

शुद्धिपत्र *

पान	ओळ	अशुद्ध	
१७	१४	अधिक्य	आधिक्य
,,	१७	अभ्यासानें	अभ्यासान्तीं
१८	२	घोलिला	घोलिलां
,,	५	(मया) मया	(मया)
,,	७	मी	मीं
,,	१९	घाल्हितः	घल्हितः
१९	४	घपनें	घपने
,,	१९	किंमा	किंवा
,,	१८	माहार्णे	घाहर्णे
२०	१	आधिजवावें	ओधिजवावें
२१	१४	पडियन्ता	पढियन्ता
२२	४	मंनोरथा	मनोरथां
२३	९	उन्मेपः	उन्मेपः
,,	१४	लागलें	लागले
,,	१७	चारः = किंवा	चारः किंवा
२४	८	घात्तीं	घार्ता
,,	९	वेत्ति	वेति
,,	२०	(परंतु) श्रोता दुश्चितः	(परंतु), श्रोता दुश्चित्तः

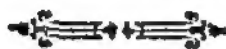
* टीपः–तिसऱ्या फर्म्यांचें उपान्त्य मुद्रित (प्रूफ) च अखेरचें मुद्रित समजून छापलें गेल्यामुळें त्या फर्म्यांत वरील अशुद्धें राहिलीं आहेत.

श्री

ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतील

मराठी ओव्यांचें

संस्कृत प्रतिशब्दशः भाषान्तर

ज्ञानेश्वरी

अध्याय नववा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(१)

तरि अवधान एकलें देइजे । मग सर्व सुखांसि पात्र होइजे ।
हें प्रतिज्ञोत्तर माझें । उघड आइकां ॥

तरि = तर्हि. तर्‍हि = तर्हि + अपि.

एकल = एक + ल (स्वार्थक) (ला–ली–लें).

देइजे = कर्तरि विधिलिङ् किंवा कर्मणि विधिलिङ् दद्यात किंवा दीयेत.

देइजे = दीजे. मग = मार्ग्.

सर्वसुखां = चतुर्थी बहुवचन. सि = सं.

पत्र = राजपत्र; सनद.

घेइजे = गृण्हीयाम् किंवा गृह्येयम् (कर्तरि किंवा कर्मणि विधिलिङ्)

हें = एतद्, इदम् व अदस् पासून तीन ह निघतात. पहिले दोन ह सन्निकृष्ट अर्थ दाखवितात व तिसरा ह विप्रकृष्ट अर्थ दाखवितो. प्रकृत स्थळीं सन्निकृष्टार्थक ह आहे. तेव्हां तो एतद् किंवा इदम् पासून निघालेला समजावा. हा, ही, हें.

प्रतिज्ञोत्तर = प्रतिज्ञया युक्त उत्तर. निक्षून उत्तर.

संविदागूः प्रतिज्ञानं (अमर-प्रथमकांड-धीवर्ग-५).
प्रतिज्ञा पक्षोक्तिः प्रथितांगिकार श्च (क्षीरस्वामी).
उत्तर = प्रश्नः पोद्यधिया पृच्छा तस्य भंजनमुत्तरं, प्रतिवाक्यं.
माझ = मदीय. ह्या – झी – झें.
मम = मज्झ = मज हें तिन्ही लिंगीं सारखें.
मह्य = मज्झ = माझ. एका काळीं सं. षष्ठी मह्य अशी होती.
(प्रांतिक किंवा पूर्ववैदिक.)
उघड = उद्‌घट = उग्घट = ऊघड = उघड.
आइकां = आकर्णयत (कर्तरि आज्ञायां लोट् द्वितीय पुरुष बहुवचन).

संस्कृत

तर्हि एकलं (एकाग्रं) अवधानं दद्यात ।
माङ् सर्वसुखानां अहं पत्रं संगृण्हीयाम् ।
एतद् मदीयं उद्‌घटं प्रतिज्ञोत्तरं (यूयं) आकर्णयत ।

अर्वाचीन मराठी

तरी एकाग्र अवधान तुम्ही द्या; (म्हणजे) मग मी सर्व सुखांची राजपत्र ऊर्फ सदन घेईन. हें माझें उघड प्रतिज्ञोत्तर ऐका, म्हणजे प्रतिज्ञापूर्वक प्रतिवाक्य आइका. प्रतिज्ञापूर्वक म्हणजे पक्षोक्तिपूर्वक.

भावार्थ

आपण माझें बोलणें एकाग्र चित्तानें ऐका; म्हणजे मला सर्व सुखांची सनद च मिळाली असें मी समजेन; आपलें होकारार्थी वाक्य आलें म्हणजे तत्संबंधानें मी प्रतिज्ञेनें असें उघड उत्तर करितों कीं, सर्व सुखांची म्हणजे सुखातिशयाची मला साक्षात् आपणाकडून जणूं काय सनद च मिळाली.

(पाठभेद चांदोरकरप्रतः—पात्र होईजे म्हणून अर्वाचीन शुद्धि कोणीं केली आहे. पण हा पाठ अनर्थक आहे.)

(३)

परि प्रौढि न बोलें हो जी । तुम्हां सर्वज्ञाचां समाजीं ।
देयां अवधान म्हणे हे माझी । विनवणी सलगी ॥

परि = परं अपि = परं भि = परं हि = परं इ = परिं = परि. पर = परं
प्रौढि = तृतीया किंवा द्वितीया. प्रौढि म्हणजे वृद्धवत् उक्ति.
न = न. बोल = वल्ह = वल्ह = वल्ल = बोल

अ चा ओ. वल्हामि = बोलें (लट् परस्मै अनिट्)

हो = हो. जी = आर्याः ।

तुम्हाँ = युष्माकं = तुम्हँ = तुम्हहँ = तुम्हाँ.

सर्वज्ञा = षष्ठी बहुवचन. ज्ञ मधील अनुनासिकामुळे बहुवचनाचा अनुस्वार काढला नाहीं.

चां = च या सर्वनामाची सप्तमी एकवचन.

त्यत् = च्चत = च (चा, ची, चें)

समाजीं = सप्तमी एकवचन. देयां = लोट् द्वितीय पुरुष बहुवचन.

अवधान = द्वितीया एकवचन. म्हणे = (भण् = म्हण्) लट् उत्तम पुरुष एकवचन. परस्मै अनिट्.

(किंवा) म्हणे ! = निपात, मन्ये = म्हणे !

हे = एतद्, अदस्, इदम् ह्या तीन सर्वनामांपासून स्त्रिलिंगी रूप, प्रथमा एकवचन. ही हें रूप अर्वाचीन आहे.

माझी = मदीया.

विनवणी = विज्ञापना किंवा विनमनी किंवा विज्ञपन

विज्ञापना = विनावणी. विनमनी = विनवणी.

विज्ञपना = विनवणी

तेव्हां दुसरी व्युत्पत्ति रूपावरून एथें ग्राह्य वाटते.

सळगी = संलग्ना किंवा त्याहून उत्तम सहलग्ना.

संलगना = सळगी. सहलगना = सळगी.

सं चा अनुस्वार मराठींत उडून जातो, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. तं सं ताडयति – त्यास मारतो. षष्ठी किंवा तृतीया.

सलगी = संलग्ना किंवा सहलग्ना विशेषण विनवणीचें.

संस्कृत

परं अपि प्रौढ्या किंवा प्रौढिं न वल्हामि अहो आर्याः

युष्माकं सर्वज्ञानां त्यस्मिन् समाजे ।

अवधानं दत्त (इति) भणामि ।

इयं मदीया संलग्ना विज्ञापना किंवा विनमनी । किंवा

इयं मदीया विज्ञपना संलग्ना (अस्ति) ।

अर्वाचीन मराठी

परंतु, अहो आर्यजन हो ! मी प्रौढी किंवा प्रौढीनें तुम्हां सर्वज्ञाच्या समाजात बोलत नाहीं. अवधान द्या म्हणतों, ही माझी सलगीची विनवणी आहे. किंवा ही माझी विनवणी (आपल्या चरणाशीं) संलग्न आहे.

भावार्थ

१ प्रौढी म्हणजे वृद्ध पुरुषा सारखें बोलणें चालणें, लहान तोंडीं मोठा घास घेणें.

२ पाठभेद चांदोरकरप्रतः—परि × तरि; × चां × ०; समाजीं × समझि. पैकीं परि व समाजीं हे पाठ सरस. समज म्हणजे परीचा यथा असा संस्कृतांत अर्थ आहे. नंतर समाझि असा पाठ फिरविला आहे. परंतु झि हून जिं किंवा जीं उच्चार सरस. चांदोरकर प्रतींत सप्तमीचा अनुनासिक नाहीं.)

३ म्हणे हा निपात समजला नाहीं तर कंसवाक्य समजतां येईल.

(३)

कां जे ललेयाचे लले सरति । मनोरथाचे मनौरे पुरति ।
जरि माहेरें श्रीमंतें होंति । तुझा ऐसीं ॥

कांजे = किंच.

ललेया = लला शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन

ललक = ललअ = लला (ळी-ळें). ललक = लडक (का-की-कें)
लला म्हणजे मूल किंवा ललक म्हणजे लाड.

चे = च या सर्वनामाचे प्रथमेचें बहुवचन.

लले = (लल: = लला) बहुवचन. लला म्हणजे लाड.

सरति = लट् प्रथम पुरुष बहुवचन, परस्मैपद, अकर्मक सर् म्हणजे प्राप्त होणें. सृ = सर् To finish.

मनोरथा = षष्ठी एकवचन.

मनश्चासौ रथश्च मनोरथः । मन एव रथः । मनरूपी रथ.

चे = च चें प्रथमेचें बहुवचन.

मनौरे = मनौरा शब्दाचें प्रथमेचें बहुवचन.

मनस्कार = मनोआरा = मनौरा.
चित्ताभोगो मनस्कारः । (अमर-प्रथमकांड-धीवर्गः—२)
पुनः पुनः मनसि करणं मनस्कारः चर्चा विचारणा ।

पुरति-प्रथमपुरुष बहुवचन, परस्मैपद, अकर्मक. पृ = पुर.

जरि = जन्हि. जर्‍हीं = जन्हि अपि.

माहेरें = प्रथमा बहुवचन. मातृगृहाणि = माहेरें.

मात्रीयकाणि = माहेरें (मामा) मातरा (Parents)
Vaidik = मातरा माहेरें - Parents.

श्रीमंतें = बहुवचन माहेरें या शब्दाचें. श्रीमंत-श्रीमंतें.

होंति—लट् प्रथमपुरुष बहुवचन.　　　　भू = हो.
तुम्हा—षष्ठी.　　　　ऐसीं = ईदृशानि किंवा एतादृशानि.
(किंवा) तुम्हाऐसीं = युष्मादृशाणि. युष्मादृश = तुम्हाऐस
युष्मादृश या तद्धित शब्दाचा च अपभ्रंश तुम्हाऐस असा होतो.

संस्कृत

किंच ललकानां त्ये लला: सरंति ।
मनोरथस्य त्ये मनस्कारा: पूर्यन्ते
यन्हि युष्मादृशाणि श्रीमन्ति मातापितरौ भवतः
(मातृगृहाणि भवंति)

अर्वाचीन मराठी

आणीक, मुलांचे ते ते लाड सिद्ध होतात, किंवा लळ्यांचे लळे सरतात, भागविले जातात. (व) मनाचे ते ते संकल्प पुरविले जातात, जेव्हां तुम्हा सारखीं श्रीमंत आईबापें असतात.

भावार्थ

येथें चंचल मुलें व मन यांचे लाड प्रेमळ मातापितरें पुरवितात, हा दृष्टान्त घेतला आहे.

(४)

तुमचेया दीठिवेयाचिये खोलें । सांसिनले प्रसन्नतेचे मलें ।
ते साउली देखोनि लोलें । श्रांतु जी मी ॥

तुमचेया = युष्मदीयस्य पुल्लिंगी तुमचा या शब्दाची षष्ठी.
तुम्हेच्चअ = तुमच (चा-ची-चें)
दीठिवेया = दृष्टिपात = दीठिवाअ = दीठिवा. षष्ठी दीठिवेया.
चियें = ची ह्या स्त्रीलिंगी सर्वनामाची सप्तमी एकवचन.
खोलें = क्रोडा = कोला = खोला सप्तमी एकवचन खोलें.
सांसिनले = निष्ठा बहुवचन.
संसिन्व् म्हणजे चांगलें भिजणें.
संसिन्वित = सँसिवअ + ल = सँसिवल, सँसिनल.
सँसिनले म्हणजे चांगले भिजलेले.
प्रसन्नते = षष्ठी प्रसन्नतायाः (किंवा) प्रसन्नतीयाः = प्रसन्नतेचे.
मे = प्रथमा बहुवचन.

मळे = मालाः = मळे-प्रथमा बहुवचन.

ते = द्वितीया एकवचन स्त्रीलिंग त या सर्वनामाचें.

साउली = शामा + ली =साँवली (छाया)= साउली किंवा छाया +ली (स्वार्थक) = साअली = सावली = साउली.

देखौनि देखौनु = दृष्ट्वा.

लोले = लोलामि. लट् उत्तमपुरुष एकवचन.

लोलें = लोळें (अर्वाचीन).

श्रांतु = श्रांत. जी = आर्याः मी = अहं.

संस्कृत

युष्मदीयस्य दृष्टिपातस्य त्यस्यां क्रोडायां
प्रसन्नतायाः त्ये मालाः संसिन्विताः ।
तां छायां दृष्ट्वा, हे आर्याः अहं
श्रांतः (सन) लोलामि ।

अर्वाचीन मराठी

तुमच्या दृष्टिपाता च्या खोळींत प्रसन्नतेचे मळे भिजले आहेत. ती सावली पाहून दमलेलो मी, हे आर्य हो ! लोळतों.

भावार्थ

१ चांदोरकरप्रतींत देखौनु असा पाठ आहे. ज्ञानेश्वरानें मूळ देखौनि रूप लिहिलें कीं देखौनु रूप लिहिलें, हा निश्चय करवत नाहीं. दोन्ही रूपें त्या काळीं सरसहा सर्वत्र प्रचलित होतीं. नकलकारांपैकीं एकानें देखौनु व दुसऱ्यानें देखौनि रूप लिहिलें आहे. ज्ञानेश्वरानें दोहोंतून कोणतें तरी एक च रूप लिहिलें असलें पाहिजे. उघड आहे कीं, दोहोंतून कोणत्या तरी एका नकलकारानें यदृच्छेला जें सहज रूप आलें तें लिहिलें आहे. म्हणजे नकलकार फार पुरातन काळीं म्हणजे ज्ञानेश्वराच्या हयातींत किंवा लवकर च नंतर जरीं ज्ञानेश्वरानें मूळांत रूपें लिहिलीं असतील तशींच रूपें लिहीत नसत, हें निश्चित आहे.

२ सिन्व् धातु प्राथिक संस्कृतांत दृष्टीस पडत नाहीं. तो मराठी रूपानें ज्ञानेश्वरींत साक्षात् योजिलेला आहे. त्यावरून व इतर अशा च उदाहरणांवरून दिसतें कीं पाणिनीय धातुपाठांतील सिन्व् वगैरे धातु काल्पनिक नाहींत, पाणिनिकालीन लोकांच्या नित्य परिचयांतील आहेत.

३ चांदोरकरप्रतींत मि वर अनुनासिक आहे. प्रस्तुत प्रतींत नाहीं. अर्थात् अनुनासिक वैकल्पिक आहे.

४ चांदोरकरप्रतींत खोलेबद्दल ओले हा पाठ आहे. त्याहून खोले हा पाठ सरस व अर्थाला अनुरूप. ओलावा म्हणजे आर्द्रता व सांतिनले म्हणजे आर्द्र झाले. द्विरुक्ति एका च अर्थाची टाळण्याकरितां खाले हा पाठ स्वीकारावा हें श्रेयस्कर. ख मधील व घेऊन ओले, वोले, हा पाठ निहिलेला दिसतो.

(५)

तुम्हीं सुखामृताचे डोहो। म्हणौनि आपुलिया सवें वोल्हावों लाहों।
आणि एथ ही सलगि करुं जरि बीहों। तरि निवों कें पां ॥

तुम्हीं – यूयं. सुखामृता = पष्ठी. चे = बहुवचन.

डोहो = द्रुह = डोह, डोहो. बहुवचन; द्रुह म्हणजे तडाग.

म्हणौनि = मत्वा. आपुलिया = आत्मीयायाः (आत्म्यायाः) पष्ठी.

सवें = समता = सवआ = सवा; सवें-सप्तमी एकवचन स्त्रीलिंग.

वोल्हावों = आर्द्रायितुं. आर्द्र = ओल. उद् To wet उत्त + ल = ओल नामधातु.

लाहों = श्लाघानि. लोट् उत्तमपुरुष एकवचन.
श्लाघ् = लाह् (अत्युत्कट इच्छा करणें.)

आणि = अन्यत्. एथ = अत्र. ही = अपि.

सलगि = सहलग्नता. करुं या धातुसाधित नामाचें कर्म.

करुं = कर्तुं. करु या नामाची द्वितीया एकवचन. बिहों या क्रियापदाचें कर्म.

जरि = यन्हि. बीहों = बिभयानि – लोट् उत्तम पुरुष एकवचन.

तरि = तन्हि. निवों = निर्वाणि. लोट् उत्तमपुरुष एकवचन.

कें = क सर्वनामाची तृतीया एकवचन. पां=त्वै =त्वइ=पैं, पां (निपात)

संस्कृत

यूयं सुखामृतस्य द्रुहाः ।
(इति) मत्वा आत्मीयायाः समतायां आर्द्रायितुं श्लाघानि ?।
अन्यच्च अत्र अपि सहलग्नतां कर्तुं यन्हि बिभयानि ।
तन्हि केन (प्रकारेण) त्वै निर्वाणि ?।

अर्वाचीन मराठी

तुम्ही सुखामृताचे डोह, म्हणून आपल्या सवें (अथवा संगतींत) ओलावूं इच्छूं कां ? आणि एथें हि जर सलगि करण्यास भिऊं, तर कोणत्या प्रकारानें (मी) निवूं वरें ?

भावार्थ

१ संतप्तातें निवण्याची कल्पना येथें आहे व सर्वत्र ओवींत आशार्थ (प्रश्नार्थ ? सं.) आहे. सुखामृताच्या डोहांत मज्जन करून शांत होण्याची परवानगी ज्ञानेश्वर संतांपाशीं मागत आहे.

२. आपुलिया सवें ह्या पाठाचा अर्थ न कळल्यामुळें आणि स्वेच्छा, आपुलिया स्वेच्छा, असे सहज समजण्यासारखे पाठ अवान्तर प्रतींनीं घातले आहेत.

(६)

आणिक बाल बोवडां बोलीं । कां वांकुडां विचुकीं पाउलीं ।
चोज करूनि माउली । रिझवी जेवि ॥

आणि = अन्यत्   बालक = बालकं.

बोवडां = बोबल (बल् धातूचें यङि रूप) = बोवड – बोवडा – डी – डें. बोवडा या पुल्लिंगी आकारान्त शब्दाचें तृतीयेचें बहुवचन बोवडां. बल् – बोलणें, बोल हा मराठी बल्ह् पासून हि निघेल व बल् पासून हि निघेल.

बोलीं = (बल्ह् किंवा बल्) तृतीया बहुवचन.

कां = किंवा = कॅंवा = कॅंआ = काँ.

वांकुडां = वक्रट = वांकुड (डा – डी – डें) तृतीयेचें बहुवचन अकारान्त शब्द.

विचुकीं=(महाराष्ट्री) विचुक=विचुक, तृतीयेचें बहुवचन अकारान्त शब्द. विचुक म्हणजे चुकणारें, अडखळणारें. (महाराष्ट्री) चुक्क म्हणजे चुकणें.

पाउलीं=पाद + ल = पायल = पाउल. तृतीयेचें बहुवचन.

चोज = चोद्य (चमत्कार, आश्चर्य, कौतुक) = चोज्ज = चोज कर्म करूनि शब्दाचें.

माउली = मातृ + ली (स्वार्थक) = माउली.

रिझवी = ऋच् = रिज – किंवा ऋजु – ऋजु करणें, खेळवून शांत करणें. (णिच्) रिजव ऋच् म्हणजे पूजा करणें; लट् प्रथम पुरुष एकवचन सेट्.

जेवि = यद्वत्

संस्कृत

अन्यच्च बंबलितोक्तिभिः किंवा वक्रटैः भ्रमद्भिः
पादन्यासैः चोद्यं कृत्वा यद्वत् मातरं बालकं अर्जयति ।

अर्वाचीन मराठी

अशोक, ज्याप्रमाणें बोबड्या बोलांनीं किंवा मोडक्या तिडक्या पावलांनीं कौतुक करून आईस लेंकरूं रिझवितें.

टीका

लेंकरूं बोबडें बोलून व अडखळत चालून कौतुकानें आपल्या आईस रिझवितें; हा दृष्टान्त येथें घेतला आहे.

(७)

तेवि तुम्हां संतांचा पढियो । कैसेनि तन्हीं आम्हावारि हो ।
इया बहुवा अळुकी जी आहों । सलगि करित ॥

तेवि = तद्वत्. तुम्हां = षष्ठी बहुवचन.
संतां = सतां. चा = प्रथमा एकवचन.
पढियो = प्रतिग्रहः = पढिवो = पडिहो = पढियो
प्रतिग्रह म्हणजे प्रेम, मर्जी. प्रथमा एकवचन.
कैसेनी = कीदृशेण. तन्हीं = तर्हि अपि.
आम्हा = षष्ठी बहुवचन. वरि = उपरि.
हो = भवतु. इया = अनया.
बहुवा = बह्व्या.
अळुकी = आर्तिका = आलिकी = आलुकी = अळुकी
आर्ति म्हणजे अत्युत्कट इच्छा, संकट. तृतीया एकवचन.
जी = आर्याः आहों = स्मः
सलगि = संलग्नता किंवा सहलग्नता. करित = कुर्वन्तः

संस्कृत

तद्वत् कीदृशेन तर्हि अपि (उपायेन) युष्माकं सतां प्रतिग्रहो भवतु अनया बह्व्या आर्त्या, हे आर्याः,
वयं संलग्नतां कुर्वन्तः स्मः ।

अर्वाचीन मराठी

तेणेंप्रमाणें कशानें तरी तुम्हां संतांचा प्रतिग्रह होवो या मोठ्या उत्कंठेनें आम्ही, हे आर्य हो, सलगी करीत आहों.

(८)

वांचूनि माझिये बोलतिये योग्यते । सर्वज्ञ भवादृश श्रोते ।
काइ घडेयावरि सारस्वतें । पढों सिकिजे ॥ ८ ॥

वांचूनि = वंचित्वा, वंचित्वा.
माझिये = मदीयायै चतुर्थी.
बोलतिये = वदन्त्यै चतुर्थी.
योग्यते = योग्यतायै चतुर्थी.
सर्वज्ञ = सर्वज्ञाः
भवादृश = भवादृशाः
श्रोते = श्रोतारः
काइ = किं.
घडेया = घटस्य; घट, घटी म्हणजे पाटोळी, वस्त्र, फडकें.
वरि = उपरि.
सारस्वतें = सारस्वतेन.
पढों = पठितुं.
सिकिजे = शिक्ष्येत शिक्षिष्ये.

संस्कृत

मदीयां वदन्तीं योग्यतां वंचित्वा
भवादृशाः श्रोतारः सर्वज्ञाः ।
किं घटस्य उपरि सारस्वतेन पठितुं शिक्ष्येत ? ।

अर्वाचीन मराठी

माझ्या बोलण्या योग्यते शिवाय आपल्या सारखे श्रोते सर्व कांहीं जाणतात. विद्वानानें वस्त्रावरील लिहलेल्या वाचायला शिकावयाचें ?

टीका

ज्ञानेश्वरकाली घट, घटी म्हणजे कापडाचा फडक्या घर लिहून मुलांना वाचण्याकरितां किंवा घालून देत. जोगाईच्या अंबराय पंचीकरणाचोर्डो दांतोपंतानें फडक्यावर च लिहिलेली आहे. ती शिवा, वाचकें व अज्ञान याचा साठी आहे.

(९)

अवधारां आवडे तेसणा धुंधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काई करुं ।
अमृताचां ताटीं वोगरुं । ऐसिं रसोयें कैंचीं ॥

अवधारां = अवधारयत.
आवडे = यावृत्तवे.
तेसणा = तादृशः तादृशीनः
धुंधुरु = धुंधुमारः
परि = परं.
महातेजीं = महति तेजसि.
न = न.
मिरवे = शोभवि किंवा मिळिरापसे.

काइ = किं.
अमृता = अमृतस्य.
तार्टी = तट्टे, ताळे.
ऐसें = एतादृशाणि.
कैंचीं = कानिचित्.

करूं = करवाणि.
च्या = त्वस्मिन्.
घोगरं = उद्गिराणि.
रसोयें = रससूदनानि.

संस्कृत

अवधारयत (यादृशः) युष्मभ्यः आवर्तते तादृशीनः
धुंधुमारः (यन्हि स्यात्) परं महातेजसि न
समुन्मीलति (न मिहिरायते); किं करवाणिः
अमृतस्य त्वस्मिन् ताळे (यादृशाणि) उद्गिराणि
एतादृशाणि रससूदनानि कानिचित् (संति) ?

अर्वाचीन मराठी

ऐकलीत च्या, वाटेल तसला धुंधुमार असला तरि महातेजांत अमोच्या शेजारी तो मिरवत नाहीं,' (म्हणून) काय करूं ? अमृता च्या तारांत वाहूं अशीं रसोयें कांहीं तरी (आहेत) ?

टीका

१ धुंधुरु बद्दल चांदोरकरप्रतींत धुंधरु पाठ आहे.
२ काय करूं हें कंसवाक्य आहे.
३ मिहिर म्हणजे सूर्य. मिहिरायतें म्हणजे सूर्यासारखें चमकणें.
  मिहिरायते = मिरवतो.
४ वाहृत म्हणजे आवडणें. वाहृत = वावड = आवड. वाह्रति = आवडि

(१०)

हां हो हिमकरा वीजणें । किं नादापुढां आइकवणें ।
लेणेंयासि हें लेणें । केहीं आहे ॥

हां हो ! = हंहो !
वीजणें = वीजनं.
नादा = नादस्य.
आइकविणें = आविष्कर्णनं.

हिमकरा = हिमकराय.
किं = किंवा.
पुढां = पुरस्तात्.
लेणेंयां = रत्नेभ्य

सि = सं. हें = इदं.
लेणें = रत्नं. केहीं = कुत्रापि. आहे = अस्ति.

संस्कृत

हंहो ! हिमकराय वीजनं किंवा
नादस्य पुरस्तात् आविकर्णनं
(किंवा) रत्नेभ्यः इदं रत्नं कुत्रापि सं अस्ति ?

अर्वाचीन मराठी

हा हो चंद्राला पंखा किंवा नादापुढें आइकविणें (किंवा) लेण्याला हें चांगलें लेणें कोठें हि आहे का ?

टीका

चां. आहे × आधि. रत्न = रदण — लयण = लेणें.
लयन पासून लेणें शब्द निघतो. त्याचा अर्थ घर असा आहे. डोंगरांत राहावयाची गुहा असा त्याचा विशिष्ट अर्थ आहे.

(११)

सांघां परिमळें काइ तुरंबावें । सागरें कवणी ठाइं नाहावें ।
हें गगन चि अडे आघवें । ऐसा पवाडु कैंचा ॥

सांघां = संख्यात. परिमळें = परिमलेन.
काइ = किं. तुरंबावें = तुंपितव्यं.
सागरें = सागरेण. कवणीं = कस्मिन् नु.
ठाइं = स्थाने. नाहावें = स्नातव्यं.
हें = अदः गगन = गगनं.
चि = चित्. अडे = अड्डेत्.
आघवें = आग्निमं. ऐसा = ईदृशः
पवाडु = प्रवारः कैंचा = कश्चित्.

संस्कृत

संख्यात, परिमलेन किं तुंपितव्यं ?
सागरेण कस्मिन् नु स्थाने स्नातव्यं ?
अदः चित् गगनं आग्निमं (येन) अड्डेत्
ईदृशः प्रवारः कश्चित् अस्ति ?

अर्वाचीन मराठी

दोना, बांडानें फळाचा वास घ्यावा ? डागानें कोणत्या स्थळीं घरें न्हावें ? या अशक्या समाळाला अवश्रीड असें छत काहीं तरी आहे काय ?

(१२)

तैसें तुमचें अवधान धाए । आणि ह्मणों हें देखों होये ।
ऐसें वक्तृत्व कवणातें आहे । विचारिजो ॥

तैसें = तादृशं.	तुमचें = युष्मदीयं
अवधान = अवधानं (द्वितीया).	धाए = धीयते.
आणि = अन्यत्.	ह्मणों = भणामः
हें = इदं.	देखों = पश्यामः
होए = भवति.	ऐसें = एतादृशं.
वक्तृत्व = वक्तृत्वं.	कवणा = कं नु.
तें = प्रति.	आहे = अस्ति.
विचारिजो = विचार्यतां.	

संस्कृत.

तादृशं (तद्वत्) युष्मदीयं अवधानं धीयते
अन्यच्च,(यत् वयं) भणामः(तद्) एतत् पश्यामः (इति) भवति,
एतादृशं वक्तृत्वं कं नु प्रति अस्ति ? विचार्यतां ?

अर्वाचीन मराठी

तसें तुमचें अवधान (जेणेंकरून) घातलें जातें आणि (जें आम्ही) म्हणतों (तें) हें (साक्षात्) पहातों (असें) होतें, असें वक्तृत्व कोणास आहे बरें ? विचार करा ?

टीका

धा हा धातु येथें अकर्मक म्हणजे कर्मण्यर्थक योजिला आहे. जशी आकाशाला गवसणी घालण्याचा विचार केला आणि ती घातली गेली त्या प्रमाणें तुमच्या अवधानाला मी गवसणी घातली आणि मी म्हटलें तें प्रत्यक्ष करून दाखविलें असें जेणेंकरून होईल असें वक्तृत्व कोणापाशीं आहे काय ? असा भावार्थ.

(१३)

तऱ्हीं विश्व प्रकाशितेया गभस्ती । हातियेवेनि किजे काइ आरती ।
कीं चूळोदकें अपांपती । अर्घ्यू न दीजे ॥

हाथिवेनि = हस्तवर्तिकया, हस्तवर्त्तेन.

संस्कृत

तर्न्हि आपि विश्वप्रकटयित्रे गभस्तये
हस्तवर्तिकया आरातिः क्रियेत किं ? ।
किंवा चुळुकोदकेन अपांपतये
अर्घ्यः न दीयेत ? ।

अर्वाचीन मराठी

तरी विश्वप्रकटणाऱ्या सूर्याला हातांतील वातीनें आरति दाखवावी की ? किंवा चुळुकभर पाण्यानें समुद्राला अर्घ्य देऊं नये की ?

टीका

१ पहिल्या वाक्यांत विधिप्रश्न आहे व दुसऱ्या वाक्यांत निषेधप्रश्न आहे.

२ विश्वप्रकटितेया असा समास घ्यावा; किंवा विश्व प्रकटितेया असा अन्वय घ्यावा. दोन्ही तऱ्हा व्याकरणशुद्ध आहेत.

(१४)

प्रभू तुम्ही महेशाचिया मूर्ती । आणि मीं दुबळें अर्चितसें भक्ती ।
म्हणौनि बोलु जर्न्ही गंगावती । तर्न्ही स्वीकाराल ॥

अर्चितसें = अर्चयन् अस्मि. म्हणौनि = मत्वा.
गंगावती = (गु शब्दे) गोङ्गूयन्ते = गोंगावती = गंगावती

गंगावणें हें पौनःपुन्यवाचक क्रियापद आहे.
गंगावणें म्हणजे अस्पष्ट नाकांत उच्चार करणें.

संस्कृत

प्रभवः ! यूयं महेशस्य स्याः मूर्तयः ।
अन्यच्च अहं दुर्बलः भक्त्या अर्चयन्नस्मि ।
(इति) मत्वा जर्न्हि मम वल्हनानि गोङ्गूयन्ते ।
तर्न्हि (तानि) स्वीकरिष्यथ ।

अर्वाचीन मराठी

प्रभूंनो ! तुम्ही महेशाच्या मूर्ती (आहांत) आणि मीं थोडेंसें भक्तीनें अर्चीत आहे; म्हणून जरी माझे बोल अस्पष्ट असले तरी (ते तुम्ही) स्वीकाराल.

टीका

१ दुर्बलः = दुष्टुं वलति (वक्ति) इति दुर्बलः दुर्बल म्हणजे अस्पष्ट बोबडें बोलणारा. दुर्बल म्हणजे अशक्त असा एथें अर्थ नाही.

२ गंगावती म्हणजे निर्गुंडीचा पाला, असा कित्येक अर्थ करितात; परंतु तो मायेच्या अज्ञानानें तसा करितात.

३ बोल्ल हें बहुवचन आहे.

(१५)

बाल बापाचां ताटीं रिगे। रिगौनि बापातें चि जेवउं लागे।
किं तो संतोषाचेनि वेगें। मुख ओडवी॥

रिगे = रिंगति. ओडवी = उपपोदयति, अवकर्षयति.
लागे = लगते.

संस्कृत

बालः वप्तुः त्यस्मिन् ताले रिंगति।
रिंगित्वा वप्तारं चित् (एव) प्रति जेमयितुं लगते।
किंवा सः संतोषस्य त्येन वेगेन।
(वप्तुः) मुखं अवकर्षयति।

अर्वाचीन मराठी

बाळ बापाच्या ताटांत (रांगत जातो) रिंगतो (=शिरतो) रांगून जाऊन बापाला च जेवूं लागतो किंवा तो संतोषाच्या वेगानें (आपलें) तोंड ओढवी;

(१६)

तैसा मी जन्हीं तुह्माप्रति। चावटें करितसें बालमती।
तन्हीं तुह्मीं संतोषिजे ऐसी चि जाति। स्नेहाचि एया॥

चावटें = चर्वितता, चर्वणं   चवं = चाव; चाव + ट = चावट.

संस्कृत

तादृशः अहं बालमतिः अस्मि युष्मान् प्रति
चर्वितचर्वणं कुर्वन् अस्मि।
यर्हि यूयं संतुष्येत एतादृशी चित् (एव)
स्या जातिः एतस्य स्नेहस्य।

अर्वाचीन मराठी

तथा बालमती मी तुझा पत जरि तोंचतें बोलणें करीत आहे, तरी तुम्हीं संतोष (च) मानीत असावें अशी च हा सेहा ची जात आहे.

टीका

चर्पट (पंजरी) = चावट (पांजरी)

चर्व व चर्प हे दोन्ही धातु एकार्थक असावे व चर्प हें चर्व चें एक रूप आहे. चर्प धातु पाणिनीय धातुपाठांत नाही.

(१७)

आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें । तुम्हीं संत घेतले आहा बोंहें । म्हणौनि कलिये सलगिचा नोहे । भारु तुम्हां ॥

घेतले = गृहीताः बोंहें = भूतेन.

संस्कृत

अन्यच्च, तेन आत्मीयतायाः स्येन मोहेन
भूतेन यूयं संतः गृहीताः स्थ
(इति) मत्वा कृतायाः सहलग्नतायाः स्यः भारः
युष्मभ्यः न भवति ।

अर्वाचीन मराठी

आणि त्या आपलेपणाच्या मोह (रूपी) भूतानें तुम्ही संत पछाडले आहां; म्हणून केल्या सलगी चा तुम्हांला भार होत नाही.

टीका

१ भूतेन = भूतें = भूएँ = बोंहें

२ बृहदारण्यकोपनिषदांत पतंचलाची भार्या गंधर्वगृहीता होती म्हणून वर्णिलेली आहे, तेथें गृहीत या शब्दाचा अर्थ पछाडलेली असा आहे. तो च अर्थ येथें घेतल या शब्दानें ज्ञानेश्वरांनी दर्शविला आहे

(१८)

आहो तान्हेयांची लागे झटे । तरि तेणें आधिकें चि पान्हा फुटे । रोसें प्रेम दूणावटे । पढियंतेयाचेनि ॥

तान्हा = तृष्णः झटे = झटति:, झटा. झट् संघाते.
पान्हा = पृष्णः फुटे = स्फुटति, स्फोटते.

दुणावटे = द्विगुणो वर्तते किंवा वर्धते.   अधिकें = आधिक्येन.

संस्कृत

अहो ! तृष्णानां त्या झटी (यन्हि) लगति
तन्हि तया आधिक्येन चित् पृष्णः स्फोटते ।
प्रतिगृह्यमानस्य त्येन रोषेण प्रेमा द्विगुणो वर्धते ।

अर्वाचीन मराठी

अहो ! तान्हां ची झटी (जेव्हां) लागते तेव्हां तिणें आधिक्यानें च पान्हा फुटतो. आवडल्या त्या रोषानें प्रेम दुणावतें.

टीका

१ तृष्ची निष्ठा तृष्ट अशी होते. परंतु तृष्ण असें हि एक निष्ठारूप असावें. त्या खेरीज मराठी तान्हा हा शब्द व्युत्पादितां येणार नाहीं. तृष्ण हें रूप प्राकृत संस्कृत असावें.

२ पान्हा हा शब्द पा पिणें या धातू पासून व्युत्पादिण्याचा मोह पडण्याचा संभव आहे. पण तशी गोष्ट नाहीं. पृष् सेचन करणें या धातू पासून पृष्ण असें प्राकृत निष्ठारूप तृष्ण प्रमाणें च होत असावें व त्या पृष्ण रूपापासून मराठी पान्हा शब्द झालेला आहे, यांत संशय नाहीं.

३ अधिकें ही तृतीया आहे. संस्कृत आधिक्य या भाववाचक नामापासून मराठी अधिक हें भाववाचक नाम होतें. विशेषण अधिक व भाववाचक नाम अधिक या दोन्ही शब्दांचीं रूपें ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत सारखीं च दिसतात. परंतु सूक्ष्म अभ्यासानें त्यांचें भिन्नत्व ओळखितां येतें.

४ द्विगुणायते या नामधातूपासून दुणावणें हा मराठी धातू निघतो. दुणावटणें हा मराठी धातु द्विगुणः वर्तते किंवा वर्धते या दोन संस्कृत शब्दांपासून निष्पन्न झालेला आहे. द्विगुणीभू पासून दुणा-णी-णें होणें; आणि द्विगुणीकृ पासून दुणा-णी-णें करणें हे शब्द मराठींत निपजतात.

५ झटी म्हणजे संघात, भीड.

(१९)

म्हणौनि मज लेंकुरुवाचेनि बोलें । तुमचें कृपालुपण निदैलें ।
चेइलें हें जी जाणावलें । एया लागि बोलिलां ॥ १९ ॥

लेंकुरूं = ललकतर = लें॑कभर = लेंकर = लेंकरूं.
निदैलें = निद्राणं.   चेइलें = चेतितं.

जाणीयेलें = आज्ञातं (पौनःपुन्यें).
बोलिला = वल्हितवान्. इति = हें.

संस्कृत

इति मत्वा मम लल्कततरस्य स्येन वल्हितेन
युष्मदीयं कृपालुत्वं निद्राणं चेतितं
इति, हे आर्याः ! (मया) मया आज्ञातं । एतस्मिन् लग्ने वल्हितवान् ॥

अर्वाचीन मराठी

म्हणून मज लेकरा च्या बोलानें तुमचें निजलेलें कृपालुपण चेवलें हें, आर्य हो !, उत्कटरसानें (मी) जाणिलें. ह्या करितां बोलिलों.

टीका

१ ह्या धांतूचें निद्राण होतें. परंतु द्राण पासून निदैल हें रूप होणें शक्य नाहीं. तेव्हां दुसरा पक्ष असा राहातो कीं, द्रा चें एक प्रांतिक रूप द्रात असें होत असावें. निद्रात + ल = निद्रातल = निदायल = निदैल.

किंवा निद्रा या नामापासून निद्रित असें विशेषण होतें. निद्रित + ल = निदिमल = निदैल.

२ ज्ञा पासून जाण् हा धातु निघतो. ज्ञाय (कर्मणि) पासून ये (मध्या च्यार्पण येतें) ह्या कर्मणि धातु निघतो. ज्ञापय पासून जाणविणें हा प्रयोजक धातु निघतो. ज्ञाप्यते (कर्मणि, भावे) पासून जाणवणें हें भावें रूप मराठींत होतें. आणि जाज्ञायते (पौनःपुन्य) पासून मराठींत जाणावणें हा धातु निघतो.

३ (क्त निष्ठा) वल्हित = बोलिल (ला – लो – लें) (क्तवति निष्ठा) वल्हितवत् = बोलिलें (लों–ल्यो–ल्यें) पहिलें कर्मणि व कर्तरि आहे; दुसरें नुसतें कर्तरि आहे. वाल्हितः अस्मि = बोलिलों.

४ इति = इइ = ए = हें इति पासून निघालेलें हें निपात आहे. हें, हें सदा नपुंसकलिंगी असतें व अव्यय असल्यामुळें विभक्तिकार्याक्षम आहे.

(२०)

यन्हवि चांदिणें पिकविजत आहे काइ चेंपणीं ।
किं चांरेया घापत आहाति पाणी ।
हां हो गगनां गवसणी । शोधिजतसे ॥

यन्हवि = इतरथा हि. पिकविजत = पच्यमानं.
चेंपणीं = चयने, चेंपने. घापत = भाम्यमाणानि, आंदोलमानानि.

आहाति = हंति, भ्राम्यति, प्राणीं = वानानि.
गवसणी = गवाक्षायनं. गुंफिजतसे = गुम्फ्यमानं अस्ति.
वातरः = वावरा = वारा.

संस्कृत

इतरथा हि , किं चंद्रकीलं चपनें प्राप्यमानं अस्ति ?
किंवा वातराय वानानि ग्राभ्यमानानि संति किं ?
हंहो ! गगनाय गवाक्षायनं गुम्फ्यमानं अस्ति किं ?

अर्वाचीन मराठी

एरवीं चांदणें चेपणीत (दाबून) पिकविलें जातें का ? किंवा वाऱ्याला वाहण्याला वाहनें घेववितां येतील काय ? अहो ! गगनाला गवसणी गुंफिली जाते काय ?

टीका

१ चांदिणें हा शब्द चंद्रकील या शब्दापासून झाला आहे. चंद् धातूपासून चंद्न हा शब्द घावला तर त्यापासून मराठी चांदणें शब्द होईल, चांदिणें शब्द होणार नाहीं. चंद्रमस् पासून चांदवा शब्द होतो. चांदिणें या शब्दांतील इ सिद्ध होण्याकरितां इकारयुक्त चंद्रकील शब्द च घेतला पाहिजे. चंद्रकिरणांना दडपून पिकवितां येईल काय ? असा प्रश्न ज्ञानेश्वर करितात.

२ चि-चपयति पासून चपनं, त्या पासून चेपणें. चि चयने संवरणें.

३ पापत हें रूप प्राप्यमाण या णिचि कर्मणि रूपापासून निघणें शक्य नाहीं. ग्रहापयति-ग्रहाप्यते पासून पापत रूप निघेल. किंवा प्रभू-प्राभय्-प्राभ्यमाण पासून पापत रूप निघेल.

४ वा गतिगंधनयोः वान म्हणजे वाहाणें.

५ गवाक्ष पासून गवास, गवश रूप होईल, गवसणी रूप होणार नाहीं. वातायनं प्रमाणें गवाक्षायनं असा शब्द मूळांत प्रचारांत असावा. त्यापासून गवसन (पुल्लिंग) व गवसणी (स्त्रिलिंग) शब्द निघालेले दिसतात. गवाशन हा शब्द मराठींत आहे. गवासणी असा मूळ मराठी उच्चार.

६ वारा हा शब्द वात शब्दापासून निघालेला नाहीं. वात पासून वाअ, वाय शब्द निघतो. वातरः शब्दापासून वारा शब्द निघालेला आहे. वातर म्हणजे प्रकर्षानें वाहणारा किंवा जाणारा.

(२१)

आइकां यापरि बोथिजवातें न लगे । नवनीतीं माथुला न लगे ।
लाजिलों आरवाणुं न निगे । देखौनि जेयातें ॥

ओथिंवणें = उत्स्तेमनीयं. आथिजवावें = अवस्त्यातव्यं.
माथुळा – मंथः + स्वार्थे ल = मँथुला = माथुला.

संस्कृत

आविकर्णयत, (यद्वत्) पानीयं अवस्त्यातव्यं न लगति
नवनीते मंथः न लगाते
(तद्वत्) यं दृष्ट्वा (अहं) लज्जितः सन् व्याख्यातुं न निर्गे ॥

अर्वाचीन मराठी

ऐका (जसें) पाण्याला (मुद्दाम) पातळ करावें लागत नाहीं; लोण्यास घुसळणें लागत नाहीं; (तसें) ज्या गीतार्थाला पाहून लाजलेला मी व्याख्यान करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं.

टीका

१ चादोरकरप्रतींत ओथिंवणें असा पाठ आहे. तो स्तिम् – स्तीम् धातूपासून निघालेला आहे, हें उघड आहे. आथिजवावें हें रूप अवस्त्यातव्यं या रूपापासून होतें. अव + स्त्ये चें आथिज रूप होतें. स्त्याय (ति) – थिज्.
२ ओथिजलें शब्दा करितां ६५ वी ओंवी पाहा.

(२२)

हें असो शब्दब्रह्म जिये वाजे ।
शब्दु मावळलेयां निवांत निदिजे ।
तो गीतार्थु मऱ्हाटिया बोलिजे ।
हा पाडु काइ ॥

वाजे = वद्यायां, वाद्यायां.
मावळलेया = म्लापित = मालव = मावल = मावळ
म्लापित = मावलल
म्लापिते = मावललेयां
पाडु = पारः (पारय् सामर्थ्ये). निवांत – निवातं.

संस्कृत

अस्तु एतत्; शब्दे म्लापिते यस्यां वाद्यायां शब्दब्रह्म
निवातं निद्रायात् सः गीतार्थः महाराष्ट्र्या वल्हेत,

(२१)

(किंवा त्वं गीतार्थं महाराष्ट्रीद्वारा अहं वल्हेयम्)

एषः कः पारः ॥

अर्वाचीन मराठी

हें अहो, शब्द मावळल्यावर शब्दब्रह्मानें ज्या वाहना वर निवांत निजावें तो गीतार्थ मराठीद्वारा सांगितला जावा किंवा मी वोलावा, हा काय पाड आहे !

टीका

१ वह्य, वाह्य म्हणजे रथ वगैरे वाहन.

२ म्लै (णिच्) पासून मालवणें व मावळणें हे दोन धातू निघतात. म्लै पासून मालणें.

३ निवात या शब्दांतील वा वर अनुस्वार किंवा अनुनासिक ज्ञानेश्वराच्या काळा पासून च आहे.

(२३)

परी ऐसा ही मज धिंवसा। तो पुडुतीं एया चि एकी आशा।
जें धीटीवं करूनि भवादृशां। पढियंतेयां होआवें॥

धिंवसा = अध्यवसाय. पुडुतीं = पुरस्तात्.
धींटीव = धृष्टिमा (भाववाचक)
पढियन्ता = प्रीयमाणः = प्रीयन्तः = पढियंता Favoured, loving, being loved.

संस्कृत

परमपि, एतादृशः अपि मम अध्यवसायः।
सः पुरस्तात् एनया चित् एकया आशया।
यत् धृष्टिमानं कृत्वा भवादृशेभ्यः प्रतिगृह्यमानेन
(प्रीयमानेन) (मया) भवितव्यं।

अर्वाचीन मराठी

परंतु, असा हि माझा निश्चय किंवा प्रयत्न आहे तो पुढें ह्या च एका आशेनें कीं, धीटीव करुन आपल्या सारख्यांना म्या प्रिय व्हावें.

टीका

जें = यत् निपात आहे.

(२४)

तरि आतां चंद्रापासौनि निववितें ।
जें अमृता ही हूनि जिवविते ।
तेणें अवधानें कीजो वाढतें ।
मनोरथा माझेया ॥

पासौनि = पश्चात् (पंचमी)　　　　　आतां = अथो.
निवविते = निर्वापयत् (नपुंसक).
कीजो = लोट् कर्मणि क्रियताम्.

संस्कृत

तर्हि अथो चंद्रात् (अपि यत्) निर्वापयत्तरं,
यत् अमृतात् अपि जीवयत्तरं,
तेन अवधानेन मदीयं मनोरथं वर्धमानं क्रियताम् ।

अर्वाचीन मराठी

तरी आतां (जें) चंद्राहून निववितें, (व) जें अमृताहून हि जीववितें, त्या अवधानानें माझ्या मनोरथाचें वर्धन केलें जावो.

टीका

१ चंद्रा पासौनि = चंद्रस्य पश्चात्. हौनि हूनि हे प्रत्यय पश्च पासून निघालेले आहेत.

चंद्रा षष्ठी आणि पासौनि पश्चात्‌ची पंचमी. किंवा चंद्रा द्वितीया आणि पश्चयित्वा म्हणजे चंद्राला पुढे मागून सारून, पलीकडे टाकून म्हणजे चंद्रापेक्षा अधिक चांगले जिववितें.पार्श्वी = पश्चे. पार्श्व, आर्श्व वगैरे शब्दां पासून याची आजवर मी व्युत्पत्ति करीत होतों; परंतु पश्च शब्दा पासून व्युत्पत्ति खरी.

२ भृ-भर पासून मराठींत भरती (भृतिः) व भरतें (भ्रियमाणं) अशी नामें होतात. त्या प्रमाणें वृध् पासून वृद्धिः (वाढ) व वर्धमानं (वाढतें) ही नामें होतात. वाढ म्हणजे भूतक्रियासंपन्न नाम आहे व वाढतें हें वर्तमानक्रियादर्शक नाम आहे. रडतें, पडतें, भरतें, वाढतें, हीं मराठींत वर्तमानक्रियादर्शक नामें आहेत.

(२५)

कां जें दीठिवा तुमचा वर्षे । तें सकळार्थसिद्धी मति पीके ।
एऱ्हवीं कोंभैला उन्मेखु सुके । जरि उदास तुम्हीं ॥

कां = कस्य हेतोः

संस्कृत

कस्य हेतोः, यदि युष्मदीयः दृष्टिपातः वर्षति
तदा सकलार्थसिद्धिः मतिः पक्वायते
इतरथा यन्हि यूयं उदासो. (तन्हि)
कुंइमलितः (अपि) उन्मेषः शुष्यति ।

अर्वाचीन मराठी

का की, जेव्हां तुमचा दृष्टिपात वरसतो तेव्हां सकलार्थां ची सिद्धि (करणारी) मती पक्व होते, एरवीं जर तुम्ही उदास (असला) तर कोंभेजलेला (हि) उन्मेष सुकून जातो .

टीका

कुंव् म्हणजे (वनस्पतींचीं मुळें) आच्छादणें (झाड वाढावें म्हणून) = कोंभ
कुंमित + ल = कोंभियल = कोंभेल (ला-ली लें) मतीचीं मुळें रुजत घातलेलीं तुमच्या उदासीनतेमुळें शुष्क होतात.

कोंम, कोंब या शब्दाचा अर्थ 'झाडांचें प्राथमिक किंचित् खालीं गेलेलें व किंचित् जमिनीवर आलेलें 'मूळ. मग नंतर वर आलेल्या नव्या फांद्यांचे पेर्‍यां कोंब, कोंम म्हणूं लागले.

(२६)

साहाजें तन्हीं अवधारा । वक्तृत्वा अवधानाचा होये चारा ।
तैं दोंदें पेलति अक्षरां । प्रमेयांचिं ॥

चारा = चार = किंवा चर्व
दोंदें = तौन्द्यं. पेलति = पीड्यंति.

संस्कृत

तान्हि अवधारयत, (यदा) वक्तृत्वाय
अवधानस्य चर्वः भवति,
तदा अक्षरेभ्यः प्रमेयानां त्यानि तौन्द्यानि
साहाज्येन पीडयंति ।

अर्वाचीन मराठी

तरी लक्षांत घ्या कीं, जेव्हां वक्तृत्वाला अवधानाचा चारा होतो म्हणजे मिळतो, तेव्हां अक्षरांना प्रमेयांचीं दोंदें सहज पेलतात.

टीका

१ चर् म्हणजे चारणें व चर्व् म्हणजे खाणें. दोहीं पासून हि चारा शब्द निघेल. चर्व = चावणें, च्याव्या, चावा वगैरे शब्द चर्व पासून निघालेले आहेत.

२ पील् = पेल. पील म्हणजे गर्दी करून खेंचणें.

(२७)

अर्थु बोलाची वाट न पाहे। तेथ अभिप्राउ चि अभिप्रायातें विये।
भावांचा फुल्लौरा होंतु जाये। मती वरि ॥

वाट = वार्ता. फुलौरा = फुल्लपूरः
विये = वी — वेति.

संस्कृत

(यत्र) अर्थः वल्हितस्य वार्ता न प्रार्थयाति
तत्र अभिप्रायः चित् अभिप्रायं प्रति वेत्ति।
भावानां स्यः फुल्लपूरः मत्याः उपरि भवन् जायते (च)।

अर्वाचीन मराठी

जेथें अर्थ बोला ची वाट पाहात नाहीं तेथें अभिप्राय च अभिप्राया तें वितो, (व) भावांच्या फुलोरा मती वर होत जातो.

टीका

जन् = जायते (कर्तरी). जन् = जन्यते, जायते (कर्मणी)

(२८)

म्हणौनि संवादाचा सुवाओ ढळे। तरि हृदयाकाश सारस्वतें ओ्ले।
श्रोता दुचिता तरि वितुळे। मांडला रसु ॥

म्हणौनि = माङ् नूनं. ढळे = भ्रणति.
सुवाओ = सुवातः वितुळे = वितुळ्यते.

संस्कृत

माङ् नूनं (यन्हि) संवादस्य त्यस्य सुवातः भ्रणाति
तन्हि हृदयाकाशं सारस्वतेन अवळीयते।
(परंतु) श्रोता दुश्चितः (भवेत्) तन्हि मंडितः (आपि) रसः वितुळ्यते.

अर्वाचीन मराठी

मग, जर संवादा चा सुवास दळला तर हृदयाकाश हास्यतानें भरलें जातें. (परंतु), श्रोता दुश्चित (होईल) तर मांडला रस नितुळतो (मोडून जातो).

टीका

अवळी = चिकटणें. येथें थोळे हें क्रियापद अवळी पासून निघालेलें घेणें युक्त आहे. आर्द्र पासून ओलें हें विशेषण निष्पन्न होतें व आर्द्रयते पासून ओलावतें हें क्रियापद निघतें.

(२९)

आहो चंद्रकांतु द्रवता किरु होये। परि ते हातवटी चंद्रिं किं आहे। म्हणौनि वक्ता चि वक्ता नव्हे। श्रोतेंनि विण ॥

हातवटी = हस्तपाटवं, हस्तपटुता.

संस्कृत

अहो! चंद्रकांतः द्रवन् किल भवति,
परं सा हस्तपटुता चंद्रे किल अस्ति।
(इति) मत्वा वक्ता चित् श्रोतॄन् विना।
वक्ता न भवति ॥

अर्वाचीन मराठी

अहो! चंद्रकांत द्रवता होतो खरा, पर ती हस्तपटुता चंद्रांत असते की– म्हणून श्रोत्यां विना वक्ता (हा) वक्ता च होत नाही.

(३०)

परि आतां आमुतें गोंदां करावें। ऐसें तांदुळिं काइसेयां विनवावें। साईखेडेनि कां प्रार्थावें। सूत्रधारातें ॥

साईखेडेनि = स्वामिखेलकेन.

संस्कृत

परं अथो (युष्माभिः) अस्मान् प्रति गुडीकर्तव्यं
ईदृशं तंडुलैः कीदृशाय (कारणाय) (किमिति) (कस्मिन्नर्थे)
विज्ञापितव्यं (किंवा विनमितव्यं)
सूत्रधारं प्रति स्वामिखेलेन प्रार्थितव्यं किं ?

अर्वाचीन मराठी

पर आतां आमचे घास कसाचे असें तांदुळांनीं विनवावयाला कां हवें. वायखेळानें सूत्रधाराला कां प्रार्थावें ?

टीका

१ गोव्यभर मात दिवाला म्हणजे संपलें = घास भर मात इ. इ. इ. गोव्य = घास. गोळा = गोळा.

गुड म्हणजे घास, तोंडांत मावेल असा घास. भाताचा गोळा खाऊन निघालों.

२ स्वामिखेल या नांवाचा सूत्रधाराचा बाहुल्यांचा एक खेळ.
स्वामिखेल = सांईखेड
खेळानें खेळ करा म्हणून सूत्रधाराला विनवावें कां लागतें ?

(३१)

तो काइ बाउलेयांचां काजा नाचवी ।
किं आपुलिये जाणिवेची कळा वाढवी ।
म्हणौनि आम्हां येया ठेवाठेवी ।
काइ काज ॥

पुत्तळ = पुत्तल = पुअल = बउल = बाहुल (ला-ली लें)
ठेवाठेवी = स्थेयास्थेयता. स्थेयः म्हणजे दोन पक्षकारांत निवाडा करणारा न्यायाधीश. कायद्यांतील पारिभाषिक शब्द आहे. स्थेय + अस्थेय; तस्य भावः स्थेयास्थेयता.
जाणिव = ज्ञानमत्ता, ज्ञानिमा.

संस्कृत

किं सः पुत्तलानां त्यस्मै कार्याय (कार्यार्थे) (तान्) नर्तयति ?
किंवा आत्मीयायाः ज्ञानमत्तायाः त्यां कलां वर्धयति ?
(इति) मत्वा अस्मभ्यं एतया स्थेयास्थेयतया किं कार्यं ?

अर्वाचीन मराठी

की तो बाहुल्यां चा हितार्थ (त्यांना) नाचवितो ?
किंवा आपल्या ज्ञानमत्ते ची कला वाढवितो ?
असें मनन करून आम्हाला या ठेवाठेवीचें काय कार्य आहे ?

(३२)

तवं गुरु म्हणाति काइ जालें । हें समस्त ही आम्हां पातलें ।
परि आतां सांघें जें बोलिलें । नारायणें ॥

पातलें = प्राप्तं. तवं = तदा.
तैं = तदि. जैं = यदि.

संस्कृत

तदा गुरवः भणंति, किं जातं ?
इदं समस्तं अपि अस्मान् (प्रति) प्राप्तं,
परं अतः संख्याहि यत् नारायणेन वल्हितं ।

अर्वाचीन मराठी

तंव गुरु म्हणतात, काय झालें ? हें समस्त हि आम्हा ला पावलें. आणि आता जें नारायणानें म्हटलें तें सांग.

टीका

अतः = आतां (आतुडें)

(३३)

एथ संतोखेंसीं निवृत्तिदासें । जी म्हणौनि उल्हासें ।
अवधारां कृष्णु ऐसें । बोलते जाले ॥

संस्कृत

अत्र संतोषेण सह उल्हासेन निवृत्तिदासेन आर्याः (इति) अभण्यत
अवधारयत कृष्णाः (कृष्णपादाः) एतादृशं वल्हन्तः अस्ताः

अर्वाचीन मराठी

एथें संतोषा सह उल्हासानें निवृत्तिदासानें जी म्हटलें ; एक्य या. कृष्ण असे बोलते जाले.

टीका

१ अभण्यत = म्हणें + इ = म्हणौनि. ओवी ४२ पहा.

२ बोलते जाले. अस् चें वर्तमानकालवाचक सात म्हणून होतें. उदाहरणार्थ, होत सात. या सात चें अर्वाचीन रूप जात. होत जात (तो–ती–तें). अस् चें भूतकालवाचक अस्त असें रूप पुरातन पूर्ववैदिक काली होतें. अर्वाचीन पूर्ववैदिक काली अस्त चें स्त असें रूप झालें. नंतर वैदिक व पाणिनीय काली तें रूप शिष्ट भाषेंतून लोप पावलें. परंतु पाणिनीय व वैदिक कालीन प्राकृत किंवा

जातिक भाषांत स्त हें रूप विद्यमान होतें. त्या प्रांतिक म्हणजे महाराष्ट्री व मराठी ह्यांच्या पूर्वज संस्कृत कालीन भाषेंतील स्त चें प्राकृतांत सत असें निष्पन्न जालें. सत + ल = सभ + ल = जाल (ला-ली-लें). अशा परंपरेनें मराठींत जाल हें रूप आलें. म्हणजे आह किंवा अस या धातूचें भूतकालवाचक धातुसाधित जाल हें आहे व वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें सात व जात हीं आहेत.

२ कृण्णु हें बहुवचन आहे.

(३४)

अर्जुना हें चि बीज । पुढती सांघिजैल तूज ।
जें अतष्करणिचें गुज्ञ । जिवाचिये ॥

संस्कृत

अर्जुन ! इदं चित् बीजं पुरतः त्वां (प्रति) संख्यास्यते,
यत् (बीजं) जीवस्य त्यस्मिन् अंतःकरणे स्थं गुह्यं ।

अर्वाचीन मराठी

अर्जुना ! हे च बीज तुला पुढें सांघिजेल, जें (बीज) जीवा च्या अंतःकरणी स्थित (असें) गुह्य आहे.

टीका

१ अंतःकरणे स्थ = अंतःकरणीं च. हे दोन शब्द अगदीं निराळे आहेत. अंतःकरणस्थ = अंतःकरणिच. एथें समास आहे. चिये हें सर्वनामरूप सप्तमीचें असून त्याचें विशेष्य अंतःकरणि हें सप्तम्यन्त च रूप असलें पाहिजे. म्हणून एथें अंतःकरणे स्थ अशीं व्यस्त पदें पाहणें भाग आहे.

(३५)

एणें मानें जिवाचें हियें फोडावें । मग गुज कां पां मज सांघावें ।
ऐसें कांहीं स्वभावें । कल्पिसि जरि ॥

संस्कृत

अनेन मानेन जीवस्य त्यत् हृद् स्फोटितव्यं,
माङ् गुह्यं मां (प्रति) किं त्वे संख्यातव्यं ?
एतादृशं (ईदृशं) किंचिदपि यन्हि स्वभावेन कल्पसे;

अर्वाचीन मराठी

ह्या मानानें जीवा चें हृदय फोडावें (आणि) मग मला गुह्य कां बरें सांगावें ? असें कांहीं स्वभावतः जरी कल्पसील;

टीका

हृद् = अंतःकरण (वरील ओंवी पहा).

(३६)

तरि परियसैं प्राज्ञा । तूं आस्थेची संज्ञा ।
बोलिलिये गोठी अवज्ञा । नेणसि करुं ॥

संस्कृत

तर्न्हि पर्याशृणु प्राज्ञ ! त्वं आस्थायाः स्या संज्ञा आसि;
वल्हितायाः गोष्ठ्याः अवज्ञां कर्तुं न जानासि ।

अर्वाचीन मराठी

तरी परीस शहाण्या ! तूं आस्थे ची संज्ञा आहेस; बोलल्या गोष्टी ची अवज्ञा करणें जाणत नाहीस.

(३७)

म्हणौनि गूढपण आपुलें मोडो । वरि बोलणें हीं बोलावें घडो ।
परि आमचिये जीविचें पडो । तूझां जीविं ॥

संस्कृत

इति मत्वा, आत्मीयं गूढत्वं मोट्यताम्,
उपरि, वल्हनं आपि वल्हितव्यं घट्यताम्,
परं, अस्मदीयं जीवस्थं त्वदीये जीवे पतताम् ।

अर्वाचीन मराठी

म्हणून, आपलें गूढपण (मोडलें तर) मोडो, वरतो, बोलणें हि बोलावें (लागलें तरी तें हि) घडो, पर आम च्या जीविंचें तुझ्या जीवीं पडो.

(३८)

आगा थानीं कीरु दूध गूढ । परि थानासी चि न्हवे किं गोड ।
म्हणौनि सरो कां सेवितेयाची चाड । जरि अनन्यु मिळे ॥

आगा = अंग.   चाड = पटुता.

संस्कृत

अंग ! किल स्तने दुग्धं गूढं अस्ति,
परं स्वनाय चित् किल (तत्) गुडः न भवाति

(इति) मत्वा, सेवितुः किल त्वां चटुतां स्मरामः
यन्हि अनन्यः (सेविता) भिल्यते।

अर्वाचीन मराठी

आगा ! यानांत दूध गूळ असतें खरें, पर यानाला च कांहीं त्याची गुळणी होत नाहीं. ह्मणून (दूध) सेवन करणाऱ्याची चाड वाटते, जर अनन्य सेवन करणारा मिळेल.

टीका

किल = किर, किंर, कीर, कीं, कां-इतके अपभ्रंश एका किल शब्दाचे होतात.

(३९)

मूढांहूनि बीं काढिलें। मग निरोलिलिये भुइं पाखिरिलें।
तरि तें सांडीविखुरी गेलें। ह्मणों ये काइ॥

मुढा = मूतः = , मूतक·

मूत ह्मणजे बांधलेला गठ्ठा. पाटी.

मू (बंधने मूतः = मूढा = मुढा.

निरोलिलिये = निर्वापितायां, निर्वलितायां.

पाखिरिलें = प्रकीर्णं.

सांडी = स्यंदनी, संदा, स्यंदी, स्यन्दू-प्रस्रवणें.

विखुरी = विक्षुरी.

संस्कृत

मूतकेभ्यः बीजं कर्षितं माङ् निर्वापितायां भूमौ प्रकीर्णं;.
तन्हि तत् स्यंदनविक्षुरणेन गतं (इति) भणितुं ईयेत किं ?

अर्वाचीन मराठी

मुढ्यांतून बी काढिलें (आणि) मग मशागत केलेल्या नांगरलेल्या भूमींत पाखरिलें; तर तें सांडीविखुरी वारी गेलें (असें) ह्मणूं येईल काय ?

टीका

१ विष्किर पासून विखिरणें होईल. क्षुरप्र (खुरपें) यांत क्षुर शब्द आहे. सबब विक्षुर पासून विखुर शब्द निघालेला समजणें युक्त आहे.

२ ईयेत (कर्मणि) ह्या क्रियापदाचा अर्थ संभवणें असा आहे.

जातां येतें = गन्तुं ईयते

खातां येतें = खादितुं ईयते

तात्पर्य, येणें संभावनार्थक ईयते ह्या कर्मणि क्रियापदापासून निघतो. हा येणें धातु ज्ञायते पासून निघणाऱ्या ये धातूहून निराळा आहे.

(४०)

एया लागि सुमनु आणि शुद्धमति ।
जो अनिंदकु आणि अनन्यगति ।
पैं गोप्य परि तेया प्रति । चावलिजे ॥

चावलिजे = संवल्ह्यते, संवल्यते, संवूयते.

संस्कृत

एतस्य अर्थं यः सुमनाः अन्यच शुद्धमतिः
अनिंदकः अन्यच अनन्यगतिः (अस्ति)
तं प्रति गोप्यं अपि संवल्ह्यते ।

अर्वाचीन मराठी

एतदर्थ जो सुमन आणि शुद्धमति अनिंदक आणि अनन्यगति (आहे) त्या प्रत गोप्य हि संपूर्ण सांगितलें जातें.

टीका

चॉवलिजे हें रूप संवल्ह्यते = सावल्जिजे = चॉवलिजे, असा परंपरेनें आलें आहे. संभूपासून हि हें कर्मणिरूप निघालें असेल. ब्रूचें कर्मणि उच्यते देतात. परंतु पूर्ववैदिक भाषेंत किंवा पाणिनिकालीन प्रातिक भाषेंत ब्रूयते किंवा ब्रव्यते असीं रूपें होत असलीं पाहिजेत. ब्रूचीं हीं रूपें दुसऱ्या वच्, वद् वगैरे समोच्चारित धातूंच्या रूपापुढें फिकीं पडून गेलीं असावीं. मराठींत जाणणें या क्रियापदाचें कर्मणि येणें हें रूप होतें. हें जाणण्यास जसे मराठी वैय्याकरण विसरले, तसा च प्रकार येथें झालेला दिसतो.

(४१)

तरि प्रस्तुत आतां गुणीं इहीं । तुज वांचूनि आनु नाहीं ।
म्हणौनि गुज तन्हीं तुझां ठाइं । लपौं नेए ॥

संस्कृत

तर्हि प्रस्तुतं अधुना एभि गुणैः (युतः)
त्वां विना अन्यः नास्ति ।
(इति) मत्वा गुह्यं तर्हि त्वदीये स्थाने
लेपयितुं न ईयते ।

(इति) मत्वा, सेवितुः किल त्वां चटुतां स्मरामः
यर्हि अनन्यः (सेविता) मिल्यते।

अर्वाचीन मराठी

आगा ! यानांत दूध गूड असतें खरें, पर यानाला च कांहीं त्याची गुळणी होत नाही. म्हणून (दूध) सेवन करणाऱ्याची चाड वाटते, जर अनन्य सेवन करणारा मिळेल.

टीका

किल = किर, किड, कीड, कीं, की-इतके अपभ्रंश एका किल शब्दाचे होतात.

(३९)

मूढांहूनि विं काढिलें। मग निरोलिलिये भुइं पाखिरिलें।
तरि तें सांडीविखुरी गेलें। ह्मणों ये काइ॥

मुडा = मूतः = , मूतकः
मूत ह्मणजे बांधलेला गठ्ठा. पाटी.
मू (बंधने मूतः = मूडा = मुडा.
निरोलिलिये = निर्वापितायां, निर्वेळितायां.
पाखिरिलें = प्रकीर्णं.
सांडी = स्यंदनी, स्यंदा, स्यंदी, स्यंन्दू-प्रस्रवणें.
विखुरी = विक्षुरी.

संस्कृत

मूतकेभ्यः बीजं कर्षितं माङ् निर्वापितायां भूमौ प्रकीर्णं;.
तर्हि तत् स्यंदनविक्षुरणेन गतं (इति) भणितुं ईयेत किं ?

अर्वाचीन मराठी

मुड्यांतून बीं काढिलें (आणि) मग मशागत केलेल्या नांगरलेल्या भूमींत पाखरिलें; तर तें सांडीविखुरी वारी गेलें (असें) ह्मणूं येईल काय ?

टीका

१ विष्किर पासून विखिरणें होईल. क्षुरप्र (खुरपें) यांत क्षुर शब्द आहे. सबब विक्षुर पासून विखुर शब्द निघालेला समजणें युक्त आहे.

२ ईयेत (कर्मणि) ह्या क्रियापदाचा अर्थ संभवणें असा आहे.
जातां येतें = गन्तुं ईयते
खातां येतें = खादितुं ईयते

३ सहस् = सहज. सहज म्हणजे शीघ्र.

४ नवं नवं, नवनवं, नव्य नव्यं = नावीं नावीं, नवें नवें नव्या नव्यानें Now & then.

५ केति = कियत् अव्यय

॥ ओवी २८० पहा, ७१ पहा वाचेक.

(४३)

परि तें चि ऐसेंनि निवाडें । जैसें भांसळलें सरें कुडें
मग काढिजति फाडे । वरि पारिखौनियां ॥

निवाडा = निर्वाड   भांसळलें = भ्रंशितं, भ्रष्टं.
फाडा = स्फटा

सस्कृत

परं तत् चित् ईदृशेन (प्रकारेण) निर्णयते
यादृशं खरं कूटं भ्रंशितं (चेत्)
माड् (तानि) स्फटाया. उपरि परीक्ष्य (क्षराणि कूटानि) कृप्यन्ते।

अर्वाचीन मराठी

पर तें च अशानें निवडतें जसें खरें कुडें भेसळलें (असतां) मग (तीं) फाडा वर पारखून काढलीं जातात

(४४)

कां चांचोडाचेनि सांडसें । खांडिजे पयपाणी राजहंसें ।
तुज ज्ञानविज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥

संस्कृत

किंवा (यथा) चंचुपुटस्य संदंशेन (संदंशेन)
पयःपानीये राजहंसेन खंड्येते
(तथा) तादृक् ज्ञानविज्ञाने वंटयित्वा ददानि ॥

अर्वाचीन मराठी

किंवा जसें राजहंसाचें चांचोच्या सांडसानें दूध व पाणी खांडिलीं जातात, तसें ज्ञान (आणि) विज्ञान तुला वांटून देऊं.

अर्वाचीन मराठी

तरी प्रस्तुत आतां ह्या गुणांनीं (युक्त) तुज वांचून अन्य नाहीं, म्हणून ग्रंथ तरी तश्या ठिकाणीं लिपवितां येत नाहीं.

टीका

लिप्-लिम्प् व लप्-लम्प् हे धातू एकमेकांचें कार्य संस्कृतांत हि कित्येक स्थळीं करतांना आढळतात. उदाहरणार्थ, लेप्ड व लिप्ट. तो च प्रकार, अर्थात् आनुवंशिकत्वास्तव मराठींत होतो. लपला किंवा लिपला.

(४२)

आतां केती नावां नावां गूज ।
म्हणतां कानडें हान आवडैल तुज ।
तरि सांघौनि ज्ञान सहज । विज्ञानेंसीं ॥

कानडें = कर्णकटु.
कानडें = कर्णनाधं.
सांघौनि = संख्यानि.

संस्कृत

अधुना गुह्यं (इदं इति) कियत् नव्यं नव्यं (नव्यनव्यं) नवनवं भणिते (सति)
हंत त्वां (प्रति तत्) कर्णकटु वावर्तिष्यते किंवा वावर्त्तेत ।
तर्न्हि विज्ञानेन समं ज्ञानं सहसा संख्यानि ।

अर्वाचीन मराठी

आतां गुह्य (म्हणून) किती नव्यानव्यानें सांगतां तुला (तें) कर्णकटु वाटेल हां; तरी विज्ञाना सह ज्ञान तुला सहज सांगूं का ?

टीका

१ कार्णाटकः या पासून कानडा असा जो शब्द निपजतो. त्याहून कर्णकटु पासून निघालेला कानड (डा-डी-डें) शब्द निराळा, हें सांगावयाला नको.

२ सांघौं—लोट् उत्तम पुरुष एकवचन. इ पादपूरक. सांघौं + इ = सांघौन् + इ = सांघौनि. ओंवी २८६ पहा. इ हें पादपूरक मराठींत कवितेंत फार योजितात. ज्ञानेश्वरकालीं गद्यांत हि योजीत. तसें च इ प्रमाणें उ हें हि एक पादपूरक आहे. सांघौं + उ = सांघौनु-सांघौनि-नु हीं क्नि-क्नु प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययें निराळीं. वेहतिसावी ओंवी पहा.

३ सहस् = सहज. सहज म्हणजे शीघ्र.

४ नवं नवं, नवनवं, नव्यं नव्यं = नावां नावां, नवें नवें नव्या नव्यानें Now & then.

५ केति = कियत् अव्यय

ⓒ ओवी २८० पहा; ७१ पहा वाचक.

(४३)

परि तें चि ऐसेनि निवाडें । जैसें भांसललें खरें कुडें
मग काढिजति फाडे । वरि पारिखोनियां ॥

निवाडा = निर्वाह : भांसलले = भ्रंशित, भ्रष्ट.
फाडा = स्फटा

संस्कृत

परं तत् चित् ईदृशेन (प्रकारेण) निर्धेयते
यादृशं क्षरं कूटं भ्रंशितं (चेत्)
माद् (तानि) स्फटायाः उपरि परीक्ष्य (क्षराणि कूटानि) क्षुप्यन्ते।

अर्वाचीन मराठी

पर तें च अशानें निरवतें जसें खरें कुडें भेसळलें (असतां) मग (तीं) फाडा वर पारखुन काढलीं जातात.

(४४)

कां चांचोडाचेनि सांडसें । सांडिजे पयपाणी राजहंसें ।
तुज ज्ञानविज्ञान तैसें । वांटूनि देऊं ॥

संस्कृत

किंवा (यथा) चंचुपुटस्य संदंशेन (संडिशेन)
पयःपानीये राजहंसेन खंड्येते
(तथा) तादृक् ज्ञानविज्ञाने वंटयित्वा ददानि ॥

अर्वाचीन मराठी

किंवा जसीं राजहंसानें चोचीच्या सांडसानें दूध व पाणी सांडिलीं जातात, तसें ज्ञान (आणि) विज्ञान तुला वांटून देऊं.

टीका

१ तादृक् हें निपात असतां संस्कृतांत अव्यय असतें. प्राय: जस व तस हीं संबंधक उभयान्वयी सर्वनामें असतात; विशेषत: वाक्यांच्या आरंभीं.

(४५)

मग वारेयाचा धारसां । पडला कोंडा नुरे चि जैसा ।
आणि अवकणाचा आपैसा । राशि जोडे ॥

धारसां = धारासारे. कोंडा = कुट्टः.
नुरे = न वर्वर्ति (वृत् चा यङ्)
आपैसा = अल्पायासः जोडे = जुटति.

संस्कृत

माङ् वातस्य त्यस्मिन् धारासारे
पतितः कुट्टः यादृशः न वर्वर्ति चित्
अन्यच्च अवकणानां अल्पायासः राशिः जुटति ।

अर्वाचीन मराठी

मग वाऱ्या च्या धारासारात पडलेला कोंडा जसा उरत च नाहीं आणि अवकणांचा राशि (मात्र) अल्पायासानें जुटतो.

(४६)

तैसी जे विवंचना जाणितलेया चि साठिं ।
संसारु चि संसाराचिया गांठी ।
लाउनि वैसवी पाटिं । मोक्षश्रियेचां ॥

साठिं = सन्धि. पाटीं पट्टे.

संस्कृत

तादृक्, यया मीमांसनया ज्ञातया चित् सन्धि
संसारः चित् संसारस्य त्यस्यां ग्रंथ्यां लाययित्वा
मोक्षश्रियः पट्टे उपवेशयाति ।

अर्वाचीन मराठी

तसे, जी विवंचना जाणिल्या कारणानें संसार च संसाराच्या गाठी लावून मोक्षश्रिये च्या पट्टा वर बसविते.

(४७)

जेयां जाणणेया विद्यांचां गांवीं । गुरुत्वाची आचार्यपदवी ।
जें सकळ गुह्यां गोसांवि । पवित्रां राउ ॥

संस्कृत

यस्मै ज्ञानाय विद्यानां ग्रामे
गुरुत्वस्य स्या आचार्यपदवी दीयते ।
यत् सकलगुह्यानां गोस्वामी
पवित्राणां राजा ॥

अर्वाचीन मराठी

ज्या ज्ञानाला विद्यांच्या गावांत गुरुत्वा ची आचार्यपदवी (दिली जाते) जें सकलगुह्यां चा गोस्वामी (आहे) (व) पवित्रांचा राजा (आहे).

(४८)

आणि धर्माचें निजधाम । तेविं चि उत्तमाचें उत्तम ।
जेया येतां नाहीं काम । जन्मांतराचें ॥

तद्वत् = तेविं. येतां = जायमानाय.

संस्कृत

अन्यच, यत् धर्मस्य निजधाम
तद्वत् चित्, उत्तमस्य उत्तमं
यस्मै जायमानाय जन्मान्तरस्य त्यत् कर्म नास्ति ॥

अर्वाचीन मराठी

आणि जें धर्मा चें निजधाम (आहे) तस च उत्तमा चें उत्तम (आहे) जें एतां जन्मान्तराचें काम नाहीं.

टीका

जन्-जाय् पासून हि येणें म्हणून एक क्रियापद होतें.
इ = एणें (to come)
ज्ञाय = येणें (To be known)
जन्-जाय् = येणें (To be born)

(४९)

मोटकें गुरुमुखिं उद्वैजत दीसे । आणि हृदयीं स्वयंभ चि असे जैसें ।
प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें । आपैसेया ॥

मोटकें = मूतकं. उद्वैजत = उदियत्.
फावों = स्फायितुं.

संस्कृत

यादृक् मूतकं गुरुमुखे उदियत् दृश्यते
अन्यत्, हृदये स्वयंभु चित् अस्ति ।
तादृक् अल्पायासेन प्रत्यक्षं स्फायितुं लगति ।

अर्वाचीन मराठी

असें (पूर्वी) गुरुमुखांत घांचलेलें (पुढें) बाहेर निघतांना दिसतें आणि हृदयांत स्वयंभु च असतें; तसें अल्पायासानें (तें) प्रत्यक्ष फावूं लागतें.

टीका

फावणें = वाढणें.

(५०)

तेविं चि पैं गा सुखाचां पाउटीं । चडतां येइजे एया भेटी ।
मग भेटलेयां कीर मीठी । भोगणेयां हीं पडे ॥

संस्कृत

पाउट = पादपीठं. चडतां = चर्यमाणें.
भेटी = अभ्यतना. मीठी = मिथितं.

संस्कृत

तद्वत् चित् त्वै अंग सुखस्य त्यस्मिन् पादपीठेन एनां
अभ्यतनां चरितुं ईयते ।
माङ् अभ्यातिते किल मिथितं भोजनीयेन अपि पद्यते ।

अर्वाचीन मराठी

तसें च बरा ! सुखा च्या पायरीनें या भेटीला चढतां येतें. मग भेटल्यावर भी भोगण्याला हि मिठी पडते.

(५१)

परि भोगाचिये अइलीं कडे मेरे । चित्त उभें ठेलें चि सुखा भरे ।
ऐसें सुलभ आणि सोपारें । वरि परब्रह्म ॥

आइली = आरायाः — कडे = कट्याः
मेरे = मर्यादायां. — सोपारें = सूपायतरं.
उभें = ऊर्ध्वं.

संस्कृत

परं भोगस्य त्यस्यां आरायाःकट्याः मर्यादायां
चित्तं ऊर्ध्वं स्थितं चित् सुखेन भ्रियते ।
एतादृशं (एतत्) सुलभं सूपायतरं च उपरि परब्रह्म ॥

अर्वाचीन मराठी

पर भोगा च्या आली कडील मर्यादेवर चित्त उभें ठेलें च सुखानें भरतें असें (हें) सुलभ आणि सोपारें (असून) उपर परब्रह्म आहे.

टीका

१ आर – आरात्, आरे. आर म्हणजे समीप (विशेषण). पाणिनीय संस्कृतांत आरात् व आरे ही दोन च रूपें ह्या शब्दाचीं उपलब्ध आहेत. ज्ञानेश्वर तर आरपासून झालेला आयल (आर + ल = आयल) शब्द विशेषणा सारखा योजतो. तेव्हां स्पष्ट आहे कीं, पूर्ववैदिक भाषेंत आर शब्द विशेषणा सारखा योजीत व त्याला सर्व विभक्तींचें विकरण होत असे. तें विकरण पाणिनीय संस्कृतांत लोपून हा शब्द अव्ययत्वाप्रत पावला. परंतु प्रांतिक भाषांत विकरणशील च राहिला. आणि तसा च तो अपभ्रंशरूपानें ज्ञानेश्वरापर्यंत व आपल्यापर्यंत पोहोंचला.

२ नद्याः कटिः = नदी कड.

३ सोपारें हें तर भावदर्शक विशेषण आहे.

४ एथें ज्ञानेश्वराचा पर ह्या विशेषणावर कटाक्ष आहे. पर याच्या उलट अर किंवा आर. अर किंवा आर, म्हणजे समीपचें व पर म्हणजे दूरचें. समीप उभें राहून दूरचें ब्रह्म प्राप्त होतें, अशी विरोधाभासोक्ति एथें आहे.

(५२)

तेविं चि पैं गा आणिक हीं एक येयाचें । जें हातां आलें तरि न वचे ।
आणि अनुभवितां कहीं न वेंचे । वरि वीटे ही ना ॥

आणिक = अन्यकद. — वचे = पतति.

संस्कृत

अत्र यन्हि तार्किक ! ईदृशीं शंकां हंत घिण्णासि,
कद्वत् नाम एतावतिथी एषा त्वै वस्तुः लोके वरीवृत्या ?

अर्वाचीन मराठी

तार्किका ! एथें जर अशी शंका घेशील हां, कशी बरें ही एवढी वस्तु लोकांत वाली ?

टीका

१ एतावतिथी हें रूप पाणिनीय कालीं बोलण्यांत होतें.

२ जसें यद्वत् पासून जेवि, तसें कद्वत् पासून केवि. कद्वत्-कसें हा शब्द पाणिनीय संस्कृतांत नाहीं. पूर्ववैदिक भाषेंत व प्राकृत भाषेंत होता. कत् ह्या सर्वनामा पासून कद्वत. कत् हें सर्वनाम व अव्यय कच्चित् या अव्ययांत राहिलें आहे.

३ घिण्णू पासून घे॑णें. आणि गृग्ह् पासून घे॑णे. परंतु गुबल्या गृह् पासून घेणें. पाणिनीय कालांतल्या प्रमाणें दोन्ही उच्चार सानुनासिक व निरनुनासिक घध्यां हि मराठीत करतात.

४ हंत = हां, हान.

५ वस्तु शब्द पाणिनीय संस्कृतात नपुंसकलिंगी आढळतो. परंतु छंदसि दिवस ह्या अर्थी स्त्रिलिंगी योजिलेला सापडतो. तें च लिंग ज्ञानेश्वर व त्याचे वंशज आपण हि सहज च योजतो. ह्या वरून एवढें निश्चित आहे कीं, पाणिनीय संस्कृताच्या परंपरेपेक्षां वैदिक भाषेची व प्रांतिक भाषेची परंपरा मराठीनें उचललेली दिसते.

(५४)

तरि पवित्र होये आणि रम्य ।
तेविं चि सुखोपायें चि अवगम्य ।
आणि स्वयं सुख परि धर्म्य ।
वरि आपणपां जोडे ॥

आपणपां = आत्मपदैः

संस्कृत

तन्हि पवित्रं भवति रम्यं च,
तद्वत् चित् सुखोपायेन चित् अवगम्यं,
अन्यच्च स्वयसुखं परं धर्म्यं,
उपरि आत्मपदैः जुटति ॥

संस्कृत

तद्वत् चित् स्वै अंग अन्यकत् अपि एकं एतस्य
यद् (यन्हि) हस्ते आयातं तन्हि न वजति ।
अन्यच, अनुभूयमानं कदापि न विच्यते
उपरि व्येटाति अपि नव् ।

अर्वाचीन मराठी

तसें च पै गा ! आणीक हि एक याचें (आहे) कीं, हातीं आलें तरी जात नाही; आणि अनुभवितां कदापि वेचत नाही; वरती विटे हि नां.

टीका

१ आणिक-अन्यकत् (थकच्क)
२ वज्-जाणें. हा धातु ग्रांथिक संस्कृतांत दिसत नाहीं. बोलण्याच्या संस्कृतांत मात्र फार असावा. तो ज्ञानेश्वर सहज च नित्याच्या प्रचारांतला म्हणून योजितो.
३ अनुभवितां-वर्तमानकालवाचक कर्मणि धातुसाधित परंतु अव्यय.
४ (वि + इट्) वीट् धातु ग्रांथिक संस्कृतांत क्वचित् च भेटतो. इट्-जाणें, वीट् – वैशेष्यानें जाणें, नाहींसें होणें.
५ नव् निषेधार्थक निपात आहे. ग्रांथिक संस्कृतांत आढळत नाहीं. बोलण्याच्या पाणिनीकालीन संस्कृतांत व प्रांतिक भाषांत रोजच्या प्रचारांत होता. तो मराठींत सहज च आढळतो.

न – न
नहि – नाही
नो – नो
नव् – नां

} निषेधार्थक.

नाम पासून निघालेल्या प्रश्नार्थक नां हून हा निषेधार्थक नां निराळा.
येतोस नां = आयासि नां ?
येई ना = एति नव्
६ चांदोरकर – प्रतीत न वचे × ने वचे.

(५३)

एथ जरि तार्किका । ऐसी हान घेसी शंका ।
नां येवढी वस्तु हे लोका । उरली केंवि पां ॥

येवढी = एतावातेथी. केंवि = कद्वत् अव्यय.
घेसी = घिग्गसी.

संस्कृत

अत्र यन्हि तार्किक ! ईदृशीं शंकां हंत घिण्णसि,
कद्वत् नाम एतावतिथी एषा त्वै वस्तुः लोके वरीवृत्ता ?

अर्वाचीन मराठी

तार्किका ! एथें जर अशी शंका घेशील हां, कशी बरें ही एवढी वस्तु लोकांत वाली ?

टीका

१ एतावतियो हें रूप पाणिनीय कालीं योजण्यांत होतें.

२ जसें यद्वत् पासून जेवि, तसें कद्वत् पासून केवि. कद्वत्-कसें हा शब्द पाणिनीय संस्कृतांत नाहीं. पूर्ववैदिक भाषेंत व प्राकृत भाषेंत होता. कत् ह्या सर्वनामा पासून कद्वत्. कत् हें सर्वनाम व अव्यय कश्चित् या अव्ययांत राहिलें आहे.

३ घिण्ण् पासून घें णें. आणि गृह्ण् पासून घें णें. परंतु नुसत्या गृह् पासून घेणें. पाणिनीय कालांतल्या प्रमाणें दोन्ही उच्चार सानुनासिक व निरनुनासिक सध्यां हि मराठींत करतात.

४ हंत = हां, हान.

५ वस्तु शब्द पाणिनीय संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आढळतो. परंतु छंदसि दिवस ह्या अर्थी स्त्रिलिंगी योजिलेला सापडतो. तें च लिंग ज्ञानेश्वर व त्याचे वंशज आपण हि सहज च योजतो. ह्या वरून एवढें निश्चित आहे कीं, पाणिनीय संस्कृताच्या परंपरेपेक्षां वैदिक भाषेची व प्राकृत भाषेची परंपरा मराठीनें उचललेली दिसते.

(५४)

तरि पवित्र होये आणि रम्य ।
तेविं चि सुखोपायें चि अवगम्य ।
आणि स्वयं सुख परि धर्म्य ।
वरि आपणपां ज्जोडे ॥

आपणपां = आत्मपदैः

संस्कृत

तर्न्हि पवित्रं भवति रम्यं च,
तद्वत् चित् सुखोपायेन चित् अवगम्यं,
अन्यच्च स्वयंसुखं परं धर्म्यं,
उपरि आत्मपदैः जुटति ॥

अर्वाचीन मराठी

तरी पवित्र आणि रम्य आहे, तरी च सुखापायानें च अवगम्य आहे, आणि स्वयंसुख पर धर्म्य आहे, वरती आपल्या पायीं जोडले.

टीका

१ आपणपां, आपणपें ह्या शब्दाचें तृतीयेचें बहुवचन.

(५५)

ऐसा आघवा चि सुरवाडु आहे ।
तरि जना केवि पां उरो लाहे ।
हा शंकेचा ठाउ किर होये ।
परि ते न करावी आइकें ॥

सुरवाडु = श्रुतिवादः   ठाओ = स्थामा.

संस्कृत

ईदृशः आग्रिमः चित् श्रुतिवादः अस्ति ।
तर्हि जने कद्वत् त्वं वरीवर्तितुं श्लाघते (एषा वस्तुः) ? ।
शंकायाः एषः स्थामा किल भवति ।
परं सा न कर्तव्या अयके ।

अर्वाचीन मराठी

असा अवघा च श्रुतिवाद आहे. तरी जनांत कशी वरें (ही वस्तु) उरूं पाहते ? शंकेची ही स्थापना होते की. पर, ती न करावी, ऐके.

टीका

१ स्थामन् शब्द पुल्लिंगी घेतला म्हणजे ठा ओ शब्द निष्पन्न होतो.
२ अये (अकरक) = अयके oh !

(५६)

पाहे पां दूध पवित्र आणि गोड ।
पासिं चि त्वचेचिया पदरासि आड ।
परि ते अव्हेरुनि ते मूड ।
अशुद्ध काइ नेयाति ॥

मूड = मूढाः

संस्कृत

पश्य त्वै दुग्धं पवित्रं अन्यच्च गुडं
त्वचः त्यं प्रदरं अंतः पार्श्वे (वर्तते)।
परं तत् अवधीर्य (अवधीरयित्वा) ते मूताः
अशुद्धं किं न गृण्हंति ?।

अर्वाचीन मराठी

पहा तर खरें ! पवित्र आणि गोड दूध त्वचे च्या पडदा आड जवळ च (असते) पर तें अव्हेरून ते मूट रक्त घेत नाहीं काय ?

टीका

१ मूत म्हणजे चिकटलेले, चिकटणारे, किडे इत्यादि. अर्थात् गोचिड, माशा वगैरे. हा शब्द या अर्थी कोशांत दिलेला नाहीं. परंतु मूत या शब्दाचा असा एक अर्थ थोडक्या संस्कृतांत होता, हें ज्ञानेश्वरी वरुन उघड होतें.

(५७)

का कमलकंदा आणि दर्दुरीं । नांदणुक तरि येका चि घरीं ।
परि पराग सेविजे भ्रमरीं । एरीं चिखलु चि उरे ॥
चिखलु = चिखलः, चिकिलः, इचिकिलः

संस्कृत

किंवा कमलकंदाय दर्दुरिकेभ्यः च नंदनं
एकस्मिन् चित् गृहे तर्न्हि (भवति);
परं परागः सेव्यते भ्रमरैः
इतरैः चिखल्लः चित् अवाप्रियते ।

अर्वाचीन मराठी

किंवा कमलकंदांना आणि दर्दुरांना एकाच घरीं नांदणुक तर (असते); पर भ्रमरांनी पराग सेविला जातो इतरांनीं चिखल च वरिला जातो.

टीका

१ वृ- घरणें (पसंत करणें) कर्तरि, वरणें कर्मणि.
६

(५९)

तैसा हृदयीं आंतु मीं धर्मु । असतां सर्व सुखांचा आरामु ।
किं भ्रांतासि कामु । विषयां वरि ॥

संस्कृत

तादृक्, हृदि अंतः सर्वसुखानां त्वस्मिन् आरामे मयि धर्मे सति,
भ्रांतस्य सकाशे किल विषयान् उपरि कामः (वर्तते)।

अर्वाचीन मराठी

तसा हृदयी आंत सर्वसुखा चा आराम मी धर्म असतां, भ्रांतासि विषयां वर इच्छा (असते).

टीका

संस्कृत सति सप्तमीचें भाषांतर करतांना मराठींत फक्त क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताची सप्तमी करितात. मी असतां तुला काय कमी आहे = मयि सति, राम जेवतां च सीता गेली = रामे जेमति एव सीता गता.

(६०)

बहू मृगजल देखौनि डोलां ।
थुंकिला अमृताचा गीलितां गलाला ।
तोडिला परिसु बांधला गलां । शुक्तिलाभें ॥

गरल = गलाला.

संस्कृत

दृष्ट्या बहुमृगजलं दृष्ट्वा
अमृतस्य गील्यमानः गरः थूत्कृतः ।
शुक्ति लाभेन गले बद्धः स्पर्शः त्रोटितः ॥

दृष्टि = दुट्टि = डोळा = डोळा. द्योत. = डोळा.

दृष्टिः आणि द्योत या दोन शब्दापासून डोळा शब्द व्युत्पत्तीनें उत्पन्न. गरगर फिरण्याच्या सादृश्या वरून दोलः पासून हि डोळा होतो.

(६१)

...ंहिदवडी । मातें न पवति ।चि चाधुडीं ।
... दूधडी । ... ठेलीं ॥

(५९)

तैसा हृदयीं आंतु मीं धर्मु । असतां सर्व सुखांचा आरामु ।
किं भ्रांतासि कामु । विपयां वरि ॥

संस्कृत

तादृक्, हृदि अंतः सर्वसुखानां त्वस्मिन् आरामे मयि धर्मे सति,
भ्रांतस्य सकाशे किल विषयान् उपरि कामः (वर्तते)।

अर्वाचीन मराठी

तसा हृदयी आंत सर्वसुखा चा आराम मी धर्म असतां, भ्रांतासि विषया वर इच्छा (असते).

टीका

संस्कृत सति सप्तमीचें भाषांतर करतांना मराठींत फक्त क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताची सप्तमी करितात. मी असतां तुला काय कमी आहे = मयि सति, राम जेवतां च सीता गेली = रामे जेमति एव सीता गता.

(६०)

बहू मृगजल देखौनि डोलां ।
थूंकिला अमृताचा गीलितां गलाला ।
तोडिला परिसु बांधला गलां । शुक्तिलाभें ॥

गरल = गळाला.

संस्कृत

दृष्ट्या बहुमृगजलं दृष्ट्वा
अमृतस्य गील्यमानः गरः थूत्कृतः ।
शुक्ति लाभेन गले बद्धः स्पर्शः तोडितः ॥

दृष्टि = दुट्टि = दोल = डोला. द्योत- = डोला.

दृष्टिः आणि द्योत या दोन शब्दापासून डोळा शब्द व्युत्पादणें उत्तम. गरगर फिरण्याच्या सादृश्या वरून दोलः पासून हि डोळा होतो.

(६१)

तैसीं अहंममतेचिया लंहिदवडी । मातें न पवति ।चि बापुडीं ।
म्हणौनि जन्ममरणाची दूधडीं । डहुलतें ठेलीं ॥

(५८)

ना तरि निदेवांचां परिवरीं ।
लोही रुतलिया आहाति सहस्रवेरी ।
परि ते तेथें असौनि उपवास चि करी ।
अथवा दरिद्रें जिये ॥

ना तरि = नह तन्हि
परिवरीं = परिग्रहे (घर–abode, house)
लोही = रायः रुतलिया = रुद्धाः
जिये = जीवति.

संस्कृत

नह तन्हि निर्देवानां त्यस्मिन् परिग्रहे
रायः रुद्धा असंति सहस्रपर्यंताः
परं सा तत्र आसित्वा उपवासं चित् करोति
अथवा दारिद्र्येण जीवति ।

अर्वाचीन मराठी

नाहीं तर निदेवा च्या जागेंत हजारावेरी लोही रुतल्या असतात; पर त्या वेथें असून तो उपास करतो अथवा दरिद्रानें जगतो.

टीका

१ आहाति = असंति. पूर्ववैदिक व प्रातिक रूप.

२ असौनि = असित्वा किंवा असत्वा. पूर्ववैदिक व प्रातिक रूप.

३ ही ओवी मूळांतून नीट नकल केलेली नाहीं, हें उघड आहे. निदेवां हें बहुवचन पूर्वार्धांत आहे. उत्तरार्धांत करी हें एकवचन आहे. पूर्वार्धांत रायः बहुवचन आहे. उत्तरार्धांत तें एकवचन आहे. वस्तुतः उत्तरार्धांत हि दोन्ही ठिकाणीं बहुवचन हवें.

४ सहस्र = हस्रजर = हजर = हजार.

५ दारिद्य = दरिद्र भाववाचक नाम.

६ रुध् = रुत.

७ रायः = म्हणजे जिनगी, संपत्ति; हा शब्द वेदांत प्रायः पुल्लिंगी असतो; क्वचित् स्त्रिलिंगी आढळतो. ज्ञानेश्वरानें स्त्रिलिंगी योजिला आहे. त्यावरुन दिसतें कीं पूर्वभाषेंत स्त्रिलिंग च होतें.

(५९)

तैसा हृदयीं आंतु मीं धर्मु । असतां सर्व सुखांचा आरामु ।
किं भ्रांतासि कामु । विषयां वरि ॥

संस्कृत

तादृक्, हृदि अंतः सर्वसुखानां त्वस्मिन् आरामे मयि धर्मे सति,
भ्रांतस्य सकाशे किल विषयान् उपरि कामः (वर्तते) ।

अर्वाचीन मराठी

तसा हृदयी आंत सर्वसुखा चा आराम मी धर्म असतां, भ्रांतासि विषया वर इच्छा (असते).

टीका

संस्कृत सति सप्तमीचें भाषांतर करतांना मराठींत फक्त क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताची सप्तमी करितात. मी असतां तुला काय कमी आहे = मयि सति, राम जेवतां च सीता गेली = रामे जेमति एव सीता गता.

(६०)

बहू मृगजल देखौनि डोलां ।
थूंकिला अमृताचा गीलितां गलाला ।
तोडिला परिसु बांधला गळां । शुक्तिलाभें ॥

गरल = गलाला.

संस्कृत

दृष्ट्या बहुमृगजलं दृष्ट्वा
अमृतस्य गील्यमानः गरः थूत्कृत. ।
शुक्ति लाभेन गले बद्धः स्पर्शः तोडित. ॥

दृष्टि = दुट्टि = दोळा = डोळा.   द्योत = डोळा.

दृष्टिः आणि द्योत या दोन शब्दापासून डोळा शब्द व्युत्पादणें उत्तम. गरगर फिरण्याच्या सादृश्या वरून दोळ पासून हि डोळा होतो.

(६१)

तैसीं अहंममतेचिया लंहिदवडी । मातें न पवति ।चे बापुडीं ।
म्हणौनि जन्ममरणाचीं दूथडी । इहुलतें ठेलीं ॥

धापुडीं = पापधियः, पापिष्ठाः लंहिदवडी = लंभनद्रापणेन
डहुळतें = धूर्वन्ति, धूर्व्यमानाः

संस्कृत

तादृक्, अहंममताया त्येन लंभनद्रापणेन मां प्रति न प्राप्यन्ते चित् पापधियः।
माङ् नूनं जन्ममरण्यस्य त्यस्यां द्वितय्यां धुर्व्यमानाः स्थिताः

अर्वाचीन मराठी

तशी अहंममते च्या लंहिदवडीनें मजप्रत बापुडी भावत नाहीं. मग खरोखर च जन्ममरणा च्या दुधडींत डहुळत रहातात.

टीका

१ लंभन म्हणजे फसवणूक व द्रापण म्हणजे पळवणूक, घाडणूक. द्रा-पळणें, द्रापण-पळविणें.
२ तटी = घडी.
३ धुर्वे = डुवल = डुभल = डहुल-धुर्व हिंसाया.

(६२)

यऱ्हवीं मी तरि कैसा। मुख प्रति भानु जैसा।
केहिं न दिसें नसें ऐसा। वाणिचा नोहे॥

संस्कृत

इतरथा अहं तर्हि कीदृशः? मुखं प्रति भानुः यादृशः।
क्वापि न दृश्येयं न स्यां एतादृशः वनीयकः नास्मि।

अर्वाचीन मराठी

एरवी मी तरी कसा आहे? जसा मुखा तें भानू.
कोठें हि न दिसें नसें असा भिकारडा नोहे (नाहीं.)

टीका

१ वनीयक = वाणिच (चा-ची-चे) वनीयक म्हणजे भिकारडा, भिकेकरी, दुर्बळ
२ मुखं प्रति = मुखा तें.

(६३)

माझेया विस्तारपणें नावें। हें जग चि नव्हे आघवें।
जैसें दूध मुराळें स्वभावें। तरि तें चि दधि॥

नव्हे = नह्यते. चिस्तारपणें = विस्तारात्मकेन.
मुराळें = मूर्छितं, मूर्तं.

संस्कृत

मदीयेन विस्तारात्मकेन नाम्ना इदं जगत् चित् अग्रिमं नह्यते।
यादृक् दुग्धं मूर्छितं स्वभावेन तर्न्हि तत् एव (चित्) दधि।

अर्वाचीन मराठी

माझ्या विस्तारात्मक नावानें हें समग्र जग च बद्ध (झालें आहे) जसें दूध मुरलें तर तें च स्वभावानें दहीं होतें.

टीका

१ नव्हणें असें क्रियापद. नह् – बांधणें.
२ विस्तारात्मक – विस्तारप्पण = विस्तारपण.
३ मूर्त + ल = मुर + ल = मुरल.
मूर्छित + ल = मुरिछल = मुराळ (ळा – ळी – ळें).
मुरल व मुराळ हीं दोन्ही रूपें सध्या मराठींत आहेत व तीं दोन निरनिराळ्या शब्दांपासून निघालीं आहेत.

(६४)

कीं बीज चि जालें तरु। अथवा भांगार तें अलंकारु।
तैसा मज एकाचा विस्तारु। तें हें जग॥

संस्कृत

किंवा बीजं चित् स्तं तरुः अथवा भांगारं तत् अलंकारः
तादृक् मम एकस्य विस्तारः तत इदं जगत्।

अर्वाचीन मराठी

किंवा बीज च तरु झालें अथवा सोनें तें अलंकार (झालें) तसें मज एकाचा विस्तार तें हें जग.

टीका

१ स्तं = यअ = जअ + ल = जाल (ला – ली – लें)

(६५)

हें असो अव्यक्तपण थिजलें। मग तें चि विश्वाकारें ऊ थिजलें।
तैसें अमूर्त मूर्त मियां विस्तारलें। त्रैलोक्य जाणें॥

थिजलें = स्त्यानं (स्त्यै) गोळा झालें, एकत्र झालें.
ओथिजलें = अवस्त्यानं (स्त्यै) पसरलें, विभक्त झालें, विस्तारलें.

संस्कृत

अस्तु इदं; अव्यक्तत्वं स्त्यानं
माङ् तत् चित् विश्वाकारेण अवस्त्यायते ।
तादृक् अमूर्त्तमूर्तिना मया त्रैलोक्यं विस्तारितं जानीहि ।

अर्वाचीन मराठी

हें असो; अव्यक्तपण थिजलें (गोळा झालें) मग तें च विश्वाकारें पसरलें तसें अमूर्त (असा) म्यां मूर्तें त्रैलोक्य विस्तारलें जाण.

टीका

१ वेदांत (ऋग्वेद ७ – ५ – २, निरुक्त ६ – १७) स्त्यै (संघाते) पासून स्तिया शब्द जलार्थक आहे. स्त्यान म्हणजे संघात झालेलें. स्त्यै धातूचें स्त्याय रूप होऊन पुढें आर्धधातुक प्रत्यय लागतात. तें स्त्याय रूप घेऊन त्यापासून थिजू हें मराठी क्रियापद निघतें. पानीयं स्त्यायते (कर्मणी) = पाणी थिजतें.

थ = ज

अवस्त्यै म्हणजे स्त्यै (संघाते) च्या उलट विघात, विभाग अर्थ दाखवितो.

२ शांकरभाष्यः—अव्यक्तमूर्तिना = अमूर्तमूर्त्तिना (ज्ञानेश्वर)

(६६)

महदादि देहांतें । इयें अशेषें हीं भूतें ।
पैं माझां ठांइं विंवर्त्तें । जैसी जलिं फेन ॥

संस्कृत

महदादीनि देहान्तानि इमानि अशेषाणि अपि भूतानि
त्वै मदीये स्थाम्नि विंवर्ते यादृक् जले फेनाः ।

अर्वाचीन मराठी

महदादि देहान्त हीं अशेष हि भूतें तो माझ्या ठाई विवतात जसें जलांत फेन.

टीका

१ शांकरभाष्यः— मत्स्थानि सर्वभूतानि

२ त्वै = तु = तो (मराठी) तर.

(६७)

परि तया फेन आंतु पांतां । जेवि जल न दिसे पांडुसुता ।
ना तरि स्वप्निची अनेकता । चेइलेयां नोहिजे ॥

संस्कृत

परं तस्य फेनस्य अंतः दर्शं
यद्वत् जलं न दृश्यते पंडुसुत
नह तन्हि स्वप्नीया अनेकता चेतिते न भवेत् ।

अर्वाचीन मराठी

पर त्या फेना आंत पहातां जसें जल दिसत नाहीं पांडुसुता; नाहींतर स्वप्नीची अनेकता घेवल्या वर असत नाहीं.

टीका

१ पातां—हें णमुल् आहे. तो पहातां पहातां गेला, पहातां असें दिसतें, खातां गोड लागतें, जेवतां बरें वाटतें, जातांना त्यानें विचारलें, येतां घरीं गेलों, न जेवतां शाळेस जातो, जेवतां जेवतां हसतो, निजतो वगैरे लक्षावधि स्थळीं मराठींत णमुल् योजितात. १३ मुलगी पहातां, रम लावतो = कन्या-दर्शं वरयति. ब्राह्मण म्हणतां जेऊं घालतो = ब्राह्मणदर्शं भोजयति. क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक साधिताला अम् किंवा अतां प्रत्यय लागून मराठींत णमुल् होतें. हें णमुल् मी आपल्या व्याकरणांत किंवा सुबंतप्रक्रियेंत दिलेलें नाहीं.

(६८)

तैसीं जियें भूतें माझां ठांइं । विवर्तें तेया माझि मीं नाहिं ।
इया चि उपपत्ती तुज पाइं । सांघितलिया मागां ॥

संस्कृत

तादृक् यानि भूतानि मदीये स्थानि विवंते
तेषां मध्ये अहं नास्मि ।
पश्य, इमाः चित् उपपत्तयः तुभ्यं संख्यापिताः माग्रं ॥

अर्वाचीन मराठी

तसें जी भूतें माझ्या ठांइं विवरतात त्यां मध्यें मी नाहीं. पहा, ह्या च उपपत्त्या तुला मागें सांगितल्या.

टीका

१ मा + अग्रं = मागाँ = मागों (पुढेंच्या ऐवद, आगाच्या ऐवद)
अग्रे = आगां म्हणजे पुढें
माचिरं; माविलंबितं = Not long, shortly; without delay,. shortly.
माचिरः – रा– रं असें विशेषण हि होतें. (See M. William's Dictionary; the word मा indeclinable.)

(६९)

म्हणौनि बोलिलिया बोलाचा अतिशो।
न कीजे येया लागि हें असो।
तऱ्ही मज आंतु पैसो। दीठि तूझी॥

पैसो = प्रविशतु. लोट्

संस्कृत

(इति) मत्वा, वल्हितस्य वल्हस्य स्यः अतिशयः।
न क्रियेत एतस्य अर्थे अस्तु एतत्।
तऱ्हि मम अंतः प्रविशतु त्वदीया दृष्टिः।

अर्वाचीन मराठी

म्हणून बोलल्या बोला चा अतिशय न केला जावा त्या लागी हें असो. तर मज आंत तुझी दृष्टि प्रवेश करो.

टीका

१ कीजे कर्मणि लिङ्
२ पैसो लोट्

(७०)

आमुचा प्रकृती पैलीकडील मा उ॰।
जरि कल्पना विण लागसी पा उ॰।
तरि मज माझी भूतें हें ही या उ॰।
जें सर्व मी म्हणोनि॥

पैलीकडील = आरकटीयं (आर + कटी)
या उ॰ = व्याहृतं

संस्कृत

यन्हि प्रकृतेः आस्कदीयं अस्मदीयं भावं
कल्पनां विना प्राप्तुं किंवा द्रष्टुं श्लाघसे।
तन्हि मम मध्ये भूतानि इत्यपि व्याहतं भवति।
यत् सर्वं तत् अहं (इति) मत्वा ॥

अर्वाचीन मराठी

जर कल्पने वीण आमचा प्रकृती पलीकडील भाव पाहूं लागशील, तर मज माजि भूतें हें हि वाव होईल, जें सर्व तें मी म्हणून.

टीका

जें हें उभयान्वयी अव्यय घेतलें तर म्हणौनि हें अव्यय निरर्थक होतें. सबब जें हें सर्वनाम घ्यावें हें उत्तम.

(७१)

यन्हवि तन्हीं संकल्पाचियें सांजवेले।
नावेक तिमिरेंजति बुद्धिचे डोले।
म्हणौनि अखंडित चि परि झांवले।
भूत भिन्न ऐसें देखे ॥

नावेक = नव्यकं. झांवळे = श्यामिते, स्वापनायां (सप्तमी)

संस्कृत

इतरथा तन्हि संकल्पस्य त्यस्यां
संध्यावेलायां बुद्धेः दृष्टिः नव्यकं तिमिरायते।
माङ् अन्वक् अखंडितं चित् परं स्वापनायां
भूतभिन्नं ईदृशं दृश्यते ॥

अर्वाचीन मराठी

एरवीं तरी संकल्पाच्या सांजवेळीं बुद्धी चे डोळे नव्यानें च (जेव्हां) झांपड-तात (तेव्हां) मग नंतर (तें) अखंडित च पर झांपडे मुळें भूतभिन असें दिसतें.

टीका

१ नव्यकं (अव्यय) = नव्यानें (नावेक)
नव्यनव्यकं = नावानावां (नव्यानव्य नें)

(७२)

ते चि संकल्पाची सांज जैं वींपे । तैं अखंडित चि आहे स्वरूपें ।
जैसी शंका जात खेओ लोपे । सर्पपण मालेचें ॥

वींपे = व्यपैति. खेओ = क्षिप्रं.

संस्कृत

सा चित् संकल्पस्य स्या संध्या यदा व्यपैति
तदा अखंडितं चित् अस्ति स्वरूपेण ।
यादृक् शंकायां जातायां क्षिप्रं मालायाः
त्यत् सर्पत्वं लुप्यते ॥

अर्वाचीन मराठी

तीच संकल्पा ची सांज जेव्हां संपते
तेव्हां अखंडित च स्वरूपानें आहे
जशी शंका जाल्या नंतर लागलीच
माले चें सापपण लोपते.

टीका

क्षिप्रं = जलद, नंतर, लागलीं च.

(७३)

यऱ्हविं तऱ्हीं भुइं आंतौनि स्वयंभ ।
काइ घडेगाडुआंचे निगताति कोंभ ।
पुढतीं ते कुल्लालमतिचे गर्भ ।
उमटले किं ॥

आंतौनि = अंतात्. गाडुआं = गडुकानां.

उमटले = उन्मंथिताः.

संस्कृत

इतरथा तर्हि भूमिकायाः अंतात् स्वयंभुवः
घटानां गडुकानां स्ये कुड्मलाः निर्गच्छंति किं ? ।
पुरतः वै कुल्लालमतेः गर्भाः
उन्मंथिताः किल ! ॥

अर्वाचीन मराठी

एरवीं तरी भुईं आंतून घड्यागाडग्यां चे कोंभ स्वयंभू निघतात काय ? पुढें ते कुम्भारमती चे गर्भे (म्हणून) उमटतात कीं !

(७४)

ना तरी सागराचां पाणीं ।
काइ तरंगाचिया आहाति खाणी ।
ते अवांतर करणी ।
वारेयाची नव्हे ॥

संस्कृत

नह तर्ह्नि सागरस्य त्यस्मिन् पानीये
तरंगाणां त्याः खनयः संति किं ?
वातरस्य त्या सा अवांतरा करणिः न भवति ?

अर्वाचीन मराठी

नाहीं तर सागरा च्या पाण्यांत तरंगां च्या काय खाणी असतात ? वाऱ्याची ती अवांतर करणी नव्हे ?

* ' ची ' चा उपयोग शुद्ध artical प्रमाणें झाला आहे.

(७५)

पाहें पां कापुसाचां पोटीं । कापडाची होंति काये पेटी ।
तो वेढि तेयाचिया दीठी । कापड जाला किं ॥

पोटीं = पुटे, मोधे. पेटी = पेटिका.

संस्कृत

पश्य त्वं कर्पासस्य त्यस्मिन् पुटे
कर्पटस्य पेटिका भूता किं ? ।
वेष्टितुः त्यया दृष्ट्या सः कर्पटः जातः किल । ।

अर्वाचीन मराठी

पहा बरें ! कापसाच्या पोटीं कापडा ची पेटी का होती ? वेढणाऱ्या च्या दृष्टीनें तो कापड झाला कीं !

टीका

१ भूता = होती, होंति (स्त्री. निष्ठा)

२ स्तः = जाला. जातः = जाला.

(७६)

जरि सोनें लेणें होउनि घडे । तऱ्हीं तेयाचें सोनपण न मोडे ।
एरु अलंकारु तो वरिचिली कडे । लेंतेयाचेनि भावें ॥

वरिचिली = उपरिष्ठायां.

संस्कृत

यर्हि सुवर्णं रत्नं भूत्वा घट्यते
तर्हि तस्य स्यत् सुवर्णत्वं न मोट्यते ।
(यः) इतरः अलंकरः सः उपरिष्ठायां कट्यां
लेतुः (किंवा लातुः) त्येन भावेन ॥

अर्वाचीन मराठी

जरी सोनें लेणें होऊन घडलें तरी त्या चें सोनेपण मोडत नाहीं. त्या दोहोंतून हा जो अलंकार तो वरच्या कडेस (दुसऱ्या पक्षीं, दुसऱ्या बाजूस) लेणाऱ्या भावानें अलंकार म्हणून आहे.

टीका

१ वरिचिली कडे On the other side, Alternative. दुसऱ्या पक्षीं.
अधरस्यायां कट्यां On the one hand.
उपरिष्ठायां कट्यां On the other hand.

(७७)

सांघें पडिसादेयाचीं प्रत्युत्तरें । कां आरिसां हान जें आविष्करे ।
तें आपुलें कीं साचोकारें । तेथिंचें होतें ॥

संस्कृत

संघ्याहि प्रतिशब्दस्य त्यानि प्रत्युत्तराणि
किंवा हंत आदर्शे यत् आविष्क्रियते
तत् आत्मीयं किंवा सत्यंकारेण तत्रस्थं भूतं ?

अर्वाचीन मराठी

घांग, पडिशादा ची प्रत्युत्तरें किंवा हा आरशांत जें प्रगटतें तें आपलें की साचोकारानें तेथलें होतें ?

(७८)

तैसिये निर्मळे माझां स्वरूपीं । जो भूतभावना आरोपी ।
तेयासि तेयाचां चि संकल्पीं । भूताभासु आहे ॥

संस्कृत

तादृशे निर्मले मदीये स्वरूपे यः भूतभावनां आरोपयति ।
तस्मै तस्य तस्मिन् चित् संकल्पे भूताभासः सं आभाति ।

अर्वाचीन मराठी

तशा माझ्या निर्मळ स्वरूपीं जो भूतभावना आरोपी,
त्यास त्या च्या च संकल्पांत भूताभास चांगला भासतो.

टीका

आभा = भाहा, हें क्रियापद भाह या क्रियापदाहून निराळें.

(७९)

ते चि कल्पिति प्रवृत्ति पुरे । आणि भुताभासु आदिं च सरे ।
मग स्वरूप उरे एक सरें । निखल माझें ॥

एकसरें = एकावसरेण. आदिंच = आदौतमां.
सरे = शीर्यते.

संस्कृत

सा चित् कल्पत्री प्रवृत्तिः पूर्यते
अन्यत्, भूताभासः आदौतमां शीर्यते
माह्र मदीयं निष्कलं स्वरूपं एकावसरेण वर्वर्ति ।

अर्वाचीन मराठी

ती च कल्पिणारी प्रवृत्ति संपली आणि भूताभास आदींच सरला, म्हणजे मग माझें निखळ स्वरूप एकसरा उरतें.

टीका

१ आदींच हें तमभावदर्शक अव्यय आहे.

(८०)

हें असो आंगीं भरलियां भवंडी । जैंसियां भवंती दीसति आडिं ।
तैंसिया आपुलिया कल्पना अखंडीं । गमति भूतें ॥

भवंडी = भ्रमन्ती वदन्ती प्रमाणें. आडिं = अद्रिः

संस्कृत

अस्तु एतत् भ्रमन्त्यां अंगेषु हृतायां

यादृक् अद्रयः भ्रमन्तः दृश्यन्ते,

तादृक् आत्मीयया कल्पनया अखंडानि भूतानि गम्यन्ते ।

अर्वाचीन मराठी

हें असो, जसें आंगीं भोवंड भरली (म्हणजे) अडी भोंवत दिसतात,
तसें आपल्या कल्पनेनें अखंड भूतें गमतात.

टीका

१ संस्कृत पुल्लिंगी अद्रि मराठींत (आडी) स्त्रीलिंगी होतो, ईयन्तात्तत्र.
२ यादृश्–तादृश् हीं मराठींत संबंधक विशेषणें आहेत.
३ हृ कंपने; हृत = भरल (ला–ली–लें)

(८१)

ते चि कल्पना सांडूनि पाइं । तरि मीं भूतीं भूतें माझां ठाइं ।
हें स्वप्निं हि परि नाहिं । कल्पावेया जोगें ॥

संस्कृत

तां चित् कल्पनां स्यंदित्वा, पश्य,
तर्न्हि अहं भूतेषु भूतानि मदीये स्थाम्नि,
इति स्वप्ने अपि परं नास्ति कल्पितव्याय योग्यं ।

अर्वाचीन मराठी

ती च कल्पना सांडून पहा. तर भूतांत मीं व माझ्या ठाइं भूतें, हें स्वप्नीं हि पर कल्पावया जोगें नाहीं.

(८२)

आतां मी एकु भूतांतें धरिता । अथवा भूतां माझि असता ।
इया संकल्पसन्निपाता । आंतुली पोलिया ॥

आतां = आदह (कुत्सने निपातः)

संस्कृत

आदह ! अहं एकः भूतानि प्रति धारयिता,
अथवा भूतानां मध्ये अस्ता,
इमाः संकल्पसंनिपातस्य अंतः उक्तयः

अर्वाचीन मराठी

आतां ! मी एक भूतां प्रत धरता अथवा भूतां मध्यें असता ह्या उक्ति संकल्पसंनिपाता आंतील (आहेत).

टीका

आंतुली हें अव्यय आहे, अतएवपून बोलिया चें विशेषण असतें तर आंतुलिया असें बहुवचन असते.

(८३)

म्हणौनि परियसें गा प्रियोत्तमा। मीं विश्वेंसीं विश्वात्मा।
जो एया लटकेया भूतग्रामा। भाव्यु सदा॥

संस्कृत

(इति) मत्वा परिशृणु अङ्ग प्रियोत्तम !
अहं विश्वेन समं विश्वात्मा
यः एतस्य लटकस्य भूतग्रामस्य भाव्यः सदा।

अर्वाचीन मराठी

म्हणून ऐक बगा प्रियोत्तमा ! मी विश्वाशीं विश्वात्मा आहें, जो या लटक्या भूतग्रामाचा सदा भाव्य आहे.

टीका

१ भाव्य म्हणजे भावनशील म्हणजे उत्पन्न करण्याचें शील आहे ज्याचें असा.

(८४)

रश्मिचेनि आधारें जैसें। नाहिं तें चि मृगजल असे।
माझां ठाइ भूतजात तैसें। आणि मातें मावीं॥

निरुतें = निरुक्तं (स्पष्टं) हो = भोः

संस्कृत

एतस्य लागे (अर्थे) मम पार्श्वात् भूतानि
अन्यानि न भवंति इति निरुक्तं ।
अन्यच्च भूतेभ्यः विगलितं मां
न कदापि चित् प्रतिमनुष्व भोः ।

टीका

१ मजपासौनि—मम पार्श्वात् असा प्रयोग पाणिनीय संस्कृतांत नाहीं. पाणिनीय कालीन प्रांतिक भाषांत असावा; त्यावरून मराठींत आला आहे. पासौनिपासून च हून आला आहे.

(८८)

पैं गगन जेव्हडें जैसें । पवनु हि तेवडा चि असे ।
हां साहाजें हालवलेयां वेगला दीसे । यऱ्हवीं गगन तें तो ॥

हालवलेयां = ह्हालितेन.

संस्कृत

यादृक् गगनं स्वे यावतिथं पवनः अपि तावतिथः चित् अस्ति ।
एषः सहसा ह्हालितेन विगलितः दृश्यते, इतरथा गगनं तत् सः ।

(८९)

तैसें भूतजात माझां ठाइं । कल्पिजे तरि आभासे काहीं ।
निर्विकल्पीं मग नाहिं । तेथ मीं आघवें ॥

संस्कृत

तादृक् भूतजातं मदीये स्थाम्नि
कल्प्येत तर्हि किमपि आभासते ।
निर्विकल्पे माङ् नहि (आभासते);
तत्र अहं अग्रिमं (अस्मि) ।

अर्वाचीन मराठी

तसें भूतजात माझ्या ठाइं कल्पिलें जावें म्हणजे काहीं आभासतें. निर्विकल्पीं मग आभासत नाहीं. तेथें अवघें मी आहे.

संस्कृत

रश्मिणां त्येन आधारेण यादृक् नासत् तत् चित् मृगजलं अस्ति
तादृक् मदीये स्वाम्नि भूतजातं अन्यच मां प्रति भावयति ।

(८५)

मी इये परिचा भूतभावनु । परि सर्व भूतेंसीं अभिन्नु ।
जैसें प्रभा आणि भानु । एक चि तें ॥

परी = पर्यायः, परीतिः

संस्कृत

अहं एतस्याः परीतेः सः भूतभावनः (एतत्पर्यायात्मकः भूतभावनः)
परं सर्वैः भूतैः सह अभिन्नः नाम समः
यादृक् प्रभा भानुः च एकं चित् तत् ।

अर्वाचीन मराठी

मी ह्या परी चा भूतभावन पण सर्व भूतांशीं अभिन्न इ. इ. इ.

टीका

१ अभिन्न म्हणजे सम म्हणून पाठीमागील तृतीया. नाहींतर पंचमी असती. भिन्न शब्दाकरितां.

(८६)

हा ऐश्वर्यु आमचा योगु । तुवां देखिला किं चांगु ।
आतां सांगें एथ काहीं लागु । भूतभेदाचा असे ॥

संस्कृत

एषः अस्मदीयः ऐश्वरः योगः त्वया दृष्टः चंगः किं ?
अतः संख्याहि अत्र भूतभेदस्य कोपि लागः अस्ति ?

टीका

१ लग् = लाग- संबंधः

(८७)

एया लागिं मजपासौनि भूतें । आनें न्हवति हें निरुतें ।
आणि भूतां वेगळेयां मातें । कहीं चि न मनीं हो ॥

निरुतें = निरुक्तं (स्पष्टं)　　　　　　　　हो = भोः

संस्कृत

एतस्य लागे (अर्थे) मम पार्श्वात् भूतानि
अन्यानि न भवंति इति निरुक्तं ।
अन्यच्च भूतेभ्यः विगलितं मां
न कदापि चित् प्रतिमनुष्व भोः ।

टीका

१ मजपासौनि—मम पार्श्वात् असा प्रयोग पाणिनीय संस्कृतांत नाहीं. पाणिनीय कालीन प्रांतिक भाषांत असावा; त्यावरून मराठींत आला आहे. पासौनिपासून च हून आला आहे.

(८८)

पैं गगन जेव्हडें जैसें । पवनु हि तेवडा चि असे ।
हां साहाजें हालवलेयां वेगला दीसे । यऱ्हवीं गगन तें तो ॥

हालवलेयां = ह्वालितेन.

संस्कृत

यादृक् गगनं स्वै यावतियं पवनः अपि तावतियः चित् अस्ति ।
एषः सहसा ह्वालितेन विगलितः दृश्यते, इतरथा गगनं तत् सः ।

(८९)

तैसें भूतजात माझां ठाइं । कल्पिजे तरि आभासे कांहीं ।
निर्विकल्पीं मग नाहिं । तेथ मीं आघवें ॥

संस्कृत

तादृक् भूतजातं मदीये स्थाम्नि
कल्प्येत तर्न्हि किंमपि आभासते ।
निर्विकल्पे माङ्क् नहि (आभासते);
तत्र अहं अग्रिमं (अस्मि) ।

अर्वाचीन मराठी

तसें भूतजात माझ्या ठाइं कल्पिलें जावें म्हणजे कांहीं आभासतें. निर्विकल्पीं मग आभासत नाहीं. तेथें अवघें मी आहें.

(९०)

म्हणौनि नाहिं आणि असे । हें कल्पनेचेनि सौरसें ।
जें कल्पनालोपीं भ्रंशे । आणि कल्पने सवें होये ॥

सौरसें = स्वारस्येन

संस्कृत

(इति) मत्वा, नास्ति अस्ति च इति
कल्पनायाः स्येन स्वारस्येन (भवति)
यत् कल्पनालोपे भ्रश्यते अनच
कल्पनया समं भवति ।

टीका

यत् = यस्मात् = जें (कीं)

(९१)

तें चि कल्पितें मुदल जाये । तैं कें असे नाहिं हें आहे ।
म्हणौनि पुढुतीं तूं पाहे । हा ऐश्वर्ययोगु ॥

मुदल = मूलदेयं, मुद्रा, मुद्दं (Cash, Coin)

संस्कृत

तत् चित् कल्पितं मुद्रं (यदा) याति
तदा अस्तिनास्ति (इति) क्व अस्ति ?
(इति) मत्वा पुरतः त्वं पश्य
एवं ऐश्वरयोगं ।

टीका

ऐश्वर बद्दल ऐश्वर्य शब्द ज्ञानेश्वर योजतो.

(९२)

ऐसिया प्रतीतिबोधसागरीं । तूं आपणपेयांतें कल्लोळु एकु करीं ।
मग एन्हवीं पाहांसि तवं चराचरीं । तूं चि असासि ॥

संस्कृत

एतादृशि प्रतीतिबोधसागरे
त्वं आत्मत्वं इति एनो प्रति एकं कल्लोलं कुरु ।

माङ् इतरथा पश्यसि ।
तावत् चराचरे त्वं चित् असि ।

टीका

१ कल्लोल म्हणजे कल् + लोल. मोठा तरंग. एकच कल्लोळ म्हणून मराठींत भाषण संप्रदाय आहे. एकच कल्लोळ म्हणजे एक च मिश्रण. तूं आणि आत्मतत्त्व यांचें एक च मिश्रण कर.

(९३)

एया जाणणेयांचा चेऊ। तूज आला नां म्हणति देओ।
तरी आतां द्वैतस्वप्न वाओ। जालें किं ना ॥

आला = ज्ञातः, आयातः चेऊ = चितिः (पुल्लिंग)

संस्कृत

देवपादाः भणंति, एतेषां ज्ञानानां स्यः चितिः ते ज्ञातः नाम ?
तर्न्हि आतः द्वैतस्वप्नं व्याहतं स्तं किल नाम ?

टीका

१ ज्ञान = जाणणें; ज्ञानीय = जाणणेचें; ज्ञेय = जाणायचें.
२ चितिः = चे ऊ. चिती शब्द स्त्रीपुं. दोन्ही लिंगी आहे.
३ स्वप्न संस्कृतांत पुं. मराठींत नपुं. तेव्हां मूळ प्रातिक संस्कृतांत नपुं. असलें पाहिजे.
४ किंना = किल नाम = कनी, किनी, किना.

(९४)

तर्‍हीं पुढुतीं जरि विपायें। बुद्धी कल्पनेची झोंप ही नैये।
तरि अभेद बोधु जाए। जें स्वप्नीं पडिजे ॥

संस्कृत

तर्न्हि पुरतः यर्न्हि विपर्ययेण (विपाकेन)
बुध्यै कल्पनायाः स्पा सुप्तिः नैति
तर्न्हि अभेदबोधः जायते ।
यत् स्वप्ने पत्यते ।

टीका

१ यदवस्थानं स्वप्ने नश्यति. जें अवस्थान (अभेदबोधजनन) स्वप्नांत नाहीतें होतें.

(९५)

म्हणौनि इये नीदेची वाट मोडे ।
निखल उद्बोधाचें चि आपणपें घडे ।
ऐसें सुवर्म जें आहे फुडे ।
तें दाउनि पाइं ॥

घाट = पथ्या.

संस्कृत

(इति) मत्वा, अस्या निद्रायाः पथ्या मोच्यते
निष्कल-उद्बोधस्य त्यत् चित् आत्मत्वं घव्यते
ईदृशं सुवर्म यत् अस्ति स्फुटं तत् दर्शयानि,
पश्य किंवा स्वै किंवा दर्शयितुं स्पृहये ।

टीका

१ दाउनि = दाउं + इ. ओवी ३३ वगैरे पहा.
२ स्वै = पै, पाइं

(९६)

तरि धनुर्द्धरा धौरेया । नीकें अवधान देयीं धनंजया ।
पैं सर्वभूतातें माया । करी हरी ॥

नीक (का-की-कें) = लीक (कं-का- कः)
अलीक – खोटें लीक – खरें
इतकें च को हा लीक शब्द ग्रंथिक संस्कृतांत नाही. ज्ञानेश्वरींतील उपयोगावरून दिसतें कीं, हा शब्द प्रांतिक भाषेत प्रचलित होता.

संस्कृत

तर्हि धनुर्धर ! धौरेय ! धनंजय ! लीकं अवधानं देहि
सर्वभूतान् स्वै माया प्रति करोति, हरति ।

(९७)

जियें नांव कां प्रकृति । जे द्विविधा सांघितली तुजप्रति ।
येकि अष्टभेदव्यक्ति । आणि जीवरूपा ॥

संस्कृत

यस्याः नाम किल प्रकृतिः, या द्विविधा संख्याता त्वां प्रति, ।
एका अष्टभेदव्यक्तिः अन्या जीवरूपा ॥

टीका

अन्या = आणिका = आणि

(९८)

हा प्रकृतिविषो आथवा । तुवां मागां परिसिलां असे पांडवा ।
म्हणोनि असो काये सांगावा । तन्हीं प्रकृति ते हे ॥

संस्कृत

एष प्रकृतिविषयः अग्रिमः
त्वया परिश्रुतः अस्ति माग्रे पांडव !
(इति) मत्वा अस्तु किं संख्यातव्यः ?
तन्हि प्रकृतिः सा एषा ॥

(९९)

तरि इये माझिये प्रकृती । महाकल्पांचां अंतीं ।
सर्वभूतव्यक्ती । ऐक्यासि येति ॥

संस्कृत

तन्हि अस्यां मदीयायां प्रकृत्यां महाकल्पानां त्यस्मिन् अंते
सर्वभूतव्यक्तयः ऐक्यं संयांति ॥

(१००)

ग्रीष्मांचां अतिरसीं । सबीजें तृणें जैसीं ।
मार्घोतीं भूमीसी । सुलीनें होंति ॥

अतिरसीं = अतिरंहसि
माघौति = माग्रभूते.

संस्कृत

ग्रीष्मस्य त्यस्मिन् अतिरंहसि यादृक् सबीजानि तृणानि (भवन्ति)
माग्रभूतानि भूम्या समं सुलीलानि भवन्ति ।

माग्रभूत = सागडत्त = मागौत, माघोत (ता-ती-तें)
माघौत म्हणजे पश्चात् भूत.
आगेमागे असें मराठींत म्हणतात, आगे म्हणजे अग्रे व मागें म्हणजे मात्रे. आगेच्या उलट मागें.

(१०१)

कीं वार्षिये ढें ढें फांटे। जेव्हां शारदीयेचा अनुघाडु फुटे।
तैं घनजात आटे । गगनिचां गगनीं ॥

ढें ढें = देभेकनं (भेक् उत्साहे यङ् To grow or increase)
फांटे = स्फिट्यते
आटे = अट्यते (अट्—अट्यति To lessen, to diminish)
जेव्हां = यदा वा

संस्कृत

किंवा वर्षाया: देभेकनं स्फिट्यते,
यदा वा शारद्या: अनूद्घाट: स्फुट्यते,
तदा गगने त्यस्मिन् गगने घनजातं अट्यते ।

टीका

१ शारदी—कार्तिकी किंवा आश्विनी पूर्णिमा.

(१०२)

ना तरि आकाशाचिये खोंपे । वायु निवांतु चि लोपे ।
आणि तरंगता हारपे । जळिं जेवि ॥

खोंपे = कुंपायां (कुम्प्—आच्छादने)
हारपे = हृ—हारयति, हारपयति हारप्यते (णिच् कर्मणि)

संस्कृत

नह तन्हि आकाशस्य त्यस्यां कुंपायां वायु: निर्वात: लुप्यते ।
अन्यच्च तरंगता यद्वत् जले हारप्यते (low Sanskrit भ्रष्ट संस्कृत)

(१०३)

अथवा जागिनलेये वेळे । स्वप्न मनिचें मनीं चि मावळे ।
तैसें प्राकृत प्रकृती मिळे । कल्पक्षयीं ॥

संस्कृत

जागरितायां वेलायां मन:स्थं स्वप्नं मनसि चित् म्लापितं (भवति)
तद्वत् प्राकृतं कल्पक्षये प्रकृतिं किंवा प्रकृत्या मिलति ।

टीका

१ जागरितस्य वेलायां असें हवें, परंतु ज्ञानेश्वरानें जागरिक हें वेल यें विशेषण केलें आहे.

(१०४)

मग कल्पादि पुढुतीं । मीं चि सृजीं ऐसी वदंती ।
तरि तिये विषिं निरुती । उपपत्ति आइकें ॥

संस्कृत

माङ् पुरतः कल्पादौ अहं चित् सृजामि इदृशी वदन्ती (उद्भवते) ।
तर्हि तस्मिन् विषये निरुक्तां उपपत्तिं आविकर्णय ।

टीका

निरुक्त = निरुत्त = निरुत (स्पष्ट)
निः + ऋत = निरृत (खर)

(१०५)

तरि हे चि प्रकृति किरीटी । मीं स्वकीय साहजें अधिष्टीं ।
तेथ तंतुसमवायें पटीं । जेवि विणावणि दीसे ॥

संस्कृत

तर्हि इमां चित् प्रकृतिं किरीटिन् ।
स्वकीयां अहं सहसा अधिति[illegible]
तत्र यद्वत् तंतुसमवायेन पटे [illegible] ।

(१०६)

मग तिये विणावणिचेनि आधारें। लाहाना चौकडियां पटत्व भरे।
तैसीं पंचात्मकें आकारें । प्रकृति चि होए ॥

चौकडी = चतुष्कटिः

संस्कृत

माद्दक् तस्याः ऊर्णावनायाः त्येन आधारेण
लघीयसीषु चतुष्कटिषु पटत्वं भ्रियते ।
तादृक् पंचात्मकेन आकारेण प्रकृतिः चित् भवति ।

टीका

१ कटिः = कडी, कड, लघीयान् = लहान.

(१०७)

जैसें विरजेयावेनि संगें । दूध आटळिजों लागे ।
तैसी प्रकृति आंगा रिगे । सृष्टिपणाचिया ॥

विरजें = विरजनं; आटळिजों = अटलायितुं (अटल–घट्ट)
अटलाय् (नामधातु)

संस्कृत

यादृक् विरंजनस्य त्येन संगेन दुग्धं अटळायितुं लगते,
तादृक् प्रकृतिः सृष्टितायाः स्यास्मिन् अंगे रिंगति ।

टीका

आंगा रिगे म्हणजे शरिरांत करांत प्रवेश करिते. अंगा रिगणें हा ज्ञानेश्वराच्या काळी भाषणसंप्रदाय होता.

(१०८)

बीज जळाची जवळीक लाहे। आणि तें चि शाखोपशाखा होये ।
तैसें मज करणें आहे । भूतांचें हेंट ॥

जवलीक = यमलता. हेंट = अधस्

संस्कृत

बीजं जलस्य त्यां यमलतां श्लाघते
अन्यच तत् चित् शाखोपशाखाः भवति ।
तादृक् अधस् भूतानां त्यत् करणीयं मे अस्ति ।

(१०९)

आगा हे नगर रायें केलें । एया म्हणणेया किर साचपण आलें ।
परि निरुतें पांतां काइ सिणले । रायाचे हात ॥

शिणलें = श्रान्ताः किंवा खिन्नाः

संस्कृत

अंग ! इदं नगरं राज्ञा कृतं,
अस्मै भणिताय किल सत्यत्वं आयातं ।
परं निरुते दृश्यमाने राज्ञः
हस्ताः खिन्नाः किंवा श्रान्ताः किं ?

(११०)

आणि मीं प्रकृति अधिष्ठीं तें कैसें । जैसा स्वप्नीं जो असे ।
मग तो चि प्रवेशे । जाग्रदवस्थे ॥

संस्कृत

अन्यच, अहं प्रकृतिं अधितिष्ठामि तत् कीदृक् ?
यादृक् स्वप्ने यः अस्ति सः चित् माङ् जाग्रदवस्थायां प्रविशति ।

(१११)

तरि स्वप्नौनि जाग्रति येतां । काये पाये दूखति पांडुसुता ।
कीं जाग्रवे माझि असतां । प्रवासु होये ॥

संस्कृत

तर्हि स्वप्नात् जागर्ति (मनुष्ये) आयाति
कीं (तस्य) पादौ दुःख्यतः ? पंडुसुत !
किंवा जागर्तेः मध्ये (मनुष्ये)
सति प्रवासः भवति ?

टीका

१ आयाति च सति – सति सप्तमी.
२ दुःख नामधातु परस्मै दुःख्यति.

(११२)

एया आथर्वेयाचा अभिप्रा ॐ काइ। जें हें भूतसृष्टिचें कांहीं।
मज एक हि करणें नाहीं। ऐसा अर्थु॥

संस्कृत

अस्य अग्रिमस्य स्यः अभिप्रायः किं ?
यत् भूतसृष्टेः स्यत् इदं ककिमपि मे करणीयं नास्ति।
एतादृशः अर्थः।

टीका

किं = कांही, काइ. (अकच्क) ककिम् = काहींक, कांहींएक
ककिमपि = कांहींएक हि.

(११३)

जैसी रायें अधिष्ठिली प्रजा। व्यापारें आपुलालेया काजा।
तैसा प्रकृतिसंगु माझा। एर करणें तें इयेचें॥

संस्कृत

यादृक् राज्ञा अधिष्ठिता प्रजा आत्मीयके कार्ये व्याप्रियते।
तादृक् प्रकृतिसंगः मदीयः इतरत् (यत्) करणीयं तत् अस्याः।

(११४)

पाहे पां पूर्णचंद्राचिया भेटी। समुद्रिं भरतें अपार दाटी।
तेथ चंद्रासि काइ किरीटी। उपखा पडिला॥

संस्कृत

पश्य त्वै पूर्णचंद्रस्य त्यस्यै अभ्यत्यै
समुद्रे अपारं भृतं द्रात्या (आयाति)।
तत्र चंद्रं किं किरीटिन् उपक्षयः संपवितः ?।

टीका

१ अभ्यति (अभि + इत्) = भेटि, भेट.
२ भृतं = भरतें. भृति = भरती.
३ द्रा (पळणें) द्राति (पळ, नाम) = दाटि
४ चंद्रासि = चंद्रा सि = चंद्रं सं

(११५)

जडपण जवलिका । लोह चाले तरि चालो का ।
कोणु सीणु भ्रामका । सन्निधानाचा ॥

संस्कृत

जडं पुनः लोहं यामल्यं यन्हि चलति तन्हि चलतां किल ।
का नु स्या शीर्णता सन्निधानस्य भ्रामकाय ?

टीका

शीर्ण = क्षीण; श्रांतः = शिणल. श्रम = शिण. इ. इ. इ.

(११६)

किंबहुना इया परीं । मीं निजप्रकृतितें अंगिकरीं ।
आणि भूतसृष्टि एकसरी । प्रसरों चि लागे ॥

संस्कृत

किंबहुना अनया परीत्या अहं निजप्रकृतिं प्रति अंगीकरोमि ।
अन्यच भूतसृष्टिः एकस्वरा प्रसर्तुं चित् लगते ।

टीका

एकस्वरा = एकसरा

(११७)

जें हा भूतग्रामु आघवा । असे प्रकृती अधीनु पांडवा ।
जैसी बीजाचेया वेला पालवा । समर्थ भूमि ॥

संस्कृत

यत् अयं भूतग्रामः अग्रिमः प्रकृतेः अधीनः अस्ति पांडव ! ।
यादृक् बीजस्य त्यस्मै वेल्लपल्लवाय भूमिः समर्था ॥

टीका

१ वेल्लः = (वेल हलणें) = वेल. पल्लवः = पालव.

(११८)

नां तरि बाल्यादिकां वयसां । गोसांवि देहसंयोगु जैसा ।
अथवा घनावली आकाशा । वार्षियें जेवि ॥

संस्कृत

नद्द तन्हि यादृक् वाल्यादिकाभ्यः
वयोवस्थाभ्यः देहसंयोगः गोस्वामी ।
अथवा यादृक् वर्षा आकाशे घनावल्यै (स्वामिनी भवति)

(११९)

का स्वभासि कारण निद्रा । तैसी प्रकृति हे नरेंद्रा ।
एया अशेषा ही भूतसमुद्रा । गोसांविणि गा ॥

संस्कृत

किंवा स्वभाय कारणं (यादृक्) निद्रा तादृक् हे नरेन्द्र इयं प्रकृतिः
अस्य अशेषस्य अपि भूतसमुद्रस्य गोस्वामिनी अंग ।

(१२०)

स्थावरां जंगमां । स्थूलां अथवा सूक्ष्मां ।
हें वहू असो भूतग्रामां । प्रकृती चि मूल ॥

संस्कृत

स्थावराणां जंगमानां स्थूलानां अथवा सूक्ष्माणां
-इदं बहु अस्तु- भूतग्रामाणां प्रकृति चिव् मूलं ।

टीका

१ इदं बहु अस्तु हें कंसवाक्य. स्वगतवाक्य.

(१२१)

म्हणौनि भूतें हान सृजावीं । कां सृजिलीं प्रतिपालावीं ।
इये करणीं नैयांति आपवीं । आमचेया आंगा ॥

संस्कृत

(इति) मत्वा भूतानि हंत स्रष्टव्यानि किंवा सृष्टानि
प्रतिपालितव्यानि ।
इमानि करणीयानि आग्रिमाणि अस्मदीयं अंगं न यांति ।

(१२२)

जलीं चंद्रिकेचिया पसरातें वेली । ते वाडि चंद्रें नाहिं जेवि केली ।
तेवि मातें पाउनि ठेलीं । दूरि कर्में ॥

संस्कृत

जले चंद्रिकायाः स्या वेल्लयः प्रसरंति ।
यद्वत् सा वाटिका चंद्रेण नहि कृता ।
तद्वत् मां प्रति प्राप्य कर्माणि दूरे स्थितानि ।

टीका

१ वेल्लि = वेल

(१२३)

आणि खूटलेयां सिंधुजलाचा लोटु । न शके धरुं सैंधवाचा घोंटु ।
तेवि सकल कर्मा मी चि सेवटु । काइ बांधीति मातें ॥

खूटलेयां = खठिते (खठ गतौ); लोटु = लोटः (लुट् विलोडने ० ४)
घोंटु = घुटः, घोटः (घुट प्रतिघाते); सेवटु = सीमंत.

संस्कृत

अन्यच्च, सिंधुजलस्य त्यस्मिन् लोटे खठिते ।
सैंधवस्य स्यः घोटः (तं) धर्तुं न शक्नोति ।
तद्वत् सकलकर्मणे अहं चित् सीमंतः ।
मां किं प्रतिबध्नान्ति ?

अर्वाचीन मराठी

आणि समुद्रा च्या पाण्या चा लोट सुटला असतां मिठा चा बांध (त्याला) धरूं शकत नाहीं; तद्वत् सकलकर्मांला (चा) मी च शेवट (आहे) मा तें काय बांधतात ?

टीका

या ओवींत प्रांतिक संस्कृतांत न एणारीं क्रियापदें आलीं आहेत. परंतु तीं पाणिनीय धातुपाठांत सांपडतात; म्हणजे पाणिनीकाळीं तीं योजिलीं जात व प्रांतिक भाषांत हि योजिलीं जात.

(१२४)

धूमरजाची पिंजरी । वाजवेया वायुतें होंकरी जरि ।
कां सूर्यबिंबा माझारि । आंधारें रिगे ॥

पिंजरी = पिंजरी, पिंजुली (पिंजळी, चिमूटभर पदार्थ). पिंजरी दोन दर्मांची ज़ुडी.

पिंजुली म्हणजे पिंजावयाकरितां घेतलेली कापसाची चिमूट,
वाजतेया = वाह्यमानस्य
हौंकरी = हुंकुरुते (हुंक म्हणजे रागानें ओरडून प्रतिरोध करणें)

संस्कृत

धूमरजसः पिंजुली यन्हि वाह्यमानं वायुं प्रतिहुंकुरुते ।
किंवा सूर्यबिंबस्य मध्यगृहे, मध्यारे, मध्यालये वा
अंधःकारः रिंगाति ।

टीका

[1] अंधःकारः (पुं.) मराठींत तिरस्कारानें नपुंसक.

(१२५)

हें असो पर्वतांचिये हृदइचें । पर्जन्यधारीं ने विरोंचे ।
तेंवि कर्मजात प्रकृतिचें । न लगे मज ॥

ने विरोंचे = न विपूच्यते; सूच् विदारणे,

संस्कृत

अस्तु एतत्; पर्वतानां त्यत् हृदिस्थं पर्जन्यधारैः न विपूच्यते ।
तद्वत् प्रकृतीयं (किंवा) प्रकृतेः त्यत् कर्मजातं मां न लगति ।

टीका

[1] धारः (पुं.) धारा (स्त्रि.) दोन्ही लिंगें आहेत.

(१२६)

यन्हवि इये प्रकृतिविकारीं । येकु मीं चि असे अवधारीं ।
उदासीनाचिया परीं । करीं ना करवीं ॥

संस्कृत

इतरथा अस्मिन् प्रकृतिविकारे एकः अहं चित् अस्मि अवधारय।
उदासीनस्य त्वया परीत्या ना करोमि ना कारयामि ।

टीका

करी ना करवी, एथें फक्त एक नकार आहे. तो दोन्ही क्रियापदांना जोडावा किंवा एकाला जोडावा हा प्रश्न आहे; तो पुढील ओवींतील प्रयोगावरून सुटेल. (ओंवी १२७ व १७४ पहा)

(१२७)

दीपु ठेविला परि वरी । कवणातें नियमी ना निवारी ।
आणि कवणं कवणी परी । राहाटे तें असे नेणे ॥

संस्कृत

परिवृतो स्थापितः दीपः कं नु प्रति ना नियमयति ना निवारयति ।
अन्यच, कः नु कया नु परीत्या रहादते तत् अज्ञायमानं अस्ति ।

टीका

१ परीतिः पर्यायः = परी, पर. १६ परिवृति = गुप्त झपविलेली जागा; परि + वृ To Conceal

२ रहाद् = राहाट्. रहाद् मोद् = सुखानें आचरण करणें असा अर्थ मूळपा- नंतर दुसरा अर्थ आचरणें. (ओवी १९७ पहा)

३ (अ) जानान (शानच्) = जाण (णा-णी-णें)
अजानान (शानच्) = नेण (णा-णी-णें)
नेणा अर्थे रूप होतें. पुल्लिंगी दीपाचें विशेषण.
} कर्तरि- घेतलें तर.

(आ) ज्ञायमान = जाण (णा-णी-णें)
अज्ञायमान = नेण (णा-णी-णें)
नेणें नपुंसक. तें चें विशेषण.

(१२८)

तो जैसा कां साक्षिभूतु । गृहव्यापारप्रवृत्तिरहितु ।
तैसा भूतकर्मी अनासक्तु । मीं भूतीं असें ॥

संस्कृत

यादृक् सः किल साक्षिभूतः गृहव्यापारप्रवृत्तिरहितः (अस्ति)
तादृक् भूतकर्मणि अनासक्तः अहं भूतेषु अस्मि ।

(१२९)

एथ एकु चि अभिप्राउ पुढती । काइ सांगों यया उपपत्ती ।
तरि एकी हेला सुभद्रापती । एतुलें जाण ॥

हेला = हेलया (at ease, at once) एकी हेलया = एकदम, एकपदें.

संस्कृत

अत्र एकः चित् अभिप्रायः । पुरतः अमुष्य उपपत्तिं कां संख्यानि ।
तर्हि एकया हेलया सुभद्रापते एतावत्कं जानीहि ।

इयत्तकं प्रमाणें एतावत्तकं.

(१३०)

जैसा लोकचेष्टां समस्तां । हा निमित्तमात्र कां सविता ।
तैसा जगप्रभवीं मी पांडुसुता । हेतु होइं ॥

संस्कृत

यादृक् समस्तानां लोकचेष्टानां एषः सविता किल निमित्तमात्रं (भवति) । तादृक् जगत्प्रभवे अहं हेतुः भवामि पंडुसुत ! ॥

(१३१)

कां जे मियां अधिष्ठिलेयां प्रकृती । होताति चराचराचिया संभूती ।
म्हणौनि मीं हे उपपत्ती । घडे इया ॥

संस्कृत

किंवा यत् मया प्रकृतिं अधिष्ठितवता
चराचरस्य त्याः संभूतयः भवंत्यः संति ।
(इति) भणणात् अहं इति उपपत्तिः असौ घटते ।

(१३२)

आतां येणें चि उजियडें निरुतें । निहाळि पां एया योगातें ।
जें माझां ठांइं भूतें । परि मीं भूतीं नसें ॥

संस्कृत

उद्यत (rising, star) = उजियड

आताः अनेन चित् उद्यता निरुतं निभाळय त्वं एनं योगं प्रति ।
यत् मदीये स्थाम्नि भूतानि, परं अहं भूतेषु नास्मि ।

टीका

उद्यत् हें विशेषण आहे, परंतु त्याचा अपभ्रंश मराठींत नाम झाला आहे. उद्योत पासून उजोट.

(१३३)

अथवा भूतें माझां ठांइं । आणि मीं भूतां माझि नाहीं ।
इया गुणा आंतु कांहीं । चूकें ना किं ॥

क्षुणा = क्षुण्णायाः (क्षुद्-संपेषणे, क्षुद्रणे = खोदणें) क्षुण्णस्य.

संस्कृत

अथवा भूतानि मदीये स्थास्नि अन्यच्च अहं भूतानां मध्ये नास्मि।
एतस्याः क्षुण्णायाः अंतर् किं अपि नह शुल्क्यते।

टीका

महाराष्ट्रींत चुक् म्हणून धातु आहे. तो शुल्क् To leave, abandon या धातू पासून निघालेला दिसतो. शुल्क् म्हणजे सोडणें, टाकणें, चूक करणें. धातुकोश व M. Williams शुल्क्.

(१३४)

हें सर्व आमचें गूढ। दाविलें मियां तुज उघड।
तरि इंद्रियां देउनि कवाड। हृदयीं भोगीं॥

(कवाड = कपाट) देणें. हा ज्ञानेश्वरकालीन भाषणसंप्रदाय. अर्थ दार लावणें.

संस्कृत

इदं सर्वं अस्मदीयं गूढं मया तुभ्यं उद्घटं दर्शितं।
तर्न्हि (तद्) इंद्रियेभ्यः कपाटं दत्वा हृदि भुंक्ष्व।

(१३५)

हा डंसु जवं नये हाता। तवं माझें साचोकारण पार्था।
न संपडे गा सर्वथा। जेवि भुर्पि कणु॥

डंसु = दंसिः = (वैदिक) चमत्कारजनक कृत्य. चमत्कारिक वस्तु, चमत्कार.

संस्कृत

यावत् अयं दंसिः हस्ते नैति तावत् मदीयं सत्यंकरणं,
पार्थ, सर्वथा न संपद्यते अंग!।
यद्वत् तुषे कणः।

टीका

दंसि ह्या वैदिक शब्दाचा अपभ्रंश ज्ञानेश्वर योजतो. दंश् चावणे किंवा पहाणे या धातूंचा एथें कांहीं एक संबंध नाहीं.

(१३६)

यऱ्हवीं अनुमानाचेनि पैसें। आवडे किरु कळलें ऐसें।
परि मृगजळाचेनि उल्हासें। काइ भूमि तीमे॥

संस्कृत

इतरथा अनुमानस्य त्येन प्रयासेन कलितं
इदंयं (इति) किल वावृत्यते ।
परं मृगजलस्य त्येन उल्लासेन भूमिः स्तिम्यति किं ? ॥

टीका

१ पेसें = प्रयासेन. २ स्तिम् ४ आर्द्रीभावे.

(१३७)

जें जाल जळीं पांगिलें । तेथ प्रतिबिंब दीसे कीर आंतुडलें ।
मग थाडिये काढूनि झाडिलें । तेव्हलिं बिंब कें सांधे ॥

पांगिलें = प्रांचितं (अञ्च गतौ); झाडिलें = श्वाटितं.

संस्कृत

यत् जालं जले प्रांचितं तत्र प्रतिबिंबं अंतस्तुडितं किल दृश्यते ।
माङ् तथ्यां कर्षयित्वा श्वाटितं तदा किल बिंबं क संरुधाहि ।

टीका

तैं = यदा; तेव्हां = तदा वा; तेव्हलि = तदा किल.

(१३८)

तैसें बोलचरि वाचावलें । वायां चि झांकवीति प्रतीतीचे डोले ।
मग साचोकारे यथा बोधा वेले । आथि ना होइजे ॥

झांकवीति = झपयंती (झप संवरणे)

संस्कृत

तादृक् वल्हनात् परि वाचावलेन व्ययं
चित् प्रतीतेः त्याः दृष्टीः झपयंति ।
माङ् अनेन सत्यंकारेण बोधस्य
वेलायां अर्थिताः नह भवेयुः ।

टीका

१ वायां = व्ययं, अव्ययाचारसा उपयोग. व्यर्थ शब्दाचा मागें. विगतो भयो
यस्मात् तद्विधं.

२ अर्थिताः = संपन्नाः । सत्यंकारेण संपन्नाः इति यावत् ।
३ होइजे विधिलिङ् कर्तरि. ते लोक हा कर्ता.

अर्वाचीन मराठी

तसें बोलण्या वरी वाचाबळानें हे लोक प्रतीती चे होळे वांयां झांकवितात. मग या वाचोकारानें बोधाच्या वेळेस संपन्न होत नाहींत.

(१३९)

किंबहुना भवा भिया । आणि साचें चाड जरि मियां ।
तरि तुम्ही गा उपपत्ती इयां । जतन करां ॥

संस्कृत

किंबहुना भवस्य भिया अन्यच्च सत्यं
यर्न्हि मयि चारुता वा चाटुता (वर्तेते)
तर्न्हि यूयं अंग आसां उपपत्तीनां यतनं कुरुत ।

टीका

१ मातरि चातुर्यं तथा मयि चाटुता; २ यत् यतनं.

(१४०)

यर्न्हवि वेधली दीठि कवलें । ते चांदिणेंयांतें म्हणे पीवळें ।
तेंवि माझां स्वरूपीं निर्मळें । देखति दोषु ॥

कवलें = कामलया (रुजा). चांदिणें = चंद्रकीलं = चांदईणें = चांदिणें.

संस्कृत

इतरथा, (यस्य) दृष्टिः कामलया विद्धा
तत् चंद्रकीलं पीतं प्रतिभणति ।
तद्वत् मदीये निर्मले स्वरूपे दोषान् पश्यंति ।

टीका

दृश् = दिख = देखति (वैदिक)

(१४१)

ना तरि जेंरें विटाळलें मुख । मग दूधातें म्हणति विख ।
तेंवि अमानुषा मानुष । मानीति मातें ॥

विटाळलें = विट्ठलितं दुष्ट वैरूप्ये

संस्कृत

नह तर्न्हि ज्वरेण विह्वलितं मुखं; माड् दुग्धं विषं प्रतिमनंते।
तद्वत् अमानुषं मां मानुषं प्रतिमानयंति ॥

(१४२)

म्हणौनि पुडुतीं धनंजया। झनें विसरसी यया अभिप्राया।
जें एरी स्थूळदृष्टी वायां। जाईल गा ॥

झनें = न सनात् , न सनत् (never) सना न—स्म न.

संस्कृत

(इति) मत्वा अमुं अभिप्रायं पुरतः धनंजय सना न विस्मरसि।
यत् इतरा स्थूलदृष्टिः व्यर्थं यास्यते अंग ! ।

(१४३)

पैं स्थूळदृष्टी देखिजे मातें। तें नेदखणें जाणति निरुतें।
जैसें स्वप्निचेनि अमृतें। अमरा न्हाविजे ॥

संस्कृत

स्वै स्थूलदृष्ट्या मां प्रति दृश्येत तत् अदर्शनं निश्चितं जानांते।
यादृक् स्वप्नीयेन अमृतेन कोपि अमरवत् न भवेत्।

टीका

न्हाविजे = न भवेत्. कर्तरि विधिलिङ्

(१४४)

यऱ्हविं स्थूलदृष्टी मूढ। मातें जाणति कीर दृढ।
परि तें जाणणें चि जाणणेयां आड। रिगौनि ठाके ॥

संस्कृत

इतरथा स्थूलदृष्ट्या मां प्रतिजानांति मूढाः दृढं किल।
परं तत् ज्ञानं चित् ज्ञानं अंतरित्य, (अंतरित्वा) स्तकते।

टीका

१ स्तक् प्रतिघाते.

(१४५)

जैसें नक्षत्राचेया आभासा। साठिं घातु जाला तेया हंसा।
माक्षि रत्नबुद्धिचिया आशा । म्हणौनियां ॥

संस्कृत

यादृक् नक्षत्रस्य स्रेन आभासस्य
साहित्यां तस्य हंसस्य घातः जातः ।
रत्नबुद्धीयायाः आशायाः मध्ये
(स्थितः) माङ् नूनं ।

टीका

१ दुसरें अर्ध कारण आहे व पहिलें अर्ध कार्य आहे.
२ साहित्ती = साहटो = साटि. साठी. साठीं (सप्तमी)

(१४६)

सांघे गा मृगजल । टाकूनि गेलेयाचें कवण फल ।
काइ सुरतरु म्हणौनि बाबुल । सेविलें करी ॥

टाकून = तकित्वा (तक् जोरानें व त्वरेनें जाणें)

संस्कृत

संख्याहि अंग !; तकित्वा मृगजलं उपगतं,
एतदीयं किं नु फलं ?
किं करिणा वर्बूरं सुरतरुं मत्वा सेवितं ?

टीका

वर्बूरः (पुं.) ज्ञानेश्वरानें नपुं. वर्बूर = बाबुळ.
मृगजळा कडे अगदीं टाकून गेलें म्हणजे त्वरेनें नेमकें गेलें.

(१४७)

हा निलेयाचा दुसरा ।
यया बुद्धी हातु घाळिजे विखारा ।
कां रत्नें म्हणौनि गारा । वेंचिजति पैं ॥

संस्कृत

एषः नीलकानां स्य द्विसरः (हारः)
इति बुद्ध्या विपारे हस्तः ग्लाह्येत ।
किंवा कर्करीः (किंवा करकाः)
रत्नानि मत्वा विचीयेरन् त्वै ? ॥

टीका

१ ग्लह् (घेणें) ग्लाहय् (णिच्) ग्लाह्येत (कर्मणि विधिलिङ्)
(ग्रह् = ग्लह्)
२ कर्करीः कठीण दगड किंवा करकाः = गरभा = गारा
३ विचीयेरन् कर्मणि विधिलिङ्

(१४८)

अथवा निधान हें प्रकटलें । म्हणौनि खदिरांगार खोळे भरिले ।
कां सावळी न पांता घातलें । कुहां सिंहें ॥
कुहां = कुहके, कुहायां, कूपे.

संस्कृत

अथवा निधानं इदं प्रकटितं (इति) मत्वा खदिरांगाराः
क्रोडायां (किंवा) कोळे, क्रोडे भृताः ।
किंवा छायां न दृष्ट्वा सिंहेन (आत्मानं)
कूपे (किंवा) कुहायां पातितं ।

(१४९)

तेवि मीं म्हणौनि प्रपंचीं । जिहीं बुडी दिघली कृतनिश्चयाची ।
तिहीं चंद्रासाठिं जळिचीं । प्रतिमा धरिली ॥
बुडी = बुडिः (बुड् बुडणें), बुडिः (बुड् संवरणें)

संस्कृत

तद्वत् यैः अहंमन्यैः प्रपंचे बुडिः दत्ता कृतनिश्चयस्य स्या ।
तैः चंद्रस्य साहित्यां जलीया प्रतिमा धृता ।

टीका

साहिती = साटी, साठी.
चंद्रस्यार्थे पासून चंद्रासाठी होईल, परंतु कोठीं पाठभेद दिसला नाहीं.

(१५०)

सा कृतनिश्चयो वायां गेला । जैसा कोण्हि येकु कांजी पियाला ।
ग परिणामु पाहों लागला । अमृताचा ॥

संस्कृत

हक् कृतनिश्चयो व्यर्थं गतः । यादृक् कः नु कांजिं पीतवान् ।
ह्इ अमृतस्य त्वं परिणामं प्रार्थयितुं लग्नः ।

(१५१)

तैसें स्थूलाकारीं नाशवंतें । भरवसा बांधौनि चित्तें ।
पाहाति मज अविनाशातें । तरि कैसेनि दीसें ॥

संस्कृत

द्वत् चित्तेन पर्यवसायं बद्ध्वा नाशवति स्थूलाकारे
ां अविनाशं अंति (प्रार्थयंति किंवा) पश्यंति तन्हि कीदृक् इदृश्ये ।

टीका

१ कैसें + इ (पादपूरक) = कैसेनि = कीदृक् इ.
२ भरवसा = पर्यवसायः (निश्चय, खात्री)
३ परि = भर

(१५२)

आगा पश्चिमसमुद्रिचिया तटा । निगिजत आहे पूर्वेची वाटा ।
किं कोंडा कांडितां सुभटा । कणु आंतुडे ॥

संस्कृत

अंग ! पश्चिमसमुद्रस्य त्वस्मै तटाय पूर्वस्याः
स्या पथ्या निरीयमाना अस्ति ?
किंवा कुट्टं कंडिते सुभट ! कणः आतोड्यते किं ? ।

(१५३)

तैसें विकरलें हें स्थूल । जाणितलेयां मीं जाणावें केवल ।
काये फेणु पींतां जल । सेविलें होये ॥

संस्कृत

तादृक् अस्मिन् विकृते स्थूले ज्ञाते केवलोऽहं ज्ञातव्यः ?
किं फेने पीयमाने जलं सेवितं भवति ? ।

(१५४)

म्हणौनि मोहबळें मनोधर्में । हें चि मानूनि संभ्रमें ।
येथिचीं जियें जन्मकर्में । तियें मज चि म्हणति ॥

संस्कृत

मोहबलेन मनोधर्मेण संभ्रमेण इदं चित् मानयित्वा अत्रस्थानि किंवा अत्रत्यानि यानि जन्मकर्माणि तानि मम चित् भणंति (मन्यंते) ॥

(१५५)

एतुलेनि अनामा नाम । मज अक्रियासि कर्म
विदेहा देहधर्म । आरोपिति ॥

संस्कृत

इयत्तकेन मह्यं अनामकाय नाम, अक्रियाय कर्म,
विदेहाय देहधर्मं आरोपयंति ।

टीका

स्मै = सि अक्रियासि किंवा अक्रियस्य पक्षे = अक्रिया + पासि, आसि, सि
अक्रियस्य आचे = अक्रियासि

(१५६)

मज आकारशून्या आकारु । निरुपाधिका उपचारु ।
विधिविवर्जिता व्यवहारु । आचारादिकु ॥

संस्कृत

मह्यं आकारशून्याय आकारं, निरुपाधिकाय उपचारं,
विधिवर्जिताय व्यवहारं आचारादिकं ।

(१५७)

मज वर्णहीना वर्णु । गुणातीतासि गुणु ।
मज अचरणा चरणु । अपाणी पाणि ॥

संस्कृत

मह्यं वर्णहीनाय वर्णं, गुणातीतस्य पक्षे गुणं,
मह्यं अचरणाय चरणं, अपाणये पाणिं,

(१५८)

मज अमेया मान । सर्वगतासि स्थान ।
जैसें सेजे चि माक्षि वन । निद्रेला देखे ॥

संस्कृत

मह्यं अमेयाय मानं, सर्वगतस्य पक्षे स्थानं,
यादृक् शय्यायाः चित् मध्ये निद्रितः वनं पश्यति ॥

(१५९)

तैसें अश्रवणा श्रोत्र । मज अचक्षुका नेत्र ।
अगोत्रा गोत्र । अरूपा रूप ॥

संस्कृत

तादृक् अश्रवणाय श्रोत्रं, मे अचक्षुष्काय नेत्रं ।
अगोत्राय गोत्रं, अरूपाय रूपं,

(१६०)

मज अव्यक्ता व्यक्ति । अनार्तासि आर्ति ।
स्वयंतृप्ता तृप्ति । भाविति गा ॥

संस्कृत

मह्यं अव्यक्ताय व्यक्तिं, अनार्ताय आर्तिं,
स्वयंतृप्ताय तृप्तिं भावयंति अंग ! ।

(१६१)

मज अनावरणा आवरण । अभूषणा भूषण ।
मज सकलकारणासि कारण । मानीति ते ॥

संस्कृत

मह्यं अनावरणाय आवरणं, अभूषणाय भूषणं,
मह्यं सकलकारणाय कारणं मानयंति ते ।

(१६२)

मज सहजातें करिति । स्वयंभातें प्रतिष्ठिति ।
निरंतरातें आवांहांति । विसर्जिति पैं ॥

संस्कृत

सहजं मां प्रतिकुर्वंति, स्वयंभुवं प्रति प्रतिष्ठापयंति ।
निरंतरं प्रत्यावाहयंति, विसर्जयंति त्वै ॥

(१६३)

मीं सर्वदा स्वतःसिद्धु । मीं वालु तरुणु वृद्धु ।
मज एकरूपा समंधु । जाणति ऐसें ॥

संस्कृत

अहं सर्वदा स्वतःसिद्धः, अहं बालः तरुणः वृद्धः
मां एकरूपं सबंधं (बंधेन सह सबंधं)
जानंति एतादृक् किंवा ईदृक् ।

(१६४)

मज अद्वैतासि दूजें । मज अक्रियासि काजें ।
मीं अभोक्ता किं भुंजें । ऐसें म्हणति ॥

संस्कृत

मह्यं अद्वैताय द्विजं, मह्यं अक्रियाय कार्यं
अहं अभोक्ता किल भुनज्मि, ईदृक् भणंति, मन्यंते वा ।

(१६५)

मज अकुलाचें कुल वानिति । मज नित्याचेनि निधनें सीणति ।
मज सर्वत्रातें कल्पिति । अरिमित्र गा ॥

संस्कृत

मम अकुलस्य कुलं वर्न्वति,
मम नित्यस्य त्येन निधनेन खिद्यन्ते, शीर्यंते, श्राम्यन्ते.
मां सर्वत्र अरिमित्रं कल्पन्ते अंग ! ।

सर्वान् त्रायते = सर्वत्रः

(१६६)

मीं स्वानंदाभिरामु । तेया मज आणि सुखाचा कामु ।
मीं आघवा चि असें समु । कि म्हणाति एकदेशी ॥

संस्कृत

अहं स्वानंदाभिरामः, तस्मै मयं अन्यस्य सुखस्य स्यः कामः
अहं अग्रिमः चित् समः अस्मि, (तं मां) एकदेशिनं मन्यन्ते किल ।

(१६७)

मी आत्मा एकु चराचरीं । किं म्हणाति एकाचा आडलु करी ।
आणि कापौनि एकां मारीं । हें चि रूढवीति ॥
आइलु = आदरः

संस्कृत

अहं आत्मा एकः चराचरे, अहं एकस्य
स्यं आदरं करोमि (इति) मन्यंते किल ।
अन्यच्च कुपित्वा (किंवा कोपित्वा) एकान्
मारयामि इति चित् रोपयंति, रूढीकुर्वंति वा ।

(१६८)

किंबहुना ऐसे समस्त । जे हे मनुष्यधर्म प्राकृत ।
तेया चि नावं ऐसें विपरीत । ज्ञान तेयांचें ॥

संस्कृत

किंबहुना, ये ते एतादृशाः समस्ताः प्राकृताः धर्माः
तेभ्यः चित् तेषां स्यत् ज्ञानं (इति) ईदृशं विपरीतं नाम ।

(१६९)

जवं आकारु येकु देखति । तवं हा देवो ऐसें म्हणति ।
मग तो चि विघडलेयां ठाकति । नाहिं म्हणौनियां ॥

संस्कृत

यावत् एकं आकारं पश्यंति तावत् अयं देवः एतादृशं भणंति ।
माहू तस्मिन् चित् विघटिते नहंमन्या स्तकंति ।
नह इति मन्वानाः नहंमन्याः

(१७०)

मातें एणें एणें प्रकारें । जाणति मनुष्य ऐसेनि आकारें ।
म्हणौनि ज्ञान तें चि आंधारें । ज्ञानासि करिति ॥

संस्कृत

मां प्रति अनेन अनेन प्रकारेण मनुष्यसदृशेण आकारेण जानंति ।
मांङ् नूनं ज्ञानं तत् चित् ज्ञानाय आंधतरं कुर्वंति
(किंवा ज्ञानं अंधतरं संकुर्वंति) ।

अंधतर = अंधार भाव अंधारें

(१७१)

एया लागि जन्मले ते मोघ । जैसे वार्षा विण मेघ ।
ना तरि मृगजलिचे तरंग । दुरौनि पाहावे ॥

संस्कृत

एतस्य लागे (अर्थे, संबंधे) ते मोघं जन्मानंति;
यादृक् वर्षा विना मेघाः ।
नह तन्हि मृगजलीयाः तरंगाः दूरात् दृष्टव्याः ।

टीका

जन्मनू-नामधातु जन्मानंति-जन्म घेतात, पावतात, जनमतात.
जनू जात पासून जाल. तो येथें निरर्थक.

(१७२)

अथवा कोल्हैरिचे असिवार । ना तरि वोडंवरिचे अलंकार ।
किं गंधर्वनगरिचे आवार । आभासति ॥

कोल्हैर = कुलालगृह; असिवार = अश्ववाराः ;
वोडंबर = अवडंबर (ज्यांत उंबर म्हणजे ढोलकें वाजवून खेळ करतात तो खेळ, गारोड्याचा खेळ.)
आवार = आवार (दुकानें, बाजार)

संस्कृत

अथवा कुलालगृहीयाः अश्ववाराः,
नह तन्हि अवडंबरीयाः अलंकाराः
किंवा गंधर्वनगरीयाः आवाराः आभासन्ते ।

टीका

१ कुंभाराच्या घरचे घोडेस्वार (मातीचे)
२ वोडंबरीचे अलंकार म्हणजे गारोड्याच्या खेळांतील नकली फासके फुसके दागिने.
३ गंधर्व नगरीचा बाजार कविप्रसिद्ध च आहे.

(१७३)

सावेरी वाढिनलेया सरळा । वरि फल नाहिं आंतु पोकला ।
कां स्तन ज़ाले गळां । सेळिये जैसे ॥

संस्कृत

शतपर्विका सरला वृद्धाः, उपरि फलं नास्ति अंतः प्रोत्कलाः ।
किंवा यादृक् छागल्याः गले स्तनाः ज़ाताः ।

टीका

१ शतपर्विका = सअपेरी = सावेरी (वनस्पतिविशेष) दूर्वा
२ उत्कल, प्रोत्कल = प्रोकल = पोकळ. आंतून भरीव मगज काढून घेतलेला.

(१७४)

तैसें मूर्खाचें तेयां जियालें। आणि धिगि कर्म हीं तेयांचें निफनलें।
जैसें सोवेरी फल आलें। घेपे ना दीजे ॥
सोवेरी = सुपर्वा (वांबू)

संस्कृत

यादृक् तेषां मूर्खाणां त्यत् जीवितं ।
अन्यच्च धिक् ! कर्म अपि तेषां त्यत् निष्पन्नं ।
यादृक् सुपर्वाये फलं आयातं ना गृभ्यते ना दीयते ।

टीका

१ वांबू चें हीं कांहीं एक उपयोगाचें नव्हतें.
२ ना = Neighter – nor. एका ना अव्ययांत च हे दोन अर्थ आहेत.

(१७५)

मग जें काहिं ते पढिनले । तें माकडें नारियल तोडिलें ।
कां आंधलेया हातीं पाडिलें । मोतीं जैसें ॥

संस्कृत

माझ्र यत् किं अपि ते पठितवन्तः
तत् यादृक् मर्कटेन नारिकेलं तोडितं
किंवा अंधस्य हस्ते मौक्तिकं पतितं ।

टीका

१ पढिनले फवति निश्च

(१७६)

किंबहुना तेयां शास्त्रें । जैसिं कुमारीहातीं बांधिलीं शस्त्रें ।
कां अशौची मंत्रें । बीजें कथिलीं ॥

संस्कृत

किंबहुना, तेभ्यः शास्त्राणि, यादृक्कुमारीहस्ते बद्धानि शस्त्राणि,
किंवा अशौचे मंत्रेण बीजानि कथितानि ।

टीका

न शौचं = अशौचं, अशौचे सप्तमी–अशौची, बांदोरकरप्रत अशौचा चतुर्थी.
* **अशौच्यां** हा अपपाठ आहे. असा कांहीं शब्द च नाहीं. अशोच्य
(शोक करण्यास अयोग्य, शुद्ध करण्यास अयोग्य) असा शब्द आहे.

(१७७)

तैसें ज्ञानजात तेयां । आणि कांहिं आचरले गा धनंजया ।
तें आघवें चि गेलें वायां । जे चित्तहीन ॥

संस्कृत

तादृक् ये चित्तहीनाः तेभ्यः ज्ञानजातं । अन्यत्, (यत्)
किं अपि (ते) आचरितवन्तः अंग धनंजय !
तत् अग्रिमं चित् व्ययं गतं ।

(१७८)

पैं तमोगुणिची राक्षसी । जे सद्बुद्धितें ग्रसी ।
मनाचा ठाउ चि पूसी । निशाचरि जे ॥

(संस्कृत)

तै या तमोगुणस्था राक्षसी सद्बुद्धिं प्रतिग्रसते,
या निशाचरी मनसः त्यं स्थामानं पर्पाति ।

टीका

पृप् (हिंसायां) = पुसणें.

(१७९)

तिये प्रकृती वरिपडे जाले । म्हणौनि चित्ताचेनि कपोलें गेले।
वरि तामसियेचां पडिले । मुखा माजि ॥

संस्कृत

तां प्रकृतिं प्रतिपादकाः स्ताः; माङ् नूनं
चित्तस्य त्येन कपोलेन गताः ;
उपरि तामस्याः मुखस्य त्यस्मिन् मध्ये पतिताः ।

टीका

१ प्रतिपन्नाः वरिपडिले. प्रतिपादक = वरिपडा. प्रतिपादक = प्रापक
२ चित्ताला चाटून गेले म्हणजे कपोलानें गेले.
३ तामसी प्रकृतिः

(१८०)

जेथ आशेचिये लाले । आंतु हिंसा जीभ लोळे ।
तेविं चि संतोखाचे चाकले । अखंड चघली ॥

संस्कृत

यत्र आशायाः त्यस्यां लालायां अंतः हिंसाजिह्वा लोडते (लोलते)
तद्वत् चित् संतोषस्य त्यान् चपालान् अखंडं जिगलिषति
(किंवा जेगिल्यते)

टीका

१ चपाल = दाद. दारूचा पेला.
२ जेगिल्यते म्हणजे चघळतो, म्हणजे वारंवार गिळतो.
जिगलिषति म्हणजे गिळण्याची वांछा करितो. दोन्ही रूपें संभवतील, परंतु यङ् जास्त संभवतो. जिगळिष् चें मराठी चघळणें असें रूप होईल.

(१८१)

जेथ अनार्तांचे कानवेन्हीं । आवालुए चाटिति निगे वाहिरि
जे प्रमादपर्वतिची दरी । सदा चि मातली ॥

अनार्ता = अनारतं (सततं) अव्यय comp. सांपेचें.
आवालुवें = आमवल्मीकानि (आम = हिरवें मांस; वल्मीक = वाळुक मासाचा गोळा)
चाटिति = चाटयन्ती.

संस्कृत

या अथ अनारतं कर्णपर्यन्तं आमवल्मीकानि
चाटयन्ती बहिः निर्गाति ।
या प्रमादपर्वतीया दरी सदा चित् मत्ता ।

अर्वाचीन मराठी

जी तर सदा हिरव्या मांसाचे गोळे कानापर्यंत (तोंड वासून) चाटीत बाहेर निघते. जी प्रमादपर्वतीची दरी सदा च मातली आहे.

टीका

१ इतर पाठः—अनर्थाचे यापासून कांहीएक अर्थ निष्पन्न होत नाही. चांदोरकरप्रतः–अनार्तीचें.

२ जेथे = जे + अथ = जी तर

(१८२)

जेथ द्वेपाचिया दाढा । कसासां ज्ञानाचा करिती रगडा ।
जे अगस्तिगौवण मूढां । स्थूलबुद्धि ॥

कसासां = कपकपं, रापरापं (णमुल्) रप कप हिंसायां, To scrape, to rub.
रगडा = लग्, रग् ची निष्ठा -※- लक्त, रक्त -※- रक्तः = रगडा, रक्तिः = रगडी रगडा म्हणजे लगदा, एक बलक, गोळा.
अगस्तिगौवण = त्वगस्थिगुंफनी.

संस्कृत

यत्र द्वेषस्य त्याः दंष्ट्राः कपकपं ज्ञानस्य त्यं रक्तं कुर्वंति ।
या स्थूलबुद्धीनां मूढानां त्वगस्थिगुंफनी ।

(१९०)

जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे खांभ ।
जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुभळूनि भरिले ॥

संस्कृत

ये परिणामस्य कुंदुलाः निर्गताः । ये धैर्यमंडपस्य स्कंभाः ।
ये आनंदसमुद्रे अत्युद्रूत्य (अत्युदृब्य) भरिताः कुंभाः ।

अत्युद्भर = चुमळ् (अतोव) .
अत्युद्रूत्य = चुचुल् = चुमळ, चुड् To Sink. अति परिपूर्ण बुडवून.

(१९१)

जेयां भक्तिची येतुली प्रीति । जे कैवल्यातें पऱ्हां सर म्हणति ।
जियांचिये लीळे माझि नीति । जियाली दीसे ॥

संस्कृत

येषां भक्तिस्या एतावतिका प्रीतिः,
ये कैवल्यं प्रति पर्यासर (इति) भणंति ।
येषां त्यस्या लीलायाः मध्ये नीति : जीवितवती दृश्यते ।

जीवितवती जगती निद्य

(१९२)

जे आघवां चि करणीं । लेइले संयतिचीं लेणीं ।
जेयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥

लेउनि = लात्वा (ला आदाने दाने या)
Hindee लेकर = घेऊन.
लेइले = लाताः, लातवन्तः . ए ले = हें घे.

संस्कृत

ये अग्रिमैः चित् करणैः संयतीयानि रत्नानि लातवन्तः ।
येषां त्वत् चित्तं महां व्यापकाय गवाक्षिणी ।

(१९३)

ऐसे जे महानुभाव । जे दैविये प्रकृतिचे दैवं ।
जे जाणौनिया सर्व । स्वरूप माझें ॥

संस्कृत

एवं वल्हितं देवेन। तत्र जयतु (इति) भणितं पांडवेन।
यत्र वाचा विश्रंभते तां साधुकथां आविकर्णय ॥

जय, जयतु = जी, जीव (जीइ) = जी.

(१८७)

तरि जेयांचिये चोखटे मानसीं । मीं होउनि असे क्षेत्रसंन्यासी।
जेयां निदैलेयांतें उपासी । वैराग्य गा ॥

चोखटे = चोक्षे

संस्कृत

तर्हि येषां त्यस्मिन् चोक्षे मनसि
अहं क्षेत्रसंन्यासी भूत्वा अस्मि ।
यान् निद्रितान् प्रति वैराग्यं उपास्ते अंग !

(१८८)

जेयांचिया आस्थेचिया सद्भावा। आंतु धर्मु करी राणिवा
जेयांचिये मती ओलावा । विवेकाचा ॥

राणिवा = राजिमानं

संस्कृत

येषां त्यस्याः आस्थायाः त्यस्य सद्भावस्य
अंतः धर्मः राजिमानं करोति ।
येषां त्यस्यां मत्यां विचारस्य स अवलयः ।

अवलय = आश्रय, चिकटणें.

(१८९)

जे ज्ञानगंगे न्हाले । जे पूर्णता जेउनि धाले ।
जे शांतीसि जाले । पालव नवे ॥

धाले = धाताः (धै तृप्तौ ?)

संस्कृत

ये ज्ञानगंगायां स्नाताः, ये पूर्णतां जेमित्वा धाताः ।
ये शांत्यै नवाः पल्लवाः संजाताः ।

(१९०)

जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे खांभ ।
जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुभळूनि भरिले ॥

संस्कृत

ये परिणामस्य कुद्मलाः निर्गताः । ये धैर्यमंडपस्य स्कंभाः ।
ये आनंदसमुद्रे अत्युद्भृत्य (अत्युद्बुद्य) भरिताः कुंभाः ।

अत्युद्धर = घुमळ् (अटोप) .
अत्युद्बुद्य = चुभुळ् = घुमळ. बुड् To Sink. अति परिपूर्ण बुडवून.

(१९१)

जेयां भक्तिची येतुली प्रीति । जे कैवल्यातें पन्हां सर म्हणति ।
जियांचिये लीळे माझि नीति । जियाली दीसे ॥

संस्कृत

येषां भक्तिस्था एतावतिका प्रीतिः,
ये कैवल्यं प्रति पर्यासर (इति) भणंति ।
येषां त्यस्या लीलायाः मध्ये नीति : जीवितवती दृश्यते ।

जीवितवती जगती निघ्र

(१९२)

जे आघवां चि करणीं । लेइले संयतिचीं लेणीं ।
जेयांचें चित्त गवसणी । व्यापका मज ॥

लेउनि = लात्वा (ला आदाने दाने वा)
Hindee लेकर = घेऊन.
लेइले = लाताः, लातवन्तः . ए ले = हें घे.

संस्कृत

ये अग्रिमैः चित् करणैः संयतीयानि रत्नानि लातवन्तः ।
येषां त्यत् चित्तं मह्यं व्यापकाय गवाक्षिणी ।

(१९३)

ऐसे जे महानुभाव । जे दैविये प्रकृतिचे दैवं ।
जे जाणौनिया सर्व । स्वरूप माझें ॥

संस्कृत

एतादृशाः ये महानुभावाः, ये दैव्या प्रकृतेः त्यत् दैवं ।
ये सर्वं मदीयं स्वरूपं ज्ञात्वा–

(१९४)

मग वाढतेनि प्रेमें । मातें भजताति जे महात्मे ।
परि दूजेपण मनोधर्मे । सीवले नाहीं ॥

संस्कृत

माङ् वर्धमानेन प्रेम्णा ये महात्मनः मां प्रति भजन्ते ।
परं द्विधात्वं मनोभावेन नहि स्पृष्टवन्तः ।

(१९५)

ऐसे मीं चि होउनि पांडवा । करीत माझी सेवा ।
परि नवलाओ तो सांघावा । असे आइकें ॥

संस्कृत

एतादृशाः (अहं भूत्वा किंवा मद्भावं आपन्नाः) पांडव
मदीयां सेवां कुर्वन्तः संति। परं नवलालापः तु संख्यातव्यः
अस्ति आविकर्णय ।

तो = तु अव्यय

(१९६)

तरि कीर्त्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चिताचें।
जें नावं चि नाहिं पापाचें । ऐसें केलें ॥

संस्कृत

तन्हि कीर्तनस्य त्येन नटीनर्तनेन
प्रायश्चित्तस्य त्ये व्यवसायाः नाशिताः ।
यत् पापस्य त्यत् नाम चित् नास्ति एतादृशं कृतं ।

नटनाच = नटीनर्तः (षष्ठ्)

(१९७)

यमदमा अवकला आणिली । तीर्थे ठायावरौनि उठविलीं ।
यमलोकिचीं ठाकाविली । राहाटि आघवी ॥

संस्कृत

यमदमाभ्यां अवकाला आनीता,
तीर्थानि स्थाम्नः परस्तात् ओठितानि ।
यमलोकीया ल्हादिः अग्रिमा स्वाकिता ।

१ परस्तात् = परौति. परस् ची पंचमी परस्तात्
२ ल्हादि = रहाटि. ओवी १२७
३ उठ प्रतिघाते. ओठति ओठयति.

(१९८)

यमु म्हणे काइ यमावें । दमु म्हणे कोणातें शोपावें ।
तीर्थें म्हणति काइ खावें । दोखु अपधा नाहिं ॥

संस्कृत

यमः भणति किं यंतव्यं ? दमः भणति कं नु प्रति शोष्टव्यं ?
तीर्थानि भणंति किं खादितव्यं ? दोषः औषधाय नास्ति ।

१ औषधाला सुद्धां दोष नाही.

(१९९)

ऐसेनि माझेनि नामघोपें । नाहिं करित विश्वाचीं दुःखें ।
आघवें जग चि महासुखें । दुमदुमीत भरलें ॥

संस्कृत

ईदृशा मदीयेन नामघोपेण विश्वस्य स्येषु दुःखेषु नहींक्रियमाणेषु
अग्रिमं जगत् चित् महासुखेन दुन्दुमायमानं भृतं ।

१ नहींकृ = नाहीं करणें
२ दुन्दुमायते = दुन्दुमा शब्द करणें

(२००)

ते पाहाटेंविण पाहाटवित । अमृतेंविण जिववित ।
योगेंविण दावित । कैवल्य डोळां ॥

संस्कृत

ते प्रभातेन विना प्रभापयन्तः, अमृतेन विना जीवयन्तः,
योगेन विना दृष्टि कैवल्यं दापयन्तः (संति)

१ दा – दाने – दापय
२ भा भापय्

(२०१)

परि राया रंका पाडु धरुं । नेणति सानेया थोरा कडसणी करुं ।
एकरसें आनंदाचें आवारुं । होंत जगा ॥

संस्कृत

परं ते राज्ञः रंकस्य (पक्ष) पातं धर्तुं सन्नस्य
स्थूरस्य कर्षणीं कर्तुं न जानंति ।
एकरसेन आनंदस्य आवारः जगते भवंति ।

१ पात = पाड; २ सन्न, अवसन्न = क्षीण; ३ स्थूर आक्रमणं स्थूराभ्यां; वाजसनेय संहिता २५-२; ४ कर्षणी = करसणी=कडसणी तुळना. कर्ष एक वजन आहे.

(२०२)

कहिं येकाधेन वैकुंठा जावें । तेंतिहिं वैकुंठ चि केलें हे आघवें ।
ऐसें नामघोपगौरवें । धवळें विश्व ॥

संस्कृत

क अपि एकाधेन वैकुंठाय यातव्यं; तत् एतत् तैः अग्रिमं· वैकुंठं चित् कृतं । ईदृशं विश्वं नामघोषगौरवेण धवळं ।

१ क अपि = कहि = कदा अपि.

(२०३)

तेजें सूर्यु तैसे उजळ । परि तो अस्तवे हें कीडाळ ।
चंद्र संपूर्ण एकाधी वेळ । ते सदा पुरते ॥

संस्कृत

(यादृक्) सूर्यः तेजसा तादृक् ते उज्ज्वलाः;
परं सः अस्तायते इति किट्टाळितः ।
चंद्रः संपूर्णः एकाधीयां वेळायां; ते सदा पूर्त्ताः ।

१ अस्तायते = अस्तवे; २ पूर १० = पूर्त्ता, निष्ठा

(२०४)

मेघु उदारु परि ओसरे । म्हणौनि उपमेसि नुपकरे ।
ते निःशंकपणें सपांखरे । पंचानन ॥

संस्कृत

मेघः उदारः परं अपसरते (इति) मत्वा उपमां न समुपकुरुते ।
निःशंकत्वेन ते सत्पक्षधराः पंचाननाः ।

१ सूर्य, चंद्र व मेघ हे पक्षात क्षय पावतात. सूर्य दिवसाचे जे दोन पक्ष रात्र व दिवसच, त्यापैकी एकांत क्षय पावतो. चंद्र कृष्ण पक्षांत क्षय पावतो. आणि मेघ सदा च ओसरणारा आहे. आणि त्याचे पंख इंद्र कापतो. तसा प्रकार सज्जनांचा नाहीं. हे सत्पक्ष धरणारे केवळ सदाशिव आहेत.

सत्पक्षधर = सप्पाखर = सपाखर.

पंचानन = शिव, सदाशिव.

(२०५)

तेयांचिये वाचेपुढां भोजें । नाम नांचे माझें
जे जन्मशतीं अवलगिजे । एकोल यावेया ॥

संस्कृत

यत् एकवेलं ज्ञातव्यं (इत्यर्थं) जन्मशतैः
अवलग्यते तत् मदीयं भोज्यं नाम तेषां
स्वस्याः वाचः पुरतः नर्तते ।

१ या = ज्ञा = ज्ञा. २ भोज्यं भुंजण्याच युक्त

(२०६)

पैं वैकुंठीं मी गा नसें । वेळु एकु ही भानुबिंबिं हिं न दिसें ।
वर योगियांचीं हीं मानसें । सांडूनि जायें ॥

संस्कृत

त्वं वैकुंठे अहं अंग नास्मि, एकवेलं अपि भानुबिंबे अपि न
दृश्ये । उपरि योगिनां अपि त्यानि मानसानि त्यक्त्वा यामि ।

(२०७)

परि तेयांपासिं पांडवा । मी हारवला गिवसावा ।

जेथ नामघोषु वरवा । करिति ते माझा ॥

संस्कृत

परं, पांडव, तेषां पथे हारितः अहं गवेषितव्यः अस्मि ।
यत्र मदीयं वरीयांसं नामघोषं ते कुर्वंति ।

गिवसावा = गवेषितव्यः
गिवसावां = गवेषितव्यः अस्मि; अनुनासिक उत्तम पुरुषाच्या एक वचनाचें चिन्ह आहे.

(२०८)

कैसे माझां गुणीं भरले । देशकालातें विसरले ।
कीर्त्तनसुख जाले । आपणपां चि ॥

संस्कृत

कीदृशाः मदीयैः गुणैः भृताः ? देशकाले प्रति विस्मृतवन्तः ? ।
आत्मत्वे चित् कीर्तनसुखाः स्ताः ।

(२०९)

कृष्णविष्णुगोविंद । एयां नामाचे निखिल प्रबंध ।
माझि आत्मचर्चा विशद । उदंड गांति ॥

संस्कृत

कृष्ण-विष्णु-गोविंद एतेषां नाम्नां त्ये निखिलाः प्रबंधाः
मदीयां विशदां आत्मचर्चां उद्दंडं गायन्ति ।

एवंरूप प्रबंध माझी चर्चा गातात.

(२१०)

हें बहू असो इया परीं । कीर्त्तितमातें अवधारीं ।
एक विचरति चराचरीं । पांडुकुमरा ॥

संस्कृत

अस्तु एतत् बहु, अवधारय,
अनया परीत्या मां प्रति कीर्तयन्तः
एके चराचरे विचरांति पंडुकुमर ! ।

परीतिः = पर्यायः

(२११)

मग आणिक ते अर्जुना । सावियां चि बहुवा जतना ।
पंचप्राणमना । पाढाउ घेति ॥

संस्कृत

माङ् अन्यके ते अर्जुन ! समया चित् बहुना यतनेन
पंचप्राणमनोभ्यः पाठकान् गृण्हंति ।

१ अन्ये = अन्यके (अकच्क)

२ समया = सवियां = सुवेळीं. अव्यय.

क्षामि = Half. सावियां = साम्येन अव्यय.

पंचप्राण व मन यांच्याकरितां अर्धे अर्धे पाठकत्व (मार्गदर्शकत्व) वांटून देतात (क्षामि); पंचप्राणमन यांच्याकरितां योग्य काळीं मार्गदर्शक घेतात. पैकीं दुसरा अर्थ सुस्पष्टतर दिसतो.

अर्वाचीन मराठी

मग आणिक (जे) ते अर्जुना, योग्य काळीं च मोठ्या यत्नानें पंच[illegible] यांच्या नियमनाकरितां शास्त्र सांगणारे पाठकत्व घेतात.

पाठकत्व म्हणजे कोणत्या हि विद्येतील, विशेषतः यज्ञविद्येतील -[illegible] सांगणारा मार्गदर्शक शास्त्री, पंडित.

पाठक = पाढ ७०. पाठयं = पाढा ७० किंवा [illegible]

कित्येक पोथ्यांत पाढउ पाठ आहे. त्यापेक्षां अर्थात पाढाऊ [illegible].

(२१२)

वाहिरि यमनियमाची कांटि लाविली ।
आंतु वज्रासनाची पौलि पानासिली ।
वरि प्राणायमाची मांडिलीं । वांहांतीं यंत्रें ॥

(कद् आवरणे) कटिका = काटी, कॉंटी (कुंपण, इ०) कट् To [illegible]

कटक = कड; कंटिका = कांटी.

पौलि = प्रतोली a high street enclosed.

पानासिली = प्रन्यस्ता (रचिली).

वांहांति = व्याहांति, व्याघातयंति ([illegible])

संस्कृत

बहिः यमनियमस्य त्वया कटिका किंवा कंटिका लायिता ।
अंतः वज्रासनस्य त्वया प्रतोली मण्यस्ता ।
उपरि प्राणायामस्य व्याघ्रांति (किंवा वांति) यंत्राणि मंडितानि ॥

व्याघ्रांति = मारक; व वांति वहाणारीं.

(२१३)

तेथ उल्हाटशक्तिचेनि उजियेडें । मनपवनाचेनि सुरवाडें ।
सतरावियेचेनि पानियेडें । वलियावीलें ॥

संस्कृत

तत्र उल्लाटशक्तेः त्वेन उद्यता (उद्योतेन), मनःपवनस्य त्वया
सुप्रद्धया सप्तदशायाः त्वत् पण्यपीठं वलयितं ॥

१ पण्यपीठं = पाणियहट्टँ = पाणियेडें (बाजारपेठ = पण्यवीथि)
२ वलयितं = वळावळें = वलियाविलें. बळकट करणें, सुरक्षित करणें
बलियस् नामधातु- बलीयति = बलीयणें; णिच् बलियाविणें.
३ मनपवन = मन आणि प्राण.

(२१४)

तेव्हां प्रत्याहारें ख्याति केली । विकारांचीं सपिलें चोहिलीं
इंद्रियें बांधौनि आणिलीं । हृदया आंतु ॥

सपिलें = सपीत + ल (स्वार्थक) = सपील (ला-ली-लें)
सपीति म्हणजे सहपान, एकत्र पान करणें.
सपीत म्हणजे एकत्र पान करणारे, स्नेही, मित्र. सपिलें म्हणजे मित्राणि.
बोहिलि; बोंहिली = चुन्धिताः; चुन्धू हिंसायां (धातुरूपकोश)

संस्कृत

तदा वा प्रत्याहारेण ख्यातिः कृता—विकाराणां त्यानि
सपीतानि चुन्धितानि ।
बध्वा इंद्रियाणि हृदयस्य अंतः आनीतानि ॥

१ विकारांचे सहयोगि इंद्रियें.

(२१५)

तवं धारणावारू दाटिले । महाभूतांचें येकिं आटिलें ।

मग चतुरंग निवटिलें । संकल्पाचें ॥

द्राटिले = द्राताः

आटिलें = अट्टितं किंवा अट्टितं.

' अड् प्रतिघाते व अट् हिंसायां

परंतु अड्ड् अभियोगे हा धातु एथें युक्त.

संस्कृत

तावत् धारणावारवः द्राताः, महाभूतान् प्रति एकैः अड्डितं

माद्य् संकल्पस्य त्यत् चतुरंगं निवटितं ।

नि + वट् वेष्टनं

घोडे दवडले, महाभूतांना अडवलें व संकल्पाचें सैन्य वेढिलें.

(२१६)

तेयावरि जैत रे जैत । म्हणौनि ध्यानाचें निसाण वाजत ।

दीसे तन्मयतेचें झलकत । एकछत्र ॥

झलकत = ज्वलकायमानं (ज्वलका (स्त्री.) पासून नामधातु)

ज्वलका म्हणजे आगीचा जाळ, आगीची ज्योत.

संस्कृत

तस्य उपरि जितं रे जितं (इति) भणित्वा ध्यानस्य निःसाणः

अवाद्यत । तन्मयतायाः एकछत्रं ज्वलकायमानं अदृश्यत ॥

वाजत व दीसे हीं रूपें भावेप्रयोगाने आहेत.

(२१७)

पाठीं समाधिश्रियेचेया अशेषा । आत्मानुभवु-राज्यसुखा

पट्टाभिषेकु देखा । समरसें जाला ॥

संस्कृत

पृष्ठे समाधिश्रियः त्यस्मै अशेषाय आत्मानुभवराज्यसुखाय

समरसेन पट्टाभिषेकः स्तः, पश्यत ।

(२१८)

ऐसें हें गहन । अर्जुना मार्ग भजन ।

आतां आइकु सांघों आन । जें करिति येकु ॥

संस्कृत

ईदृशं एतत् गहनं अर्जुन ! मदीयं भजनं
अतः आविकर्णय संख्यामः अन्यत् यत् एके कलयंति।
कुर्वंति वा।

कल् = कर. कलयंति म्हणजे मनांत विचार करतात.

(२१९)

तरि दोन्हीं पालववेन्हीं । जैसा एकु तंतु अंबरीं ।
तैसा मी वांचूनि चराचरीं । जाणति ना ॥

संस्कृत

तर्हि द्वौ पल्लवौ पर्यन्तं यादृक् अंबरे एकः तंतुः
तादृक् मां वजित्वा (वर्जयित्वा, वचित्वा)
(विना) चराचरे नह (अन्यत्) जानंति।

वज् = व्यू गतो. किंवा वर्ज वर्जयित्वा = वांचून.

(२२०–२२१)

आदिब्रह्म करूनि । सेवटीं मशकु धरूनि ।
माझि समस्त हें जाणौनि । स्वरूप माझें ॥
मग वाड धाकुटें न म्हणाति । साजीव निर्जीव नेणति ।
देखिलिये वस्तू लुंठति । मी चि म्हणौनि ॥

संस्कृत

ब्रह्माणं आदीकृत्य, सीमन्ते मशकं धृत्वा
मध्ये समस्तं (अस्ति) इति मदीयं स्वरूपं ज्ञात्वा;
माङ् वड्डं दहूं न मनंति सजीवं निर्जीवं न जानंति
दृष्टं वस्तु प्रति लुंठंति मां मत्वा।

१ वड्ड = वाड
दह्र = दभ्र = धाकट
दह्र म्हणजे अल्प व वड्ड म्हणजे मोठें, पीन. (अमर पहा)
दह्र चें दुसरें रूप दभ्र.

(२२२)

आपुलें उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य ही नेणवे ।
एकसरें व्यक्तिमात्रेचेनि नावें । नमूं चि आवडे ॥

संस्कृत

आत्मीयं उत्तमत्वं नास्तूयते, पुरःस्थं योग्यायोग्यं ई न ज्ञायते
एकावसरं व्यक्तिमात्रायाः त्येन नाम्ना नन्तुं चित् वाञ्छयते ।

ई वैदिक पादपूरक (भा. इ. सं. मं. अहवाल १८३३ पृष्ठ १६८)

(२२३)

जैसें ऊंचीं उदक पडिलें । तरि तळवटुवरि ये उगेलें ।
तैसें नमिजे भूत देखिलें । ऐसा स्वभाओ तेयांचा ॥

संस्कृत

यादृक् उच्चैः उदकं पतितं तर्हि तलपट्टं प्रति एति उद्गतं
तादृक् दृष्टं भूतं नम्येत ईदृशः तेषां स्य स्वभावः ।

(२२४)

कां फळलेया तरुची शाखा । साहाजें भूमीसि उतरली देखां ।
तैसें जीवमात्रा अशेषा । खाळतिले ॥

संस्कृत

किंवा फलितस्य तरोः शाखा सहसा भूमिं समुत्तृता (तीर्णा) पश्यत
तादृक् अशेषस्य जीवमात्रस्य खलस्थाः ।

१ तृ = तृत अशी निष्ठा होत असावी.

खाल् To be humble खालयते = खाळवणें To be humble.
चांदोरकरप्रत खालवति = खलवर्तिनः = खालवती.

(२२५)

अखंड अगर्वता होउनि असति । तेयांतें विनयो हे चि संपत्ति ।
ते जयजयमंत्रें आर्पिति । माझां ठाईं ॥

संस्कृत

अगर्वतया अखंडीभूत्वा ते संति;

तान्प्रति विनयः एषा चित् संपत्तिः ।
तां जयजपमंत्रेण मदीये स्थाम्नि अर्पयंति ।

१ भगवंता तृतीया

२ भरंडहो = भरंडीभू हें एक क्रियापद आहे. शहाण होऊन, श्रीमंत होऊन, तो आला, येथें शहाण होऊन इ. क्रियापदें आहेत.

घरहोऊन = घरीभूय. घरी होऊन = घरीभूत्वा

(२२६)

नमितां मानाभिमान गलले । म्हणौनि अवचितें मीं चि ज़ाले ।
ऐसे निरंतर मिसलले । उपासिति ॥

संस्कृत

नम्यमाने मानाभिमानौ गलितौ,
माङ् अन्वक् आहोस्वित् अहं चित् स्ताः ।
ईदृशाः निरंतरं मिश्रिताः उपासते ।

(२२७)

अर्जुना हे गरुइ भाक्ति । सांघितली तुज प्रति ।
आतां ज्ञानयज्ञें यजिति । ते भक्त आइकैं ॥

संस्कृत

अर्जुन ! एषा गुर्वी भक्तिः त्वां प्रति संख्याता ।
आतः (ये) ज्ञानयज्ञेन यजंते तान् भक्तान् आविकर्णय ॥

(२२८)

परि भजन करिती हातवटी । तूं जाणतु आहासि किरीटी ।
ज़े मागां इया गोठी । केलिया आह्मीं ॥

संस्कृत

परं भजनं कुर्वन्तीं हस्तपटुतां त्वं जानन् असि किरीटिन् ।
यत् माग्रं इमाः गोष्ठयः अस्माभिः कृताः ॥

(२२९)

तवं आधि जौ अर्जुनु म्हणे । तें देविक्रिया मसादाचें किं करणें ।
तर्‍हीं अमृताचिये आरोगणे । दाइ पुरे म्हणवे ॥

संस्कृत

तावत् अर्जुनः अभणत् अस्ति ! आर्य !
तत् दैविकस्य प्रसादस्य किल करणीयं ।
तन्हि अमृतस्य त्यस्यै आरोगणतायै
(किंवा आरोचनायै) किं पूर्त्ते (इति) भण्यते ? ।

१ आरोगण = अरोगणं-णा-णः तस्य भावः अरोगणता. अरोगणं म्हणजे रोगमोचक; आरोगण्यं म्हणजे रोगमोचकता; अरोगणं-णा-णः हा शब्द वेदांत फक्त येतो. तो ज्ञानेश्वरानें योजिला आहे.

अर्थ—अमृताच्या रोगमोचक गुणाला पुरे म्हणून कधीं म्हणवेल काय? आरोगणा म्हणजे भक्षणें असा कांहीं तरी अर्थ अलीकडील लोक करतात.

श्लोक २८२ पाहा. आरोचना (agreeableness) गोडी,
आरोच = आरोग, च = ग.

(२३०)

एया बोला आंतु अनंतें । लागणेयां देखिलें तेयातें ।
किं सुखावलेनि चित्तें । डोळतसे ॥

लागणेयां = श्लाघमानं, श्लक्ष्णं.

संस्कृत

अस्य वल्हितस्य अंतः अनंतेन तं श्लाघमानं किंवा श्लक्ष्णं प्रति दृष्टं किंवा दिष्टं सुखायमानेन चित्तेन दोलायमानः अस्ति किल !

(२३१)

म्हणे भलें केलें पार्था । यन्हवि हा अनवसरु सर्वथा ।
परि बोलवीतसे आस्था । तुह्मी आमते ॥

भलें = भद्रं (आर्द्र=ओल. द्र = ल)

Monier Williams derives भद्र from भल Vedic Vocotive meaning certainly. त्या भल अव्ययापासून भल, भल्ला, होरे, ही अव्ययें मराठींत निघतात.

संस्कृत

भणाति, भद्रं कृतं पार्थ ! इतरथा अयं सर्वथा अनवसरः ।
परं तत्र आस्था अस्मान् प्रतियल्हयन्ती अस्ति ॥

(२३२)

तवं अर्जुनु म्हणे हें काइ । चकोरें विण चांदणें च नाहिं ।
जग निवविजे हा तेयाचां ठांइं । स्वभाओ चि कीं जी ॥

संस्कृत

तावत् अर्जुनः भणति किं इदं ? चकोरं विना चंदनं चित् नास्ति।
जगत् निर्वाप्येत एपः स्वभावः चित् किल
तेषां त्वस्मिन् स्थाम्नि आर्य ।।

(२३३)

परें चकोरें तियें आपुलियें चाडे। चांचू करिति चंद्राचियें कडे ।
तेवि आम्हीं विनउं तें थोडें । देओ कृपासिंधु ॥

चाडे = चत्तिः (चत, चद् याचने)
परें = इतराणि

संस्कृत

इतराणि चकोरकाणि त्यानि आत्मीयया
चत्त्या चंचूः चंद्रस्य त्यस्यै कट्यै कलयंति ।
तद्वत् वयं विनमाम तत् स्तोकदं, देवः कृपासिंधुः ।

कर = कल; परें = These हीं एक पक्ष दाखवितें.

(२३४)

जें मेघु आपुलिया प्रौढी । जगाची आर्त्ति कीं दवडी ।
वांचूनि चातकाची तान्ह केवढी । तो वर्षाओ पाहुनि ॥

दवडी = द्रापयति (द्रा), द्रावयति (द्रु) गतौ

संस्कृत

यत् मेघाः आत्मीयया प्रौढ्या जगतः
त्यां आर्त्तिं किल द्रापयति, द्रावयति (र = ड)
(वंचित्वा), तं वर्षापातं प्रार्थयित्वा
चातकस्य स्या कियत्तिका तृष्णा ?

अर्वाचीन मराठी

तो वर्षापात प्रार्थणाऱ्या त्या चातकाची ती केवढी तान्ह ? मेघ आपल्या
हीनेंच जगाची आर्ति दवडतो.

प्रौढि = परिपक्वता — परिपक्व होऊन.

घांवूनि = शिवाय but on the other hand. ओंवी ३११ पहा.

(२३५)

परि चूला हीं येकाचिये चाडे । जेवि गंगेतें चि टाकावें पडे ।
तेवि आर्त्त बहू का थोडें । तन्हीं सांवावें देवा ॥

टाकावें = स्तंगितव्यं स्तंग् गतौ. चूल = चुलुकः

संस्कृत

परं एकस्य त्यस्य चुलुकस्य चत्यै
यद्वत् गंगां प्रति स्तंगितव्यं पद्यते ।
तद्वत् आर्त्यं बहु किंवा स्तोकटं (अस्तु)
तन्हि संख्यातव्यं देवाय ।

आर्त्त (अर्द् हिंसायां) भावः आर्त्ति—आर्तत्वं ॥

(२३६)

तेथ देवें म्हणितलें राहे । जो संतोषु आम्हा जाला आहे ।
तेयावरि स्तुति साहे । ऐसें उरलें नाहिं ॥

राहे = राख (राज्ञ अलमर्थे) = पुरे, बस.

संस्कृत

तत्र देवेन भणितं राख, यः संतोषः अस्मभ्यं जातः अस्ति ।
तं परि स्तुतिः सह्यते ईदृशं नहि वर्वर्ति ॥

(२३७)

पैं परियसु तुं आहासि निकियापरी ।
ते चि वक्तृत्वा वन्हाडिक करीं ।
ऐसें पोखुनु तेयातें हरी । आदरिलें बोलों ॥

परियसु = परिश्रः (ऐकणारा). निकिया = निष्क्रियस्य.

वन्हाडिक = वर्धितृता (वाढवणें, पुष्ट करणें, साहाय्य.)

संस्कृत

त्वै, वै, परिश्रूः आभासि निष्क्रियस्य परीत्या, (तन्हि)वत्
(तस्मात्) चित् वक्तृत्वस्य वर्धितृतां कुरु ।
ईदृक् पृष्टं, त्वं प्रति हरिणा वक्तुं आदृतं । आधृतं ।
वर्तुं अप्रियत, अवा प्रयोग छांदोग्य उपनिषदांत येतो.

(२३८)

तरि ज्ञानयज्ञु तो एवंरूपु । तेथ आदिसंकल्प हा यूपु ।
महाभूतें तो मंडपु । भेदु तो पशु ॥

संस्कृत

तन्हि ज्ञानयज्ञः सः एवंरूपः । तत्र आदिसंकल्पः एषः यूपः।
महाभूतानि सः मंडपः । भेदः सः पशुः ।

(२३९)

मग पांचांचे जे विशेष गुण । अथवा इंद्रियें आणि प्राण ।
हें चि यज्ञोपचारभरण । अज्ञानघृत ॥

संस्कृत

माङ् पंचानां त्ये ये विशेषगुणाः अथवा इंद्रियाणि अन्यत्
प्राणाः । एतत् चित् यज्ञोपचारभरणं । अज्ञानं घृतं ॥

(२४०)

तेथ मनबुद्धि एयां कुडां । आंतु ज्ञान हा अग्नि फुडा ।
साम्य ते सुहाडा । वेदी जाणें ॥

संस्कृत

तत्र मनोबुद्धी एतयोः कुड्योः
अंतः ज्ञानं एषः स्फुटः अग्निः ।
साम्यं सा सुघाटा वेदी, जानीहि ।

चांदोरकरप्रत कुंडां–कुंडयोः = कुंडा आंत

(२४१)

सविवेकमतिपाटव । तें चि विद्यागौरव ।
संयति चि सुक्स्रुव । जीउ यज्वा ॥

संस्कृत

यत्) सविवेकमतिपाटवं तत् चित् विद्यागौरवं ।
यतिः चित् स्रुक्स्रुवा, जीवः यज्वा ।
स्रुज् = अर्थात तूप ओतण्याची पळी (पळसाची व खदिराची).
स्रुवा = अर्थात तूप ओतण्याची दुहेरी पळी = स्रुद.

(२४२)

तो प्रतीतीचेनि पात्रें । विवेकें महामंत्रें ।
ज्ञानाग्नि होत्रें । भेदु नाशी ॥

संस्कृत

सः प्रतीतेः त्येन पात्रेण विवेकेन महामंत्रेण
ज्ञानाग्निहोत्रेण भेदं नाशयति ।

(२४३)

तेथ अज्ञान सरौनि जाये । आणि यजिता यजन हे ठाये ।
आत्मसमरसें न्हाये । अवभृत जेव्हां ॥

संस्कृत

तत्र अज्ञानं शीर्यात् (सर्यात्) अन्यच्च याजितृयजने एतौ
स्थामनौ किंवा एते स्थामनी शीर्यास्ताम् (सर्यास्ताम्)
यदा वा (जीवः) आत्मसमरसेन अवभृतं स्नाति ।
शीर्यात् = शृ (आशिलिङ्) सिरौनि जाए.
सर्यात् = सृ – सरौनि जाए.

(२४४)

तेव्हां भूतें विषय करणें । हें वेगळालें कांहीं न म्हणे ।
आघवें एक चि ऐसें जाणें । आत्मबुद्धी ॥

संस्कृत

तदा वा भूतानि विषयाः करणानि
इति विकलं किं अपि न मनुते ।
आत्मबुद्ध्या अग्रिमं एकं चित् ईदृशं जानाति ।
विकळ = वेगळ.

(२४५)

जैसा चेइला तो अर्जुना । म्हणे स्वप्निंची हे सेना ।
मीं चि जाला होंतां ना । निद्रावशें ॥

संस्कृत

यादृक्(यः) चेतितः सः अर्जुन । मन्यते स्वप्नीया एषा सेना ।
अहं चित् जातः भूतः अस्मि नाम निद्रावशात् ।

(२४६)

आतां सेना ते सेना नोहे । हें मीं चि एकु आघवें ।
ऐसें एकत्वें मानवे । विश्व तेया ॥

संस्कृत

आतः (या) सेना सा सेना नोस्ति । इदं अग्रिमं अहं एकः चित् ।
ईदृशं एकत्वेन तस्मै विश्वं मान्यते ।

मानवे माने.

(२४७)

मग तो जीउ हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे ।
ऐसे भजति ज्ञानाध्वरें । एकत्वें एणें ॥

संस्कृत

माङ् सः जीवः इति भाषा शीर्यते,
स्रियते आब्रह्मपरमात्मबोधेन भ्रियते ।
ईदृक् एतेन एकत्वेन ज्ञानाध्वरेण भजन्ते ।

(२४८)

अथवा अनादि हें अनेक । जें असारिखें येकायेक ।
आणि नामरूपादिक । तें हीं विषम ॥

संस्कृत

अथवा अनादि एतत् अनेकं यत् असदृशं एकस्मात् एकं ।
अन्यच्च नामरूपादिकं तत् अपि विषमं ।

(२४९)

म्हणौनि विश्व भिन्न । परि न भेदे येयाचें ज्ञान ।
जैसे अवयव तरि आनान । परि एकि चि देहिंचे ॥

संस्कृत

माद् नूनं विश्वं भिन्नं परं तस्य त्वद् ज्ञानं न भिद्यते ।
यादृक् अवयवाः तर्हि अन्येन्ये परं एकस्मिन् चित् देहे स्थाः ।
एकि देहिं = देहे. चे = स्थाः

(२५०)

कां शाखा सानिया थोरा । परि आहाति एका चि तरुवरा ।
बहु रश्मि परि दिनकरा । एकाचे जैसे ॥

संस्कृत

किंवा सानाः स्थूराः शाखाः (संति), परं एकस्मिन् चित् तरुवरे
यद्वत् बहवः रश्मयः परं एकस्य दिनकरस्य त्ये ।

(२५१)

तैसे नाना विधा व्यक्ती । आनानें नावें आनानी वृत्ती ।
ऐसें जाणति भेदलां भूतीं । अभेदा मातें ॥

संस्कृत

तद्वत् नानाविधाः व्यक्तयः अन्यानि अन्यानि
नामानि अन्यान्याः वृत्तयः ।
ईदृशं भेदितेषु भूतेषु अभेदं मां प्रति जानंति ।

(२५२)

पणें वेगळाकेपणें पांडवा । करिति ज्ञानयज्ञु बरवा ।
जें न भेदति या जाणिवा । जाणति म्हणौनि ॥

संस्कृत

अनेन विकलत्वेन पांडव । वरीयांसं ज्ञानयज्ञं कुर्वते ।
यत् इमां ज्ञापनां जानंति माद्द अन्वक् न भिद्यन्ते ।

(२५३)

ना तरि जेथवां जिये ठांई । देखति जें कांहीं ।
तें मीं वांचूनि नाहीं । ऐसा चि बोधु ॥

संस्कृत

नह तऱ्हि यदा वा यस्मिन् स्थाने यत् किं अपि पश्यंति ।
तं मां वंचित्वा नास्ति ईदृशः चित् बोधः ।

(२५४)

पाहे पां बुडबुडा जेउता जाये । तेउतें जल एक तेंया आहे ।
मग वीरे अथवा राहे । तऱ्हीं जला चि माजि ॥

संस्कृत

पश्य वै बुद्बुदः यावतिथः जायते तावतिथं जलं एकं तस्मै अस्ति ।
माङ्ग वीर्यते अथवा लयति तऱ्हि जलस्य चित् मध्ये ।
वि + इर् (वीरते १ वीर्ते २ वीरयति – वीर्यते १०)

(२५५)

कां पवनें परमाणु उचलले । ते पृथ्वीचे हें नाहीं गेलें ।
आणि माघौते जऱ्हीं पडिले । तऱ्हीं पृथ्वी चि वरी ॥

संस्कृत

किंवा पवनेन परमाणवः उच्चालिताः । ते पृथ्वीयाः इति नहि गतं ।
अन्यच्च माग्रभूताः यऱ्हि पतिताः तऱ्हि पृथ्वीं चित् परि, उपरि ।

(२५६)

तैसें भळे तेथ भलेतेणें भावें । भले तें हीं हो अथवा नोहावें ।
परि तें मीं चि आघवें । होउनि ठेलें ॥
भळे = भल्यते (भल् परिभाषणे)

संस्कृत

तादृक् (यत्र) भल्यते तत्र, (येन) भल्यते तेन
भावेन (यत्) भल्यते तत् अपि भाव्यं
अथवा नो भाव्यं परं तत् अग्रिमं अहं चित् भूत्वा स्थितं ।

१ होआवें + नोहावें = (हो + नो) हावें.

(२५७)

आगा हे जेवढी माझी व्याप्ति । तेव्हढी चि तेयांची प्रतीती ।
ऐसे बहुधाकारीं वर्तति । बहू चि होउनि ॥

संस्कृत

अंग ! इयं यावत्तिथी मदीया व्याप्तिः
तावत्तिथी चित् तेषां स्या प्रतीतिः ।
एतादृशाः बहुविधाकारैः वर्तंते बहुभूय चित् ।

(२५८)

हें भानुबिंब आवडे तेया । सदमुख जैसें धनंजया ।
तैसे ते विश्वा येया । समोर सदा ॥

संस्कृत

यादृक् धनंजय ! इदं भानुबिंबं येन वाञ्छ्यते
तस्य संमुखं वर्तते ।
तादृक् ते अस्मै विश्वाय संमुखराः सदा ।

(२५९)

आगा तेयांचेया ज्ञाना । पाठिं नाहिं पैं अर्जुना ।
वायु जैसा गगना । सर्वांगीं असे ॥

संस्कृत

अंग ! तेषां स्यस्मै ज्ञानाय पृष्ठं नास्ति वै अर्जुन !
यादृक् गगने वायुः सर्वांगेषु अस्ति ।

पृष्ठ = वरचा भाग, पुट आंतला, खालचा भाग.

(२६०)

तैसा मी जेतुला आथवा । तें चि तूक तेयांचेया सद्भावा ।
तरि न करितां पांडवा । भजन जालें ॥

तूक = तूपं [वैदिक, वस्त्राचे प्रांत भाग, सीमा]

संस्कृत

तादृक् अहं यावत्तिकः अग्रिमः
तत् चित् तूपं तेषां त्यस्मै सद्भावाय ।
तन्हि पांडव ! न क्रियमाणं भजनं जातं (भवति)

१ हें च त्यांच्या सद्भावाची मर्यादा सीमा होते.
तुप हा शद्ब वैदिक आहे व ज्ञानेश्वरानें तो योजिला आहे.

(२६१)

यन्हवि तन्हीं सकल मीं चि आहें । तरि कोणें कें उपासिलां नोहें।
एथ एकें ज्ञाणणेंनि विण किं ठायें । अप्राप्तां ॥

संस्कृत

एतान्हि तन्हि अपि सकलं अहं चित् अस्मि,
तन्हि केन नु कदा न उपासितः अस्मि ? ।
अत्र एकेन ज्ञानेन विना किल (मी ?) अप्राप्तः तिष्ठामि।

एका ज्ञानावांचून मी अप्राप्त आहे.
ठायें = तिष्ठामि.
अप्राप्तां = अप्राप्तोहं } प्रथम पुरुषामुळें आँ प्रत्यय
उपासिलां = उपासितोहं }

(२६२)

परि तें असो एणें उचितें । ज्ञानयज्ञें यजित सांते
जे उपासित मातें । ते सांधितले ॥

संस्कृत

परं तत् अस्तु, अनेन उचितेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः सन्तः ।
ये मां प्रति उपासीनाः ते संख्याताः ।

उपास् वर्तमानधातुप्राधित उपासीन.

(२६३)

अखंडं सकल हें सकळीं मुखीं । साहाजें अर्पतसे मज एकीं।
कीं नेणणेया साठीं मूर्खीं । न पविजे चि मातें ॥

संस्कृत

अखंडं सकलं एतत् सकलैः मुखैः सहसा
अर्प्यमाणं अस्ति मयि एकस्मिन् ।
अज्ञानस्य साहित्यां मूर्खैः मां प्रति न प्राप्यते किल ।

अज्ञाना साठीं = अज्ञानस्य साहित्यां [ओंवी १४५ पहा]

(२६४)

तो चि जाणिवेचा उदो जरि होये ।
तरि मुदलु वेदु तो मीं चि आहें ।
आणि तो विधानातें जिया विये । तो क्रतु ही मीं ॥

संस्कृत

सः चित् ज्ञापनायाः उदयः यर्‍हि भवति
तर्‍हि मुद्राभूतः वेदः सः अहं चित् अस्मि ।
अन्यच्च सः यं विधानं प्रति वेति सः क्रतुः अपि अहं ।

मुद्राभूतः = मुदलु.

(२६५)

मग तेया कर्मापासौनि वरवा । जो सांगोपांगु आघवा ।
यज्ञु प्रकटे पांडवा । तो हीं मीं गा ॥

संस्कृत

माङ्ग तस्य कर्मणः पश्चात् यः वरीयान् सांगोपांगः अग्रिमः ।
यज्ञः प्रकटति पांडव ! सः अपि अहं अंग !

प्रकट नामधातुः प्रकटति To appear, To become manifest.
प्रकटयति To manifest, To Make appear.

(२६६)

स्वाहा मीं स्वधा । सोमादि ओषधी विविधा ।
आज्य मी समिधा । मंत्र मीं हवि ॥

संस्कृत

अहं स्वाहा, स्वधा, सोमादिविविधाः ओषधयः,
आज्यं अहं समिधः, मंत्रः अहं हविः ।

मंत्र तील म जुन्या पोथ्यांत तृ लिहितात.

(२६७)

होता मी हवन कीजे । जेथ तो अग्निरूप माझें ।
आणि हुत वस्तु कां जे जे । ते ही मीं चि ॥

संस्कृत

होता अहं यत्र हवनं क्रियते सः अग्निः मदीयं रूपं ।
अन्यच्च हुतं वस्तु कं यत् यत् तत् अपि अहं चित् ।

वस्तु (संस्कृतांत नपुं.) = वस्तु (मराठींत स्त्री)

(२६८)

पैं जेयाचेनि अंगसंगें । इये प्रकृतीतव अष्टांगें ।
जन्म पाविजतसे जगें । तो पिता मीं गा ॥

संस्कृत

त्वै यस्य त्येन अंगसंगेन अस्याः प्रकृतेः तात् अष्टांगैः
जगता जन्म प्राप्यमानं अस्ति सः पिता अहं अंग ।

तात् (पंचमीचा पूर्ववैदिक प्रत्यय फक्त अव्ययांत राहिलेला) = तव.
स्तात् = स्तव, अधस्तात्, पुरस्तात् यांतील स च्या भर्तीवर स्तव.
मूळरूप तात् = तव

पूर्वी स्तु-स्तव (प्रारंभ करणें) यापासून स्तव- तव मीं व्युत्पादित असें.
परंतु तात् पासून तव व्युत्पादिणें अधिक युक्त दिसतें.

(२६९)

अर्धनारीनटेश्वरीं । जो पुरुष तो चि नारी ।
तेवि मीं चराचरीं । माता ही होयें ॥

संस्कृत

अर्धनारीनटेश्वरे यः पुरुषः सः चित् नारी ।
तद्वत् अहं चराचरे माता अपि भवामि ।

(२७०)

आणि जालें जग जेथ राहे । जेणें जींत वाढत आहे ।
तें मि वांचूनि नोहें । आना निरुतें ॥

जींत = जीवन्तः (life, existence); जीवथः (life, existence)

संस्कृत

अन्यच्च, जातं जगत् यत्र लपति, येन जीवथः वर्धमानः अस्ति ।
तत् मां वञ्चित्वा न भवति अन्यस्मै निरुक्तं ।

माझ्या वांचून अन्याला होणार नाहीं.

(२७१)

इयें प्रकृतिपुरुषु दोन्हीं । उपनलीं जेयाचां मनीं ।
तो पितामहो त्रिभुवनीं । विश्वाचा मीं ॥

संस्कृत

प्रकृतिपुरुषौ (इति) इमे द्वे यस्य त्स्मिन् मनसि उत्पन्ने
सः अहं विश्वस्य त्रिभुवने पितामहः ।

(२७२)

आणि आघवेदा जाणणेयांचिया वाटा ।
जेया गावां येति सुभटा ।
जें वेदांचा चौहटा । वेद्य म्हणिजे ॥

संस्कृत

अन्यच, अग्रिमाणां ज्ञानानां त्याः
पथ्याः यं ग्रामं अयंति (इ गतौ) सुभट ।
यत् वेदानां त्स्मिन् चतुष्पथे वेद्यं भण्यते ।

(२७३)

जेथ नाना मतां बुझावणी जाली ।
येकमेका शास्त्रांची अनोलखि फीटली ।
चूकलीं ज्ञानें जेथ मिळों आलीं । जें पवित्र म्हणिजे ॥

संस्कृत

यत्र नाना मतानां बोधापनी जाता,
एकैकानां शास्त्राणां स्या अनवलक्षणा स्फिटिता ।
शुल्कितानि ज्ञानानि यत्र मेलितुं आयातानि,
यत् पवित्रं भण्यते ।

बोधापन–नी (बुध् + आप् णिच्)

(२७४)

पैं ब्रह्मबीजाचा जाला अंकुरु । घोषध्वनि नादाकारु ।
तेयाचे गा भवन जें ॐ कारु । तें हीं मीं चि गा ॥

संस्कृत

त्वै ब्रह्मबीजस्य स्यः घोषध्वनौनादाकारः अंकुरः जातः
तस्य त्यत् अंग। यत् ॐ कारः भवनं तत् अपि अहं चित् अंग।।

घोषध्वनीत नादाकार जो अंकुर जाला.

(२७५)

जेया ॐ काराचिये कुंसीं। आखरें होंति अकारां ऐसीं।
जियें उपजत वेदेंसीं। उठिलीं तीन्हीं॥

संस्कृत

यस्य ॐ कारस्य स्यस्मिन् कुक्षौ अकारादृशानि अक्षराणि भवंति।
यानि वेदेन समं उत्पद्यमानानि त्रीणि उत्थितानि।

अकारांऐसीं = अकारादृशानि (भवादृशवत्)
पुरुषसा = पुरुषादृशः (ओंवी २८४ पहा)

(२७६)

म्हणौनि ऋग्यजुसामु। हे तीन्हीं म्हणे मी रामु।
एवं मीं चि कुळाक्रमु। शब्दब्रह्माचा॥

संस्कृत

(इति) मत्वा ऋक् यजुः साम एते त्रयः अहं रामः मन्ये।।
एवं अहं चित् शब्दब्रह्मणः स्यः कुलस्य क्रमः।

(२७७)

हें चराचर आघवें। जिये प्रकृती आंतु सांटवे।
ते सिणली जेथ विसंवे। ते परम गति मीं॥

सांटवे = सव्यते (पद् अवयवे To be a portion of)

संस्कृत

इदं अग्रिमं चराचरं यस्याः प्रकृतेः अंतः सव्यते।
सा शीर्णा किंवा खिन्ना यत्र विश्रंभते सा परमा गतिः अहं।

(२७८)

आणि जेयाचेनि प्रकृति जिये। जेणे अधिष्ठिली विश्व विये।
जो एकुनि प्रकृति इये। गुणातें भोगी॥

संस्कृत

यदीयेन प्रकृतिः जीवति, येन अधिष्ठिता विश्वं वेति ।
यः अस्यां प्रकृतौ एत्य गुणान् प्रतिभुंक्ते ।

यदियेन = ज्याच्याने, घरचेन = घरच्याने, घाचेयाचेन = घरच्याच्याने
पुरुषाचेन = पुरुषाच्याने, स्त्रीयेचेन = स्त्रीच्याने.

(२७९)

तो विश्वश्रियेचा भर्त्ता । मीं चि गा पांडुसुता । ।
मीं गोसांवि समस्तां । त्रैलोक्याचा ॥

संस्कृत

सः विश्वश्रियाः स्यः भर्त्ता अहं चित् अंग पंडुसुत । ।
अहं समस्तस्य त्रैलोक्यस्य गोस्वामी ।

(२८०)

आकाशें सर्वत्र वसावें । वायू नांभरि उमेयां नसावें ।
पावकें दाहावें । वर्षावें जळें ॥

संस्कृत

आकाशेन सर्वत्र उषितव्यं, वायुना नवं परि उत्केन न अस्तव्यं ।
पावकेन दग्धव्यं, जलेन वर्षितव्यं ।

१ नांभरि = नवं परि For a short while. नवं म्हणजे नवखेपण. क्षणभर.
२ उत्क = absent, thinking of something else निष्क्रिय. उन्मनस्

(२८१)

पर्वतीं बैसक न संडावी । समुद्रीं रेघ नोलंडावी ।
पृथ्विया भूतें वाहावीं । हे आज्ञा माझी ॥

संस्कृत

पर्वतैः वेशिका न स्यान्दितव्या, समुद्रैः रेखा न ओलण्डयितव्या ।
पृथिव्या भूतानि वाहयितव्यानि, एषा मदीया आज्ञा ।

ओलण्ड उल्लंघे

(२८२)

मियां बोलविला वेदु बोले । मियां चालविला सूर्यु चाले ।
मियां हालविला प्राणु हाले । जो जगा चालिता ॥

संस्कृत

मया वल्हितः वेदः वल्हति, मया चालितः सूर्यः चलति,
मया व्हालितः प्राणः व्हलति, यः जगतः चालयिता ।

(२८३)

मियां चि नियमिला सांता । कालु ग्रासु करितसे भूतां ।
इयें म्हणियागतें पांडुसुता । सकलें जेयाचीं ॥

संस्कृत

मया चित् नियमितः सन् कालः भूतानां ग्रासं कुर्वन् आस्ते ।
पंडुसुत । यस्य स्यानि इमानि सकलानि भणितिर्गतॄणि ।

भणितिर्गतृ = म्हणियागत (म्हटल्याबरोबर जाणारी, काम करणारी, किंकर)

(२८४)

ऐसा जो समर्थु । तो मीं जगाचा नाथु ।
आणि गगन ऐसा साक्षिभूतु । तो ही मीं चि ॥

संस्कृत

ईदृशः यः समर्थः सः अहं जगतः स्यः नाथः ।
अन्यच्च गगनादृशः साक्षिभूतः सः अपि अहं चित् ।

गगनादृशः ओवी २७५ पहा.

(२८५)

इहीं नामरूपीं आघवां । जो भरला असे पांडवा ।
आणि नामरूपां ही ऽ लावा । आपण चि जो ॥

संस्कृत

एभिः नामरूपैः अग्रिमः अहं यः भृतः अस्मि पांडव !
अन्यच्च नामरूपाभ्यां अवलयः
(अवलायः अवलापः) आत्मा चित् यः ।

(ओवी १८८ पहा अवलयः)

(२८६)

जैसे जलाचे कल्लोल । आणि कल्लोळीं आथि जल ।
ऐसेनि वसवीतु असे सकळ । तो निवासु मीं ॥

संस्कृत

यादृक् जलस्य त्ये कल्लोलाः अन्यच्च कल्लोले जलं अस्ति ।
ईदृक् ई यः सकलं वासयित्ता अस्मि सः निवासः अहं ।

ऐसें + ई ऐसेनि ओंवी ४२ व ३३ पहा.

(२८७)

मीं एकु अनेकपणें । वेगलालेनि प्रकृतिगुणें ।
जींतु जगाचेनि प्राणें । वर्त्ततु असें ॥

संस्कृत

अहं एकः अनेकत्वेन विकलेन प्रकृतिगुणेन जगतः त्येन गुणेन जीवन् वर्तन् अस्मि।

(२८८)

जैसा समुद्रु थिल्लर न म्हणतां । भले तेथ बिंबे सविता ।
तैसा ब्रह्मादि सर्वां हीं भूतां । सुहृदु तो मीं ॥

संस्कृत

यादृक् समुद्रः (अयं) थिल्लरं (इदं) (इति) अमन्यमानः भल्यते तत्र सविता बिंबति ।
तादृक् ब्रह्मादिसर्वेभ्यः अपि भूतेभ्यः सुन्हद् सः अहं ।

(२८९)

मीं चि गा पांडवा । एया त्रिभुवनासि ओं लावा ।
सृष्टिक्षयप्रभवा । मूळ तें मीं ॥

संस्कृत

अहं चित् अंग पांडव ! अस्या त्रिभुवनस्य अवलयः ।
सृष्टिक्षयप्रभवस्य मूलं तत् अहं ।

(२९०)

वीज शाखांतें प्रसवे । मग तें रूंखपण वीजीं चि सामावे ।
तैसें संकल्पें होयें आघवें । पाठिं संकल्पीं मिळे ॥

संस्कृत

वीजं शाखाः प्रति प्रसवाति, माङ् तत् वृक्षत्वं वीजे चित् संमीयते (सं + मा कर्मणि To be contained)
तादृक् संकल्पेन समग्रं भवति, पृष्टे संकल्पे मिलाति ।

(२९१)

ऐसा जगाचें वीज संकल्पु । अव्यक्तु वासनारूपु ।
तेयासि कल्पांतीं जेथ निक्षेपु । होये तें मीं ॥

संस्कृत

जगतः त्यत् वीजं संकल्पः अव्यक्तः वासनारूपः ।
तस्य कल्पान्ते यत्र ईदृशः संनिक्षेपः भवति तत् अहं ।

(२९२)

इयें नामरूपें लोटती । वर्णव्यक्ती आटती ।
जातींचे भेद फीटती । जैं आकाश नाहीं ॥

संस्कृत

इमे नामरूपे लोटतः वर्णव्यक्ती अट्टचेते ।
जातीनां त्ये भेदाः स्फिट्यन्ते यदा आकाशं नास्ति ।

चांदोरकरप्रत व इतर प्रती आकारः
लुट = लोटति-ते

(२९३)

तैं सकलवासनासंस्कार । माघौते रचावेया आकार ।
जेथ राहूनि असति अमर । तें निधान मीं ॥

संस्कृत

तदा सकलवासनासंस्काराः माग्रगताः आकारं रचयितव्याय
यत्र लीत्वा अमराः असंति तत् निधानं अहं ।

Note आकारः स्थयितव्यः इत्यस्मै
असंति = संति = असती

(२९४)

मीं सूर्याचेनि वेखें । तपें तें हें शोषे ।
पाठिं इंद्रु होउनि वर्षे । तें पुडुतीं भरे ॥

संस्कृत

अहं सूर्यस्य स्येन वेपेण तपामि तदा इदं शुष्यते ।
पृष्ठे इंद्रः भूत्वा वर्षामि तदा पुरतः भ्रियते ॥

(२९५)

आगा मृत्युचां भागीं जें जें । तें हिं पैं रूप माझें ।
आणि न मरतें तवं साहाजें । अविनाश मीं ॥

संस्कृत

अंग ! मृत्योः स्यस्मिन् भागे यत् यत् तत् अपि त्वै मदीयं रूपं ।
अन्यंच्च, अम्रियमाणं (यत् रूपं) तत् तावत् सहसा अविनाशः अहं ।

(२९६)

आतां बहु बोलौनि सांघावें । तें एक हेला ये पां आघवें ।
तरि संतासंत ही जाणावें । मीं चि हें गां ॥

संस्कृत

आतः बहु बलित्वा संख्यातव्यं, तत् एकया हेलया त्वै समग्रं गृहाण
तर्न्हि सत् असत् अपि अहं चित् इदं ज्ञातव्यं अंग ! ॥

(२९७)

म्हणौनि अर्जुना मी नसें । ऐसा कोण्हीं ठाउ असे ।
परि प्राणियांचें दैवं कसें । जें नेदखति मातें ॥

संस्कृत

माङ् अन्वक्, अर्जुन अहं नास्मि ईदृशः कः नु अपि स्थामा अस्ति? ।
परं प्राणिनां स्यत् कीदृशं दैवं यत् मां प्रति न पश्यंति । ...

(२९८)

हें आंतु बाहिरि मियां कोंदलें । जग निखिल माझें चि ओतलें
किं कैसें कर्म तेयां आलें । जें मीं चि नाहिं ॥

संस्कृत

इदं अंतः बहिः मया कुंथितं, निखिलं जगत् मदीयं चित् ऊतं
(उय् to weave)
कीदृशं किल तेषां कर्म यत् अहं चित् नास्मि (इति) ज्ञातं।

येणें = To be known कर्मणि
ज्ञातं = आलें.

(२९९)

तरंग पाणियें विण सुकति । रश्मि वाती उणें नेदखति।
तैसे मीं चि ते मीं न्हवति । विस्मयो देखें ॥

संस्कृत

तरंगाः पानीयेन विना शुष्यंते,रश्मयः वर्त्तिकाभिः ऊनाः न दृश्यंते
तादृक् मयि चित् ते अहं न संति (इति) विस्मयं पश्य।

किरण वातींच्या अभावीं उणे काय दिसत नाहींत म्हणजे प्रकाशत नाहींत.

(३००)

परि अमृतीं कुहा पाहिजे । कां आपणेयांतें चि गिवसूं जाइजे
ऐसें आथि हें काइ कीजे । अप्राप्तां ॥

संस्कृत

परं अमृतैः कूपकः पार्थितव्यः,
किंवा आत्मानं प्रति गवेषयितुं यायते ।
एतादृक् अस्ति इदं (किं क्रियेत) अप्राप्तानां ? ।

किं क्रियेत, हें कंसवाक्य.

(३०१)

ग्रासा येका अन्नासाटीं । अंधु थांवतां पायें किरीटी ।
आडलला चिंतामणि लोटी । आंधलेपणें ॥

संस्कृत

अन्नस्य एकस्य ग्रासस्य साहित्यां किरीटिन् !
अंधः पादयोः (पङ्क्यां) धावन्
आदलितं चिंतामणिं अंधत्वेन लोटति ।

(३०२)

तैसें ज्ञान जैं सांडुनि जाए । तैं ऐसी हे दशा आहे ।
म्हणौनि कीजे तें केलें नोहे । ज्ञानें विण ॥

संस्कृत

इत्थं यदा ज्ञानं स्यन्त्वा याति, तदा ईदृशी इयं दशा अस्ति ।
ति) मत्वा क्रियते तत् ज्ञानं विना कृतं न भवति ।

(३०३)

घिलेया गरुडाचें पांख आहाति । ते कोण्हा हिं उपेगा जाति ।
ते सत्कर्माचे उपखे ठाति । अज्ञानां तेवी ॥

संस्कृत

(यादृक्) अंधकस्य गरुडस्य पक्ष्मणी स्तः ।
ते किं नु हि उपयोगं यांति ? ।
तादृक् सत्कर्मणः स्ये उपक्षयाः ।
अज्ञानेभ्यः तद्वत् स्यांति ।

मराठी

जसे अंधळ्या गरुडाचे डोळ्याचे पांख असतात ।
ते कोणत्या उपयोगाला येतात ? ।
तसे सत्कर्माचे खर्च । अज्ञांना तितकेच उपयोगाला येतात.

Note इतरांचे अर्थः—अंधळ्याला गरुडाचे पंख दिले इत्यादि
Nonsense and humbug !

(३०४)

देख पां किरीटी । आश्रमधर्माचिया राहाटी ।
विधिमार्गा कसवटी । जें आपण चि होत ॥

संस्कृत

पश्य त्वं किरीटिन् ! आश्रमधर्मस्य त्वया ज्ञातव्या
विधिमार्गस्य कपपट्टिका ये आत्मानः चित् भवन्तः (संति)

राहाटी ओळी १९७ पहा.

(३०५)

यजन करितां कवतिकें । तिहिं वेदांचा माथा तूके ।
क्रिया फळेंसीं उभी ठाके । पुढां जेयां ॥

संस्कृत

यजने क्रियमाणे, कौतुकेन त्रयाणां वेदानां स्यः मस्तकः तूष्यते
क्रिया फलेन समं ऊर्ध्वा स्थाति येषां पुरतः ।

तूष् घोषणें तूषति

स्थाति (वैदिक किंवा पूर्ववैदिक) ठाति, ठाके इ. इ. इ.

(३०६)

ऐसे दीक्षित जे सोमप । जे आपण चि यज्ञाचें रूप ।
तिहिं तेया पुण्याचेनि नांवें पाप । जोडिलें देखें ॥

संस्कृत

एतादृशाः ये सोमपाः दीक्षिताः,
ये आत्मानः चित् यज्ञस्य त्वत रूपं ।
तैः तस्य पुण्यस्य त्वेन नाम्ना पापं जुटितं, पश्य ।

जुट बंधने ।

(३०७)

जे श्रुतित्रयीतें जाणौनि । शतवेन्हीं यज्ञां करूनि ।
यजिलेया ही मातें चुकउनि । स्वर्गु वशांति ।

संस्कृत

ये श्रुतित्रयीं ज्ञात्वा, शतपर्यन्तं यज्ञान् कृत्वा,
इष्टं चित् मां प्रति शुल्कायित्वा स्वर्गं उशंति ।

यज्–इष्टः वश् इच्छायां २ वश्मि उशंति ।

(३०८)

जैसें कल्पतरू तलवटीं । वैसोनि झोलिये पाडी गांठी ।
मग निर्देवो निगे किरीटी । दैन्य करुं ॥

संस्कृत

यादृक् कल्पतरोः तलपट्टे उपविश्य झोलिकायै ग्रंथिं पादयति ।
माङ् निर्दैवः निर्गाति दैन्यं कर्तुं किरीटिन् ! ।

(३०९)

तैसें शतक्रतूं यजिलें मातें । किं इछिताति स्वर्गादिसुखातें ।
आतां हें पुण्य किं निरुतें । पाप नोहे ॥

संस्कृत

तादृक् शतक्रतुभिः मां प्रति इष्टं, स्वर्गादिसुखं प्रति इच्छंति किल ।
आतः एतत् पुण्यं निरूतं पापं न भवति किल ? ।

(३१०)

म्हणौनि मज वीण पाविजे स्वर्गु । तो अज्ञानांचा गा पुण्यमार्गु ।
ज्ञानिये तेयातें उपसर्गु । हाणि म्हणति ॥

संस्कृत

(इति) मत्वा मां विना स्वर्गः प्राप्येत सः
अज्ञानानां एषः अंग पुण्यमार्गः ।
ज्ञानिनः तं प्रति उपसर्गं हानिं मन्यंते ।

(३११)

एऱ्हवीं तऱ्हीं नरकिचें दुःख । पाहूनि स्वर्गां नावं किं सुख ।
वांचूनि नित्यानंद निर्दोप । तें स्वरूप माझें ॥

संस्कृत

एतऱ्हि तऱ्हि नारकीयं दुःखं दृष्ट्वा स्वर्गस्य नाम किल सुखं ।
(एतद्द्वयं) वंचित्वा, नित्यानंदं निर्दोषं तत् मदीयं रूपं ।

वांचूनि, ओंवी २३४ पहा !

(३१२)

मजं येतां पैं सूभटा । हा द्विविधु गा अव्हांटा ।
स्वर्ग नरक इया वाटा । चोरांचिया ॥

संस्कृत

मयि ईयमाने त्वै सुभट एषः द्विविधः अंग अपंथाः ।
स्वर्गः नरकः इमे चोराणां त्ये पथ्ये ।

मज (सप्तमी) मीं प्राप्यमान होण्याच. सति सप्तमी

(३१३)

स्वर्गा पुण्यात्मकें येइजे । पापें चि पापात्मकें नरका जाइजे ।
मग मातें चि जेणें पाविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥

संस्कृत

पुण्यात्मकेन (पथा) स्वर्गाय ईयेत, पापेन चित्
पापात्मकेन पथा नरकाय यायेत ।
माङ्ग् मां प्रति चित् येन प्राप्येत तत् शुद्धं पुण्यं ।

(३१४)

आणि मज चि माझि असतां । जेणें मीं दूरि होये पांडुसुता ।
तें पुण्य ऐसें म्हणतां । जीभ न क्षडे ॥

संस्कृत

अन्यत् मम चित् मध्ये अस्यमाने (भूयमाने)
येन अहं दूरीभवामि पंडुसुत ! ।
तत् पुण्यं ईदृशे भण्यमाने जिव्हा न झटति ? ।

अस् (भावे) अस्यमाने (पूर्ववैदिक किंवा प्रांतिक)
झटति (झट To be confused)

(३१५)

परि हें असो आतां प्रस्तुत । आइकें यया परि ते दीक्षित ।
यजूनि मातें याचित । स्वर्गभोग ॥

संस्कृत

परं इदं अस्तु आतः प्रस्तुतं आविकर्णय यया परीत्या
ते दीक्षिताः मां प्रति इष्ट्वा स्वर्गभोगं याच्न्ते ॥

(३१६)

मग मीं न पविजे ऐसें । जें पापरूप पुण्य असे ।
तेणें लाधलेनि सौरसें । स्वर्गा येती ॥

संस्कृत

माङ् (येन) अहं न प्राप्येय ईदृशं यत् पापरूपं पुण्यं आस्ति ।
तेन लब्धेन स्वारस्येन स्वर्गं यंति ।

स्वरस = One's wish स्वेच्छा.

(३१७)

जेथ अमरत्व हें चि सींहासन । ऐरावता सारिखें वाहान ।
राजधानीभवन । अमरावती ॥

संस्कृत

यत्र अमरत्वं इति चित् सिंहासनं, ऐरावतस्य सदृशं वाहनं ।
राजधानीभवनं अमरावती. ।

(३१८)

जेथ महासिद्धिचीं भांडारें । अमृताचीं कोठारें ।
जिये गावीं क्षीरारें । कामधेनुचीं ॥

(मराठी नपुं.) क्षीरारें = क्षीरिवाराः किंवा क्षीरवाराः [पु. संस्कृत]
क्षीरिन् = दुभत्याचें जनावर; वार = कळप.

संस्कृत

यत्र महासिद्धेः त्यानि भांडागाराणि,
अमृतस्य त्यानि कोष्ठागाराणि,
यस्मिन् ग्रामे कामधेनूनां क्षीरवाराणि (क्षीरवाराः)

(३१९)

जेथ वालिगे देवां पाइकां । सैंध चिंतामणिचेया भूमिका ।
विनोदवनवाटिका । सुरतरूंचिया ॥

(३२२)

पैं बृहस्पति मुख्य आपण । स्वस्तिश्रियेचे ब्राह्मण ।
भाटियेचे सुरगण । विकर जेथें ॥

भाटियें = भाटः (भाटिः = भाडें)
विकर = विकर्मिकाः (सटरफटर काम करणारे)
विकर्मस्थ doing Various business.

संस्कृत

त्वै यत्र बृहस्पतिमुख्याः आत्मानः स्वस्तिश्रियः त्ये ब्राह्मणाः ।
सुरगणाः भाटः त्ये विकर्मिकाः ।

(३२३)

लोकपाल रागेचे । राउत जिये पदिचे ।
उच्चैश्रवा खांचे । मागिलीकडे ॥

राग = रक्षा (Watch, Guard); रागेचे = रक्षीयाः
पांचे = सचते (सच् to serve, to attend on)

संस्कृत

यस्मिन् पदे त्ये लोकपालाः रक्षीयाः राजपुत्राः
उच्चैःश्रवाः माग्रीयायां कक्ष्यां सचते ।
ज्या पदीं (स्थानीं) चे लोकपाल (हे) रखवालीचे राऊत आहेत.
(आणि) जेथें उच्चैश्रवा मागल्या बाजूस पजतो (attends).

(३२४)

हें वहु असो जे ऐसे । भोग ब्रह्मसुखा सरिसे ।
ते भोगीत जवं असे । पुण्यलेशु ॥

संस्कृत

एतत् वहु अस्तु; ये ईदृशाः ब्रह्मसुखस्य सदृशाः भोगाः
तान् भुंजन्तः (संति) यावत् पुण्यलेशः अस्ति ।

(३२५)

मग तेया पुण्याची पाहूती सरे ।
सवें चि इंद्रपणाची ऊठि उतरे ।
आणि येऊं लागति मागारें । मर्त्य लोका ॥

उलिग – उलिंग = अवलिंगाः, अवलिंगाः
लिग् – लिंग् चित्रणें. अवलिग – ओलिग – उलिग.
उलिग म्हणजे सेवा.
सैंघ – सैंघ = शीघ्र (पुष्कळ)

संस्कृत

यत्र देवानां पादातिकानां अवलिंगाः,
चिंतामणीनां त्याः शीघ्राः भूमिकाः
सुरतरूणां विनोदवनवाटिकाः ।

जेथें देवपाइकांची सेवा आहे, चिंतामणींच्या भूमिका पुष्कळ आहेत.

(३२०)

गंधर्व-गान-गाणी । जेथ रंभे ऐसिया नाचणी ।
उर्वशी मुख्य विलासिनी । आंतौरिया ॥

संस्कृत

यत्र गंधर्वाः गानगानिनः, रंभादृशाः नर्तन्यः
ऊर्वशीमुख्याः विलासिन्यः अंतःपुरिकाः ।

गानगानिनः = गाणें गाणारे.
नर्तनः – नाचणारा. नर्तनी – नाचणारी.
अंतःपुरिका – अंतःपुरांतील स्त्री. अंतौरिया.

(३२१)

मदनु ओलगे सेजारें । जेथ चंद्रु सिंपे सावरें ।
पवना ऐसे म्हणियारे । धावणे जेथ ॥

ओलगे = अवलगति;   सिंपे = सिन्चति (सिन्च् सेचने);
सावरें = शंवरं, संवरं (जलनामानि निघंटु)
धावणे = धाविनः (पळणारे जासूद)

संस्कृत

मदनः शय्यागृहं अवलगति, यत्र चंद्रः शंवरं सिन्चति,
पवनादृशाः भणितिकृतः धाविनः यत्र ॥

मदनानें तप्त झालेल्यांच्या अंगावर चंद्र शीतळ तुषार टाकतो, असा अर्थ.

(३२२)

पैं बृहस्पति मुख्य आपण । स्वस्तिश्रियेचे ब्राह्मण ।
भाटियेचे सुरगण । विकर जेथें ॥

भाटियें = भाटेः (भाटिः = भाडें)
विकर = विकर्मिकाः (सटरफटर काम करणारे)
विकर्मस्थ doing Various business.

संस्कृत

त्वं यत्र बृहस्पतिमुख्याः आत्मानः स्वस्तिश्रियः त्ये ब्राह्मणाः ।
सुरगणाः भाटेः त्ये विकर्मिकाः ।

(३२३)

लोकपाल रागेचे । राउत जिये पदिचे ।
उच्चैश्रवा सांचे । पागिलीकडे ॥

राग = रक्षा (Watch, Guard); रागेचे = रक्षीयाः
सांचे = सचते (सच् to serve, to attend on)

संस्कृत

यस्मिन् पदे त्ये लोकपालाः रक्षीयाः राजपुत्राः
उच्चैःश्रवाः माग्रीयायां कक्ष्यां सचते ।

ज्या पदी (स्थानीं) चे लोकपाल (हे) रखवालीचे राऊत आहेत.
(आणि) जेथें उच्चैश्रवा मागच्या बाजूस असतो (attends).

(३२४)

हें वहु असो जे ऐसे । भोग ब्रह्मसुखा सरिसे ।
ते भोगीत जंव असे । पुण्यलेशु ॥

संस्कृत

एतत् वहु अस्तु; ये ईदृशाः ब्रह्मसुखस्य सदृशाः भोगाः
तान् भुंजन्तः (संति) यावत् पुण्यलेशः अस्ति ।

(३२५)

मग तेया पुण्याची पाहूती सरे ।
सवें चि इंद्रपणाची ऊठि उवरे ।
आणि येशों लागति माघारें । मर्त्य लोका ॥

संस्कृत

माङ् तेषां पुण्यस्य स्या प्रभूतिः (पुंजी) शीर्यते ।
समं च इंद्रत्वस्य स्या उत्थितिः उत्तरति ।
अन्यत् (ते) माग्रगाः मर्त्यलोकं यंतुं लाखंति (श्लाघंते)

प्रभूति— पाहूति = पुंजी = पाउटी;
ऊठी = उत्थिति; मागँ = मागे—माघारे

(३२६)

जैसा भाडिचा कवडा वेचे । मग दार ही चेंपूं नेये तेयाचें ।
ऐसें लाजिरवाणें दीक्षिताचें । काइ सांघों ॥

वेचे = विच्यते (To be deprived)
भाडिचा = भाटीयः ; भाट–भाटि म्हणजे भाडें.
भाटिन् म्हणजे भाड्यावर उपजीविका करणारा; घाणें=पण्यं (a trade)

संस्कृत

यादृक् भाटीयः कपर्दकः विच्यते, माङ् तस्य तत् द्वारं अपि चापयितुं न शायते ।
ईदृशं दीक्षितस्य लज्जिरं पण्यं, [१]किं संख्यानि ।

टीका

१ किं संख्यानि हें कंसवाक्य.

जसें भाड्यावर उपजीविका करणाऱ्याला द्यावयाचा पैसा संपला म्हणजे त्याच्या दाराला हि हात लावण्याची सोय नसते, तसें दीक्षिताचा धंदा आहे. त्या जवळील पुण्य संपलें म्हणजे स्वर्गांतील जे भाड्यावर उपजीविका करणारे इंद्रादि आहेत, त्यांच्या दाराला हि दीक्षिताला हात लावतां येत नाहीं.

(३२७)

एवं तिथेया मातें चूकले । जिहिं पुण्यें स्वर्ग कामिले ।
तेयां अमरपण तें वाउ॰ जालें । आतां मृत्युलोकु ॥

एवंतिथेया = एवंस्थिताय.
तिथेया = तीर्थकाय [तीर्थक holy]

संस्कृत

एवं तीर्थकं मां प्रति (ये) शुल्किताः, यैः पुण्येन स्वर्गाः कामिताः ।
तेषां अमरत्वं तत् व्ययं जातं, अथो मृत्युलोकः ।

(३२८)

आगा स्वप्नीं निधान फावे । परि ते चेइलेयां राहांत पावें ।
तैसें स्वर्गसुख जाणावें । वेदज्ञाचें ॥

फावे = स्फाय्यते (स्फायृ वृद्धौ) कर्मणि, मराठी अकर्मक.
राहांत = रन्धिः (नाश) रांध = राहांत

संस्कृत

अंग स्वप्ने निधानं स्फाय्यते, परं तत् चेतिते रन्धिं प्राप्नोति ।
तादृक् वेदज्ञस्य त्वत् स्वर्गसुखं ज्ञातव्यं ।

(३२९)

अर्जुना वेदु जऱ्हीं जाला । तऱ्हीं मीं नेणतां वायां गेला ।
कणु सांडौनि उपणिला । कोंडा जैसा ॥

उपणिला = उत्पणितः (विकावयास काढिला. पण् to barter, to sell)

संस्कृत

अर्जुन ! वेदः यर्हि जातः, तर्हि मयि अज्ञाते व्ययं गतः ।
कणान् त्यक्त्वा कूटिः उत्पणिता यादृक् ।
कण सोडून कोंडा जसा विकावयास काढावा तसें.

(३३०)

म्हणौनि मज एकें विण । हें त्रयीधर्म अकारण ।
मातें जाणौनि कांहीं चि नेण । तूं सुखिया होसी ॥

त्रयीधर्म = ऋक्, यजुः व साम यांनीं सांगितलेला धर्म.
अर्चन, हवन व गान ह्या तीन प्रकारचा धर्म.

संस्कृत

(इति) मत्वा, मया एकेन विना एते त्रयीधर्माः अकारणाः ।
मां प्रति ज्ञात्वा किमपि चित् न जानीहि, त्वं सुखी भवसि ।
हे वर अनुनासिक वैकल्पिक, पुल्लिंग.

(३३१)

पैं सर्वभावेंसिं उखितें । जे अनपले मजसिये चित्तें ।
जैसा गर्भगोळु उदमातें । श्रमु हीं नेणे ॥

उखितें = वश्चितेन;   ओपलें = अर्पितवन्तः

संस्कृत

त्वै सर्वभावैः समं वश्चितेन मत्स्थेन चित्तेन (आत्मानं) ये अर्पितवन्तः
यादृक् गर्भगोलकः कं नु अपि उद्योगं प्रति जानाति ।

सर्वभावांसह वशीकृत माझ्या ठाईं असणाऱ्या चित्तासह ज्यांनीं आपणांस अर्पिलें.

(३३१)

तैसें मीं वांचूनि कांहीं । आणिक गोमटें चि नाहीं ।
मज चि नावें पाइं । जीणें ठेविलें ॥

गोमटें = गोमत् (भाववाचक) गौमर्थ्य; गोमत् म्हणजे (वैदिक कालीं) श्रीमंत, अतएव उत्तम श्रेष्ठ.

संस्कृत

तादृक् मां वश्चित्वां किं अपि अन्यत् गोमत् चित् नास्ति ।
मम चित् नाम्नि, पश्य, किंवा त्वै, जीवनं स्थापितं ।

(३३२)

ऐसे अनन्यगतिकें चित्तें । चिंतीत सांते मातें ।
जे उपासीति तेयांतें । मीं चि सेवि ॥

संस्कृत

इदृक्, अनन्यगतिकेन चित्तेन मां प्रति चिन्तयन्तः सन्तः
ये उपासते तान् प्रति अहं चित् सेवे (आत्मनेपद)

(३३४)

तें एकवट्टूनि जिये क्षणीं । अनुसरले गा माझिया वाहाणीं ।
तेव्हां चि तेयां चिंतवणी । फीटली आपुली ॥

वाहाणीं = (वन्हि, सप्तमी) वन्हौ; वन्हि म्हणजे वाहन.
एकवट्टूनि = एकवर्तित्वा (एकवत् पासून नामधातु)

संस्कृत

ते एकवर्तित्वा यस्मिन् क्षणे मम वन्हि अंग अनुसृताः
तदा चित् तेषां आत्मीया चिंतापना स्फिट्टिता ।

(३३५)

मग तिहिं जें जें करावें । तें मज चि पडिलें आघवें ।
जैसें अजातपक्षाचेनि जीवें । पक्षिणी जिये ॥

संस्कृत

माङ् तैः यत् यत् कर्तव्यं तत् मयि चित् पद्यते अग्रिमं ।
यादृक् अजातपक्षस्य स्येन जीवेन पक्षिणी जीवति ।

(३३६)

कां आपुली तान्हभूक नेणे । तेयां नीकें तें तीयेसी चि करणें ।
तैसें अनुसरले मज माणें । तेयांचें मीं काइसेनि न लजें ॥

संस्कृत

किंवा आत्मीये तृष्णाबुभुक्षे न जानाति,
तेभ्यः लीकं तत् तस्यै चित् संकरणीयं,
तादृक् प्राणेन मां अनुसृताः तदीयेन किदृशेन अहं न लज्जामि ।

लीकं = हिताचें, पहें ओवी ९६ पद्य.

(३३७)

तेयां माझेया सायुज्याची चाड । तरि तें चि पुरवीं कोड ।
कां सेवा म्हणति आड । प्रेम सुयें ॥

आड = अंतः

संस्कृत

तेभ्यः मदीयस्य सायुज्यस्य स्या चत्तिः,
तन्हि तत् चित् कौतुकं पूरयामि ।
किंवा (यन्हि) सेवां मन्यन्ते (तन्हि) अंतः प्रेम सुनोमि ।

चत्तिः चत् याच्नायां = चाड.

(३३८)

ऐसा मनीं धरिति जो भाओ । तो पुढपुढां लागें तेयां देॐ
आणि दिधलेयाचा निर्वाहो । तो ही मीं चि करीं ॥

संस्कृत

ईदृशः यं भावं मनसि धारयंति सः पुरः पुरतः तेभ्यः दातुं लग्यते ।
अन्यत् दत्तस्य निर्वाहं तं अपि अहं चित् करोमि ।

टीका करा तो देऊँ लागे तेया. देवावा लागे असे हवें.

(३३९)

हा योगक्षेमु आघवा । तेयांचा मज चि गा पांडवा ।
जेयांचेयां सर्वभावां आश्रयो मीं ॥

संस्कृत

एषः योगक्षेमः अग्रिमः तेषां स्यः मम (वर्तते) चित् अंग पांडव !
येषां तेभ्यः सर्वभावेभ्यः आश्रयः अहं ।

(३४०)

आतां आणीक संप्रदायें । परि मातें नेणतां समवाएं ।
जे अग्नये इंद्राय अर्यमणे सोमाय । म्हणौनि भजति ॥

संस्कृत

आतः अन्यकेन संप्रदायेन, परं मां प्रति न जानंति समवायेन,
ये अग्नये, इंद्राय, अर्यमणे, सोमाय भणित्वा भजंते ।

येथें ज्ञानेश्वरानें अग्नये इ. इ. चार शब्दांचीं संस्कृत रूपें योजिलीं आहेत.
अग्नये इत्यादि शब्द म्हणून उच्चारून.

(३४१)

हें हिं किर मातें चि होये । कां जें हें आघवें मीं चि आहें ।
परि जे भजती उजिरी नोहे । विखम पडे ॥

संस्कृत

तत् अपि किल मां प्रति भवति, किंच एतत् अग्रिमं अहं चित् अस्मि
परं सा भक्तिः ऋजुतरा न भवति, विषमा पद्यते ।

किंच = कांज = कांजें

(३४२)

पाहे पां शाखापल्लव वृक्षाचे । हे न्हयति येका चि बीजाचे ।
परि पाणी घेणें मुळांचें । तें मुळीं चि घापे ॥

संस्कृत

पश्य त्वं शाखापल्लवाः वृक्षस्य स्वे एते
एकस्य चित् बीजस्य न भवन्ति किं ? ।
परं मूलानां त्वत् पानीयग्रहणं तत् मूलैः चित् ग्राह्यते।

गृह्यते = घेपे, घ्राप्यते = घापे
घेपे (ग्रह कर्मणि); घापे (घ्रिच् कर्मणि)

(३४३)

कां दाही इंद्रियें आथि । इयें जन्हीं एकी चि देहिचिं होंति ।
आणि इहीं सेवले विखय जांति । एका चि ठाया ॥

संस्कृत

किंवा दश अपि इंद्रियाणि असंति
एतानि यन्हि एकस्य चित् देहस्थानि भवंति।
अन्यत् एभिः सेविता विषयाः एकस्मिन् चित् स्थाने यांति ।

(३४४)

तन्हीं करुनि रसोये वरवी । कानिं केवि भरावी ।
फुलें आणुनु बांधावीं । डोलां केवि ॥

संस्कृत

तन्हि वरीयसीं रससूदनां कृत्वा कर्णे कद्वत् भर्तव्या ? ।
फुल्लानि आनीय दृष्ट्यां कद्वत् बद्धव्यानि ?

(३४५)

तेथ रसु तो मुखें चि सेवावा । परिमलु तो घ्राणें चि घेयावा ।
तैसा मीं तो यजावा। मी चि म्हणौनि ॥

संस्कृत

तत्र रसः तावत् मुखेन चित् सेवितव्यः,
परिमलः तावत् घ्राणेन चित् गृहीतव्यः
तादृक् अहं तावत् यष्टव्यः अहं चित् मत्वा

येथें अहं हा शब्द मत्वा चें कर्म समजावयाचा आहे.

(३४६)

येर मातें नेणौनि भजन । तें वायां चि गा आनीआन ।
म्हणौनि कर्माचे डोळे ज्ञान । तें निर्दोष होआवें ॥

संस्कृत

मां प्रति अज्ञात्वा (यत्) इतरत् भजनं
तत् व्यर्थं चित् अंग । अन्यस्मिन् अन्यत् ।
(इति) मत्वा, कर्मणः स्या दृष्टिः
ज्ञानं तत् निर्दोषं भाव्यं ।

(३४७)

एऱ्हवीं पाहे पां पांडुसुता । एयां यज्ञोपचारां समस्तां ।
मीं वांचूनि भोक्ता । कवणु आहे ॥

संस्कृत

इतरथा, पश्य त्वं पांडुसुत । एषां समस्तानां यज्ञोपचाराणां
मां वंचित्वा, वचित्वा, वर्जयित्वा, भोक्ता कः अन्यः अस्ति ?

कः अन्यः = कवणु; कः नु = कोणु, कवणु

(३४८)

मी सकळ यज्ञाची आदि । आणि यजना या मीं चि अवधि ।
किं मातें चुकौनि दुर्बुद्धी । देवां भजले ॥

संस्कृत

अहं सकलयज्ञस्य स्यः आदिः,
अन्यत् अस्मै यजनाय अहं चित् अवधिः
मां प्रति शुल्कित्वा दुर्बुद्धयः देवान् भक्तवन्तः ।

आदिः [पुं०] = आदि [मराठी स्त्री]

(३४९)

गंगेचें उदक गंगे जैसें । अर्पिजे देवपितरोद्देशें ।
माझें मज देति तैसें । परी आनानीं भावीं ॥

संस्कृत

गंगायाः त्यत् उदकं गंगायां यादृक् देवपितृुद्देशेन अर्प्यते ।
तादृक् मदीयं मह्यं ददति, परं अन्यान्यैः भावैः ।

अन्य + अन्य = अन्यान्य, अन्योन्य शब्दाहून निराळा.
अन्यान्य म्हणजे निराळा; अन्योन्य म्हणजे परस्पर.

(३५०)

म्हणौनि ते पार्था । मातें न पवती चि सर्वथा ।
मग मनीं जे वाहिली आस्था । तेथ आले ॥

संस्कृत

इति मत्वा, पार्थ ! मां प्रति ते न सर्वथा प्राप्नुवंति चित् ।
मा‍ङ् मनसि या आस्था ऊढा तत्र आयाताः ।

(३५१)

मनें वाचा करणीं । जेयांचीं भजनें देवांचिया वाहाणी ।
ते शरीर जांत क्षणीं । देव चि जाले ॥

संस्कृत

मनसा वाचा करणैः येषां त्यानि भजनानि देवानां त्यस्यां
वाहनायां । ते शरीरयात्क्षणे देवाः चित् जाताः ।

शरीरयात्क्षणे = शरीरस्य यातः क्षणे = शरीराच्या जाण्याच्या काळीं
हा मराठींत समास आहे. यात् going नाम
मी जातां = मयि याति; मी-जात-क्षणीं = मत्-यात्-क्षणे = मम
यानस्य क्षणे.

(३५२)

अथवा पितरांचीं हान व्रतें । वाहाति जेयांचीं चित्तें ।
जीवित सरतां तेयांचें । पितृत्व चि वरि ॥

संस्कृत

अथवा पितॄणां त्यानि हंत व्रतानि येषां त्यानि चित्तानि वहंति ।
जीविते शीर्यमाणे तान् प्रति पितृत्वं चित् वरीवर्ति ।

(३५३)

कां क्षुद्र देवतादि भूतें । तियें चि जेयांचीं परमदेवतें ।
जिहिं अभिचारकिं तेयांतें । उपासिलें ॥

संस्कृत

किंवा क्षुद्रदेवतादिभूतानि त्यानि चित् येषां त्यानि परमदैवतानि ।
यैः अभिचारकैः तान् प्रति उपासितं ।

अभिचारक म्हणजे मांत्रिक.

(३५४)

तेया देहाची जवनीक फीटली । आणि भूतत्वाची प्राप्ति जाली ।
एवं संकल्पवशें फललीं । कर्मे तेया ॥

संस्कृत

तस्य देहस्य स्या जवनिका स्फिट्टिता,
अन्यत् भूतत्वस्य स्या प्राप्तिः जाता ।
एवं संकल्पवशेन तेषां किंवा तेभ्यः कर्माणि फलंति ।

(३५५ ते ३६०)

मग मीं चि डोळां देखिलां । जिहिं कानिं मीं चि आइकिलां ।
मनीं मीं भाविलां । वानिलां वाचा ॥
सर्वांगें सर्वे ठांइं । नमस्कारिलां मी चि जिहीं ।
दानपुण्यादि जें कांहीं । ते माझिया मोहरा ॥
जिहिं मातें अध्ययन केलें । जे आंतु बाहिरि मियां जि धाले ।
जेयांतें जीवित जोडलें । मज चि लागि ॥
जे अहंकारु वाहांत आंगीं । आह्मिं हरिचे हें भूषावेया लागि ।
जे लोभिण्ये एक चि जगीं । माझेनि लोभें ॥
जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम ।
जे माझिये भूलीं सभ्रम । नेणति लोकु ॥
जेयांचीं मातें चि जाणति शास्त्रें । मी जोडें जेयाचेनि मंत्रें ।
ऐसेनि चेष्टामात्रें । भजले मज ॥

संस्कृत

माङ् अहं चित् दृष्ट्या दृष्टः, यैः कर्णाभ्यां अहं चित् आविकर्णितः,
मनसि अहं भावितः, वाचया वनितः।
सर्वांगैः सर्वेषु अपि स्थानेषु यैः अहं चित् नमस्कृतः,
दानपुण्यादियत्किंचित् तत् मदिये मुखाग्रे।

ओवी ३९६ पहा.

यैः मां प्रति अध्ययनं कृतं, ये अंतः बहिः मया धाताः
(धे= To be pleased)
यान् प्रति जीवितं त्रुटितं मम चित् लागैः (संबंधैः)
ये अंगे अहंकारं वहन्ति वयं हरीयाः इतिभूषयितव्यस्य लागे,
ये मत्स्थेन लोभेन जगति एके चित् (एके एव) लोभिनः। एकच.
ये मत्स्थेन कामेन सकामाः, ये मत्स्थेन प्रेम्णाः सप्रेमाः,
ये मदियेन भौऱ्या सभ्रमाः लोकं न जानंति।
(भुर् वैदिक भ्रमण करणें, वेडावणें, नाम भौरिः)
यदीयानि शास्त्राणि मां चित् प्रतिजानंति, यद्दियैः मन्त्रैः अहं लुब्धे।
ईदृशेन चेष्टामात्रेण मां भक्तवंतः।

(३६१)

ते मरणा ऐलीकडे। मज मीळौनि गेले फुडे।
मग मरणीं आनीकडे। जातील केवि॥

संस्कृत

ते मरणस्य आरात् कटेः मां मिलित्वा स्फुटं गताः
माङ् मरणे अन्यस्यां कट्यां कद्वत् यास्यंति ?।

(३६२ ते ३६५)

म्हणौनि मद्याजी जाले। ते सायुज्या माझेया आले।
जिहीं उपचारामिसें दीधलें। आपणपें मज॥
पैं अर्जुना माझां ठांई। आपणपेंनि विण सौंग्दु नाहीं।
मी उपचारीं कव्हणी हीं। ना कळें गा॥

एथ जाणीव करी तें चि नेणे । आथिलेपण मिरवी त चि उणें ।
आम्ही जालों ऐसें म्हणे । तें कहीं चि नोहे ॥
अथवा यज्ञदानादि किरीटी । कां तपें हान जें हुटहुटी ।
तें तृणा एका साठीं । न सरे एथ ॥

संस्कृत

(इति) मत्वा ये मद्याजिनः भूताः ते मदीयं सायुज्यं आयाताः
यैः उपचारमिषेण मह्यं आत्मपदं दत्तं ।
त्वं अर्जुन ! मदीये स्थाम्नि आत्मपदेन विना स्वारस्यं नास्ति ।
अहं कैः अपि उपचारैः नह....आकल्ये अंग !
अत्र यत् ज्ञानित्वं करोति तत् चित् अज्ञानं, यत् आर्थितत्वं मिहिरयति
तत् चित् ऋणं ऊनं। वयं स्ताः, ईदृशं मन्यते तत् क अपि न भवति।
अथवा किरीटिन् । यज्ञदानादि किंवा तपांसि हन्त यत् हुताहुत्या
(कृतं) तत् अत्र एकस्य तृणस्य साहित्यां न समर्यते ।

१ हुटाहुटी = हुताहुतिः (हुत आहेत आहुति ज्यांत, ज्याणें इ० इ०)
आहुतींनीं हवन करुन जें यज्ञ, दान व तप केलें तें येथें म्हणजे माझ्याजवळ
एका तृणाच्या करितां हि स्मरलें जात नाहीं.

(३६६)

पाहे पां जाणिवेचेनि बळें । कोण्हीं वेदापासूनि असे आगळें ।
. किं शेषाहूनि तोंडागळें । बोलिकें आथि ॥

संस्कृत

पश्य त्वं ज्ञानमत्वस्य त्येन बलेन किं अपि वेदस्य पश्चात्
अग्रतरं (आगळें) अस्ति ?
किंवा शेषात् तुंडिलतरं वल्हकं अस्ति ? ।
तुंडिल = तोंडाळ = तुंडायतरं = तोंडागळें.

(३६७)

तो ही आंथुरणा खालीं दडे । येरु नेति म्हणौनि वाहुडे ।
एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाले ॥

संस्कृत

सः अपि आस्तरणस्य खे दीर्यते, इतरः नेति भणित्वा माहुडति।
अत्र सनकादिकाः पुडाः पिशाचाः जाताः ।

हुड् To be submerged, To sink बुडी मारणें
दडणें, भयानें लपणें – दृ कर्मणि दीय् To fear

(३६८)

करितां तापसांसि कडसणीं। कवणु जवला ठेविजैल शूलपाणी।
तो ही अभिमानु सांडूनि पायेवणी । माथां वाहे ॥

संस्कृत

तापसानां संकर्षण्यां कृतायां, कःनु शूलपाणेः यामल्ये स्थाप्येत?।
सः अपि अभिमानं स्यक्त्वा पादपानीयं मस्तके वहति ।

मार्के पादोदक.

(३६९)

नां तरि आथिलेपणें सरिसी । कोण्हीं आहे लक्ष्मियां ऐसी ।
श्रियें सारिखिया दासी । घरीं जियेतें ॥

संस्कृत

नह तन्हि अर्थितत्वेन सदृशा लक्ष्मीदशा का नु अपि अस्ति?।
श्रियाः सदृक्षाः दास्यः यां प्रति गृहे (संति)

(३७०)

तिया खेलतां करिति घरकुलीं । तेया नावें अमरपुरें जरि ठेविलीं।
तरि नव्हों नैयंति वाउलीं । इंद्र तियांचें ॥

संस्कृत

खेलतखेलता त्याः गृहकुड्यानि कुर्वंति, तेभ्यः अमरपुराणि इति
नामानि यन्हि स्थापितानि ।
तन्हि इंद्राः तासां त्यानि पुत्तलकानि न भवितुं न शक्नुवंति।

१ खेलतां णमुल्
२ इंद्र त्यांच्या बाहुल्या न होण्याइतकेहि समर्थ नाहींत.

देवकुलं, राजकुलं तसें गृहकुलं; मूळ देवकुटं = Temple
कुटं–टी (house) = कुडं = कुळं.

(३७१)

जे नावडौनि जेव्हां मोटिति । तेव्हां महेंद्राचे ही रंक होंति ।
तियां झाडा एउतें जेयां पाहांति । ते कल्पवृक्ष ॥

संस्कृत

यान् अवावृत्त्वा यदा वा ताः मोटंति
तदा वा महेन्द्राणां स्वे अपि रंकाः भवंति ।
त्याः यान् झटीन् एतावत्तिकं स्पृहयंति ते कल्पवृक्षाः भवंति।
(पुं) झटिः = झाड (नपुं.)

(३७२)

ऐसीं जियेचिया जवलिका । सदर्थें घरिचेयां पाइकां ।
ते लक्ष्मी मुख्य नायका । नमने चि एथ ॥

संस्कृत

यदीयानां यवनिकानां एतद्दशा सदर्थता, गृह्यानां पदातीनां (च),
सा मुख्यनायिका लक्ष्मी अत्र न मन्यते चित् ।
–यवनिका (a female slave attendant)
सदर्थता (सन् चासौ अर्थः च सदर्थः तस्य भावः सदर्थता) = सामर्थ्यवत्ता.

(३७३)

मग सर्वस्वें करी सेवा । मानु सांडूनि पांडवा ।
ते पायें धुआवेयाचेया देवां । पात्र जाली ॥

संस्कृत

माङ् मानं स्यंत्वा, पांडव सर्वस्वेन सेवां करोति ।
सा पादौ धावितव्यौ (इति) त्यस्य देवस्य पात्रं जाता । स्वा ।

(३७४)

म्हणौनि थोरपण पर्‍हां सांडिजे । एथ वित्पाचि अवघी चि विसरिजे
जैं जगा धाकुटेयां होइजे । तैं जवलीक माझी ॥

संस्कृत

त्वा, स्थूरत्वं पर्यास्यंयेत, अत्र व्युत्पत्तिः अग्रिमा चित् विस्मियेत
यदि जगति दभ्रकेन भाव्येत, तदा मदीया यमलता भवति ॥

(३७५)

अगा सहस्रकराचिये दीठी । पुढां चंद्रु ही लोपे करीटी ।
तेथ खद्योतु कां हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ॥

संस्कृत

अंग ! अथवा अका ! सहस्रकरस्य त्यस्या दृष्ट्याः पुरस्
चंद्र अपि लुप्यते किरीटिन् ! लुप्यति वा।
तत्र खद्योतः किं आत्मीयेन तेजसा हूडहूडति । जोहूड्यते ।

१ लुपु ४ परस्मै To be overshadowed
लुप्लृ ६ = लुम्पति कर्मणि लुप्यते
२ हूड् गतौ पासून द्विरुक्त धातु हूडहूड-चळवळ किंवा वळवळ करणें.

(३७६)

तैसें लक्ष्मीयेचें थोरपण सरे । जेथ शंभूचें हीं तप नुपकरे ।
तेथ येर प्राकृत हेंदारें । जाऊँ काई लाहे ॥

संस्कृत

हेंदारें = हिंडीरः a man, a male. सैरावैरा चालणारा गचाळ मनुष्य.

तादृक् लक्ष्म्याः त्यत् स्थूरत्वं यत्र क्षीयते,
शंभोः अपि त्यत् तपः न उपकुरुते ।
तत्र इतरत् प्राकृतं हिंडीरकं यातुं श्लाघते किं ? ।

(३७७)

एया लागि शरीर-सांदोवा कीजे । सकळ गुणांचे लोण उतरिजे ।
संपत्तिमदु सांडिजे । कुरौंडी करूनि ॥

संस्कृत

एतस्य लागे, शरीरस्यंदनं क्रियेत, सकलगुणानां लवनं उत्तरेत,
संपत्तिमदं स्यन्दयेत कौर्यञ्चिं कृत्वा ।

स्यन्दनं = सांडणें, सांडोवा; च्यवनं = कांपणें; फरौंडी = क्रूरवृत्ति. येथें ओवाळण्याचा कांहींएक संबंध नाहीं.

(३७८ व ३७९)

मग निःसीमु भाउ॰ उल्हासें । मज अर्पावेयाचेनि मिसें
फल एक आवडे तैसें । भले तेयाचें ॥
मग भक्तु माझेयाकडें अलुमालु दाखवी ।
आणि मीं दोन्हीं हात ऊडवीं ।
मग देठुं न संडिता सेवीं । आदरेंसीं ॥

संस्कृत

माङ् निःसीमः भावः उल्लसति,
मह्यं अर्पितव्यं (इति) तस्य मिषेण
वाञ्छ्यते तादृशं भल्यते तस्य स्यात् एकं फलं
माङ् भक्तः मदीयायां कव्यां अलं अलं दर्शयति
अन्यत् अहं द्वौ अपि हस्तौ उपपादयामि
माङ् दण्डं न स्यंत्वा आदरेण सह (तत्) सेवे
दण्ड = देंट देंठ, *Stem*

(३८०)

पैं गा भक्तीचेनि नांवें । फूल मज एक देयावें ।
तें लेखें तरि मियां तुरुंबावें । परि मुखीं चि घालीं ॥

संस्कृत

स्वै अंग ! भक्त्याः त्येन नाम्ना फुल्लं एकं मह्यं दातव्यं
तत् (यन्हि) लिक्ष्यं तन्हि मया तुम्पितव्यं,
परं मुखे चित् ग्राहयामि ।
लिक्ष्म = लिखें, लेखें = सूक्ष्म, अति लहान.
किंवा लेशेन तन्हि = लेशानें तरी, थोडें तरी.

(३८१)

हें असो काइसीं फुलें । पानचि एक आवडतें जालें ।
तें साजुक ही न्हये सुकलें । भले तैसें ॥

संस्कृत

अस्तु एतत्, कीदृशानि फुल्लानि, पर्ण्णं चित् एकं वाप्ततत् स्तं।
तत् सद्यस्कं अपि नाभवत्, भल्यते तादृक् शुष्कं।

न्हवे अनद्यतन भूते छेद्

(३८२)

परि सर्व भावें भरलें देखें। आणि भूकैला ऐसा अमृतें तोखे।
तें पत्र चि परि तेणें सुखें। आरोग्रुं लागें॥

संस्कृत

आरोचनं = आरोगणें To be agreeable रुचूं लागतें.

आरोचते = आरोगते.

च = ग.

परं सर्वभावेन भृतं पश्यामि, अन्यत् बुभुक्षितादृशः अमृतेन तुष्यामि
तत् पत्रं चित् परं तेन सुखेन आरोचयितुं श्लाघे अहं।

लागे असतें तर पत्र कर्ता झालें असतें पण लागें आहे तेव्हां कर्ता अहं प्रथमपुरुषी आहे. तें पत्र च पण मी आवडवून घेऊं लागतो, गोड करुन घेतो.

That leaf I begin to like.

ओवी २२९ पहा.

(३८३)

अथवा ऐसें हीं एक घडे। जें पाला ही परि न जोडे।
तरि उदकाचें सांकडें। नव्हैल कीं॥

संस्कृत

अथवा ईदृशं अपि एकं घटते यत् पल्लवः अपि परं न जुड्यते।
तर्हि उदकस्य स्यात् संकटं न भविष्यति किल।

(३८४)

तें भले तेथ निर्मोलें। न जोडितां असे जोडलें।
तें चि सर्वस्व करूनि अर्पिलें। जेणें मज॥

संस्कृत

तत् भण्यते तत्र निर्मूल्यं अजुटं जुटितं अस्ति ।
तत् चित् सर्वस्वं कलयित्वा येन मह्यं अर्पितं ।

अजुटं (णमुल्)

(३८५)

तेणें वैकुंठापासौनि विशाळें । मज लागि केलीं राउळें ।
कौस्तुभाहूनि निर्म्मळें । लेणीं दीधलीं ॥

संस्कृत

तेन वैकुंठस्य पश्चात् विशाल (तराणि) मम लागे राजकुलानि कृतानि । कौस्तुभस्य पश्चात् निर्मलतराणि रत्नानि दत्तानि ।

राजकुल = राजकुल (राजगृह) = राउळ.

(३८६)

दूधाचीं सेजारें । क्षीराब्धी ऐसीं मनोहरें ।
मज लागि अपारें । स्राजिलीं तेणें ॥

सेजारें = सज्जगृहाणि (सर्वतो प्रकारें सजविलेलीं घरें)

संस्कृत

क्षीराब्धीदृशानि मनोहराणि दुग्धस्य स्यानि सज्जगृहाणि अपाराणि मम लागे तेन सृष्टाणि (स्राजितानि)

(३८७)

कर्पुरु चंदनु अगरु । ऐसेया सुगंधांचा मनोहरु ।
मज हातीं लाविला दिनकरु । दीपमाळे ॥

संस्कृत

कर्पूरः चंदनं अगरुः एतादृशानां सुगंधानां स्यः मनोहरः दिनकरः दीपमालायां (स्व) हस्तेन मह्यं (ममकृते) लापितः तेन ।

मज करितां सुगंधी सूर्य दीपमाळेवर मजकरितां लाविला.

(३८८)

गरुडा सारिखीं वाहनें । सुरतरूचीं उद्यानें ।
कामधेनूचीं गोधनें । अर्पिलीं तेणें ॥

संस्कृत

गरुडस्य सदृशानि वाहनानि, सुरतरूणां स्यानि उद्यानानि,
कामधेनूनां स्यानि गोधनानि तेन अर्पितानि ।

(३८९)

मज अमृताहूनि सुरसें । योनीं वोगरिलीं बहुवसें ।
ऐसा भक्ताचेनि उदकलेशें । परितोषें गा ॥
योनीं = भोजनानि.　　बहुवसें = बह्वीयंसि.

संस्कृत

माम् अमृतस्य पश्चात् सुरसतराणि
बह्वीयंसि भोजनानि उद्दीर्णानि ।
ईदृक् भक्तस्य स्येन उदकलेशेन परितुष्यामि अंग ! ।

(३९०)

हें सांघावें काइ किरीटी । तुम्हीं देखिलें आपुलिया दीठी ।
मी सुदामेयाचिया सोडीं गांठी । पहुवेयां लागि ॥

संस्कृत

किरीटिन् किं इदं संख्यातव्यं, युष्माभिः आत्मीयया दृष्ट्या दृष्टं ।
यत् पृथुकानां लागे सुदाम्नः स्याः ग्रंथीः खण्डिताः ।

(३९१)

पैं गा भक्ति एकि मीं जाणें । तेथ सानें थोर न म्हणें ।
आम्हीं भावांचे पाहुणे । भलतेया ॥

संस्कृत

त्वै अंग ! एकां भक्तिं अहं जाने, तत्र सन्नं स्थूरं न मन्ये ।
वयं भावानां प्राघुणिकाः भल्यन्ते तेषां ।

(३९२)

एरं पत्र पुष्प फळ । तें भजावेया मीस केवल ।
आमचा लागु निखल । भक्तितत्त्व ॥

संस्कृत

इतरत् पत्रं पुष्पं फलं यत् भक्तव्यस्य मिषं केवलं
अस्मदीयः लाकः निष्कलं भक्तितत्त्वं ।

लक् – लाकयति To taste — लाकः गोडी

(३९३ ते ३९६)

म्हणौनि अर्जुना अवधारीं । तूं बुद्धि एकि सोपारी ।
तरि साहाजें आपुलां मंदिरीं । अवसरोचित ॥
जे जे काहीं व्यापार करिसी । कां भोग हान जे भोगिसी ।
अथवा यज्ञीं यजिसी । नाना विधीं ॥
ना तरि पात्रविशेषें दानें । कां सेवकांसि जीवनें ।
तपादि साधनें । व्रतें करिसी ॥
तें क्रियाजात आघवें । जें जैसें निफजैल स्वभावें ।
तें भावना करूनि करावें । माझेया मोहरा ॥

संस्कृत

(इति) मत्वा अर्जुन ! अवधारय त्वं
एकया स्वल्पतरस्या बुद्ध्या ।
तर्न्हि सहसा आत्मीये मंदिरे
अवसरोचितान् यान् यान् कान् अपि
व्यापारान् करोषि, किंवा भोगान् हंत भुनक्षि,
अथवा यज्ञैः नानाविधैः यजसि,
नह तर्न्हि पात्रविशेषाणि दानानि किंवा सेवकेभ्यः संजीवनं,
तपआदिसाधनानि व्रतानि करोषि,
तत् अग्रिमं क्रियाजातं यत् यादृक् स्वभावेन निष्पत्स्यते
तत् भावनां मदीये मुखाग्रे कृत्वा कर्तव्यं ॥

मोहरें = मुखाग्रं.

(३९७)

परि सर्वथा आपुलां जिवीं । फलेयाची से कांहीं नुरावी ।
ऐसीं धूनि कर्मे देयावीं । माशां हातीं ॥

से = स्मृतिः

संस्कृत

परं सर्वथा आत्मीये जीविते कृतस्य स्या
स्मृतिः का अपि न वर्ततव्या ।
ईदृक् धूत्वा कर्माणि मदीये हस्ते दातव्यानि ।

(३९८)

मग अग्निकुंडीं बीजें घातलीं । तियें अंकुरदशे जेवि मूकलीं ।
तेवि न फलती चि मज अर्पिलीं । शुभाशुभें ॥

मूकलीं = मुष्टितानि. मुष्ट कहने to cheat.

संस्कृत

माङ् अग्निकुंडे बीजानि प्राहितानि,
तानि अंकुरदशायां यद्वत् मुष्टितानि ।
तद्वत् मह्यं अर्पितानि शुभाशुभानि न फलंति चित् ॥

(३९९)

आगा कर्मि जें उरावें । तें तिहीं सुखदुःखीं फलावें ।
आणि तेयातें भोगावेया यावें । देहा एका ॥

संस्कृत

अंग । कर्मभिःयादि वर्ततव्यं तदा तैः सुखदुःखेषु फलितव्यं ।
अन्यत् तान् प्रति भोक्तव्याय एकास्मिन् देहे आयातव्यं ।

(४००)

तें उगणिलें मज कर्म । तेव्हां चि पुसलें जन्म ।
जन्मासवें श्रम । वरिचिल ही गेले ॥

उगणिलें = उद्गणितं not to ascribe
अवगीर्णं = उगिणलें, उगणिलें.
पूसलें = पार्पितं. पृप् हिंसायां पर्पति.

संस्कृत

तत् कर्म मयि उद्गीर्णं (यदा भवति) तदा वाच चित् जन्म पार्पितं।
जन्मना समं उपरिस्याः श्रमाः अपि गताः ।

अधरस्य, उपरिस्य.

(४०१)

म्हणौनि अर्जुना एया परीं । पाहिचा वेलु नव्हैल भारी ।
हे सन्यासयुक्ति सोपारी । दीधली तुज ॥

पाहिचा, पाहेचा = प्राह्णीयः early morning.

संस्कृत

(इति) मत्वा, अर्जुन, एतया परीत्या प्राह्णीयः मवेला न भविष्यति ।
इयं स्वल्पतरा संन्यासयुक्तिः तुभ्यं दत्ता ।

(४०२)

एया देहाचिये बांधवडी न पडिजे । सुखदुःखाचां सागरीं न बुडिजे।
सुखें सुखरूपां घडिजे । माझेया चि आंगा ॥

संस्कृत

अस्य देहस्य त्यस्मिन् बंधपाते न पतेत् ।
सुखदुःखस्य त्यस्मिन् सागरे न बुडेत ६ ।
मदीये अंगे सुखेन सुखरूपवत् घटेत् ।

(४०३)

तो मीं पूससी कैसा । तरि जो सर्वभूतीं कां सरिसा ।
जेथ आप परु ऐसा । विभागु नाहीं ॥

संस्कृत

सः अहं पृच्छसि कीदृशः ? तर्हि यः सर्वभूतेषु कं सदृशः
यत्र आत्मा किंवा आप्तः परः ईदृशः विभागः नास्ति ।

(४०४)

जें एया मातें जाणौनि । अहंकाराचा कुरुठा मोडूनि ।
जींवें कर्में करूनि । भजत मातें ॥

कुरुठा = कुरोधस्. रोधस् म्हणजे बांध embankment किंवा
कुरोधः रोधः म्हणजे बांध, वेढा, अडचण.

संस्कृत

ये इमं मां प्रति – ज्ञाय, अहंकारस्य त्यं कुरोधं मोटित्वा
(यावत्) जीवं कर्माणि कृत्वा मां प्रति भजन्ते ।

— जीवं (णमुल) = जीवें.

(४०५)

ते वर्तत ही असति देहीं । परि देहीं ना ते माझां ठांई ।
आणि मीं तेयांचां हृदयीं । समग्रु असें ॥

संस्कृत

ते वर्तन्तः अपि असंति देहे, परं देहे नह, ते मदीये स्थाम्नि ।
अन्यत् अहं तेषां त्यस्मिन् हृदये समग्रः अस्मि ।

(४०६ व ४०७)

सविस्तर वटत्व जैसें । बीज कणिके माझि असे ।
आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवि ॥
तेवि आम्हा तेयां परस्परें । बाहीरि नावांची चि अंतरें ।
वांचूनि आंतुवटे वस्तुविचारें । मीं ते चि ते ॥

संस्कृत

यादृक् सविस्तरं वटत्वं बीजकणिकायाः मध्ये अस्ति
अन्यत् बीजकणः यद्वत् वटे वसति ।

तद्वत् अस्माकं तेषां परस्परं अंतराणि
बहिः नामस्थानि, नामवस्त्वानि।
वंचित्वा; अंतर्वंचिना वस्तुविचारेण अहं ते चित् ते।

वंचित्वा = शिवाय. उभयान्वयी.

(४०८)

आतां जाइयांचें जैसें लेणें। आंगावरि आहाच वाणें।
तैसें देहधरणें। उदास तेयांचें॥

आहाचवाणें = आघात्यवर्ण, आभासवर्ण.

संस्कृत

आतःयादृक् जातीनां त्यत् रत्नं अंगं प्रति आघात्यवर्णं
तादृक् देहधारणं तेषां त्यत् उदासं।

आघात्यवर्णं = मारण्याला योग्य अशा मनुष्याच्या अंगावरील जाईच्या अलंकारासारखें.

(४०९)

परिमळु निघालेयां पवनापाठीं। मागांऽस फूल देंठीं।
तैसें आयुष्याचिये मुठीं। केवल देह॥

संस्कृत

पवनस्य पृष्ठे परिमले निर्गते, माग्रे फुल्लं, दण्डे अनुषितं
तादृक् आयुषः त्यस्यां मुष्ठ्यां केवलः देहः

अनुषितं (अन् वस्) = निर्जन, वस्ति नसलेलें.

(४१०)

एरु अवष्टंभु जो आथवा। तो आरूढौनि मद्भावा।
मज चि आंतु पांडवा। पैठा जाला॥

संस्कृत

इतरः यः अग्रिमः अवष्टंभः तं सद्भावं आरोप्य।
मम चित् अंतः पांडव। प्रविष्टः स्तः।

(४११)

ऐसेनि भजतेनि प्रेमभावें । जेयां शरीर ही पाठिं न पवे ।
तेणें भलेतिये होआवें । जातिचेयां ॥

संस्कृत

ईदृशेन भजता प्रेमभावेन येभ्यः शरीरं अपि पृष्ठे न प्राप्यते
तेन भलयते तस्याः जात्याः स्येन भवितव्यं ।

जातीयेन = जातीचेयां (जातिचा या शब्दाची तृतीया)

(४१२)

आणि आचरण पांतां सुभटा । तो दुष्कृतांचा चि कीरु सेलवांटा ।
परि जीवित वेचिलें चोहटां । भक्तिचां किं ॥

संस्कृत

अन्यत् आचरणे दृश्यमाने सुभट ! ।
सः किल दुष्कृतानां स्यः शैलवंटः ।
परं जीवितं वेचितं भक्त्याः त्वस्मिन् चतुष्पथे ।

शिल् वञ्छे to glean नाम शिल. विशेषण शैल किंवा शिल.
शैलवांटा म्हणजे शैलका वांटा.
विच् पृथग्भावे, विनक्ति. विच् वेचयति म्हणजे खर्च करितो. पृथक् करोति.

(४१३।४१४)

आगा अंतिचीया मती । साचपण पुढिली गती ।
म्हणौनि जीवित जेणें भक्ती । दीन्हलें शेषीं ॥
तो आदीं जऱ्ही अनाचारी । तऱ्हीं सर्वोत्तमू चि अवधारीं ।
जैसा बुडाला महापुरीं । नमरतु निगाला ॥

संस्कृत

अक्का ! अंतस्थया मत्या पुरस्थायै गत्यै सत्यापनं (भवति)
मत्वा, येन भक्त्यै जीवितं शेषे दत्तं ।
सः आदौ यन्हि अनाचारी तन्हि सर्वोत्तमः (इति) अवधारय
यादृक् महासागरे बुडितः अम्रियन् निर्गतः ।

२०

(४१५ ते ४२२)

तेयाचें जीवित ऐली थडिये आलें ।
म्हणौनि वुडालेंपण वायां जेवि गेलें ।
तेवि नुरे चि पाप केलें । सेवटिचिये भक्ती ॥
एया लागि दुष्कृती जर्‍हीं जाला । तर्‍हीं अनुतापतीर्थी न्हाला ।
न्हाउनिया मज आंतु आला । सर्वभावें ॥
तरि आतां पवित्र तेयाचें कुल । आभिजात्य तें चि निर्मल ।
जन्मलेयाचें फल । तेयाचेया चि जालें ।
तो चि सकल पढिनला । तपें तो चि तपिनला ।
अष्टांगु अभ्यासिला । योगु तेणें ॥
हें बहुव असो पार्था । तो उतरला कर्मे सर्वथा ।
जेयाची अखंड आस्था । मज चि लागि ॥
अवघेया चि मनोबुद्धिचिया राहाटी । भरौनि एकनिष्ठतेची पेटी ।
मज माझि किरीटी । निक्षेपिली जेणें ॥
तो आतां अवसरें मजसारिखा होईल ।
ऐस हान भाऊ तूज जाईल ।
हां गा अमृतांतु राहिल । मरण केवि ॥
पैं सूर्यु जो वेळु नुदेजे । तेया वेला चि नावं रात्रि किं म्हणिजे ।
तेवि माझेये भक्तीविण कीजे । तें महापाप न्हवे ॥

संस्कृत

तेषां त्यत् जीवितं आरायां तट्यां आगतं
माङ् अन्वक् यद्वत् ब्रुलितत्वं व्ययं गतं
तद्वत् चित् कृतं पापं न वरीवार्चे सीमन्त्या भक्त्या ।
एतस्य लागे यन्हि दुष्कृती जातः तन्हि अनुतापतीर्थे स्नातः
स्नात्वा मम अंतः आयातः सर्वभावेन
तन्हि अथ तदीयं कुलं पवित्रं, तत् चित् आभिजात्यं निर्मलं
जन्मितस्य त्यत् फलं तदीयस्य चित् जातं ।

सः चित् सफलं पठितवान्, तपांसि सः चित् तप्तः
अष्टांगः योगः तेन अभ्यासितः ।
इदं प्रभूतं अस्तु पार्थ ! सः सर्वथा सर्वाणि कर्माणि उत्तीर्णः
यदीया अखंडा आस्था मम लागे ।
(वसूत अर्थे महाराष्ट्रीत रूप होत असते)
अग्निमायोः मनोबुध्योः स्हायां एकनिष्ठतायाःत्यां पेटिकां भृत्वा
मम मध्ये किरीटिन् तेन निक्षिप्ता ।
अतः अवसरेण सः मम सदृशः
भविष्यति ईदृशः हंतः भावः तव यास्यति
अंग अमृतान्तः मरणं कद्वत् लास्यति ?
त्वै सूर्यः यां वेलां न उदेष्यति तस्याः
वेलायाः चित् नाम रात्रिः किल भण्यते
तद्वत् मदीयया भक्त्या विना यत् क्रियेत
तत् महापापं न भवति (किं) ?।
(४२३ ते ४२६)
म्हणौनि तेयाचेया चित्ता । माझी जवलीक जाली पांडुसुता ।
तेव्हां चि तो तत्वता । माझें रूप ॥
जैसा दीपें दीपु लाविजे । तेथ चि आदिलु कोणु हें नेणिजे ।
तैसा सर्वस्वें मज भजे । तो मी चि होउनि ठाके ॥
मग माझी नित्य शांति । तेया ते दशा ते चि कांति ।
किंबहुना माझें जीति । माझेनि जीवें ॥
एथ पार्था पुडतीं पुडतीं । तें चि तें सांघो केती ।
तऱ्हीं मियां चाड वरि भक्ती । नविसंभिजे ॥
संस्कृत
मत्त्रा, तदीयस्य चित्तस्य मदीया यमलता स्ता पंडुसुत !
तदा सा चित् सः तत्वतः मदीयं रूपं ।
यादृक् दीपेन दीपः लाप्यते तत्र आदिमः कः नु इति न ज्ञायते।

तद्वत् सर्वस्वेन मां भजति सः अहं चित् भूत्वा स्थाति ।
माङ्ग मदीया नित्यशांतिः तस्मै
सा दशा सा चित् कांतिः (इष्टा)
किंबहुना ? मदीयेन जीवेन मदीयाः जीवंति ।
अत्र पार्थ ! पुरतः पुरतः तत् चित् तत् कियत् संख्यानि ?
तर्न्हि मया चत्तिः (स्यात्) तर्न्हि भक्तः न विश्राम्येत् ।

विश्रम् to cease विश्रंभपासून विसंभणें कियापद निघतें तें निराळें.

(४२७)

आगा कुलाचेया चोखटपणा न लगा । आभिजात्यें झनें श्लाघा ।
व्युत्पत्तीचा ही वाउगा । सोसु कां वाहा ॥

संस्कृत

अका कुलस्य त्यस्य चोक्षत्वस्य न श्लाघध्वं
आभिजात्यानि श्लाघा सनुतर् (वर्तते)
व्युत्पत्तेः त्यं अपि व्याघातकं सूत्साहं किं वहत ।

१ पचत नाहीं, तर कां सा, तूं जात नाहींस, तर मीं कां जा ? तुम्ही स्वस्थ बसा, आम्ही मात्र काम करा. जमत नाहीं, तर त्यांनी कां रहा.
या स्थलीं लोट् चें मराठीत सर्व पुरुषीं, वचनीं व लिंगीं एक च रूप होतें.

२ कुलाच्या चोखटपणाचें काय लागतें ?

३ उंच कुळें दूर च बर्णी; सनुतर् दूरच.

४ उत्साह कां बाळगा, कां वाहा.

(४२८)

कां रूपें वयसा माजा । आथिलेपणें काहा गाजा ।
एकु भाऊ नाहिं माझा । तरि पाल्हाल तें ॥

संस्कृत

रूपेण वयसा किं माद्यत , अर्थितत्वेन कस्मै गर्जत ।
मत्स्थः एकः भावः नास्ति, तर्न्हि पललं तत् पाललं तत् ।
पललं = mud, mire. पाललं = miry, muddy

(४२९)

कणें विण सोपर्टे । कणिसें लागलीं आथि एक दार्टे
काइ कराल गोमटें । वोस नगर ॥

एकदार्टे = एकदार्ढ्येन; सोपर्टे = सूत्पलानि (उत्पल = ज्यातून माव गेलें आहे तें emaciated), सूत्पटानि (वरटलेली Torn up) स्वलर + ट = हलकीं, शूर्पित = सुपानें हलसलेले, शूर्पट = सुपासारखें केळीचें पान वगैरे.

संस्कृत

कणैः विना सूत्पलानि कणिशानि लगंति (आभासंति)
एकदार्ढ्येन किं करिष्यथ ? गोमत् अपोषितं नगरं ।

(४३०)

नां तरि सरोवर आटलें । रानीं दुःखिया दुःखियें भेटलें ।
कां वांझा फुलीं फुललें । झाड जैसें ॥

संस्कृत

नह तर्न्हि सरोवरं आट्टितं, अरण्ये दुःखी दुःखिनं अभ्यतितं ।
किंवा वंध्यैः फुल्लैः फुल्लितं झाटं यादृक् ॥

फुल् = फुल; झाटि (स्त्री) = झाटं असें नपुं. रूप असावें.

(४३१ ते ४३३)

तैसें सकळ तें विभव । अथवा कुळज्ञानगौरव ।
जैसें शरीर आहे सावयव । परि सीस चि नाहिं ॥
तैसें माझेया भक्तीविण । जळो तें जियालेपण ।
आगा पृथ्वीवरि पाखाण । नसति काइ ॥
पैं हींवरांची दाट साउली । सज्जनीं जैसी वालिली ।
तैसि पुण्यें डावलूनि गेलीं । अभक्तातें ॥

संस्कृत

तादृक् सकळं तत् वैभवं, अथवा कुळज्ञानगौरवं,
यादृक् शरीरं सावयवं अस्ति परं शीर्षं चित् नास्ति ।
तादृक् मदीयया भक्त्याविना तत् जीवितत्वं ज्वलतु
आका ! पृथ्वीं प्रति पाषाणाः न संति किं ? ।

त्वै हिमारातेः स्या दढा छाया सज्जनैः यादृक् वारिता ।
तादृक् पुण्यानि अभक्तान् प्रति दवयित्वा गतानि ।

१ दवय To place at a distance.

दीर्घ व दूर याबद्दल तर-तम-भावीं दवीयस् व दविष्ट शब्द येतात. ह्या दवीयस व दविष्ट शब्दांत मूळ दव शब्द आहे. तो मराठी दाव (वा-वी-वें) या शब्दाचा मूळ आहे, यांत संशय नाहीं. शिष्ट संस्कृतांत दव शब्द आतां व पाणिनीकालीं हि नव्हता; परंतु पूर्ववैदिक व प्रांतिक भाषांत हा शब्द राहिला होता, हें मराठी तो राहिला दाव (वा-वी-वें) आहे यावरून स्पष्ट होतें.

२ दढ = दाट. ३ वारिता = वाळिली. ४ हिमारातिः = हरेचें किंवा चित्रकाचें झाड.

(४३४)

नींबु नींबोळीं मोडौनि आला । तरि काउळेयांसि सुकाळु जाला ।
तैसा भक्तिहीनु वाढिनला । दोषां चि लागि ॥

संस्कृत

निंबः निंबफलैः मुटित्वा आयातः,
तर्हि काकेभ्यः सुकालः संजातः ।
तादृक् भक्तिहीनः वर्धितः दोषाणां चित् लागे ।

(४३५)

कां खंडरसीं खापरीं वाढिलें । वाढूनि राति चौहटां सांडिलें ।
तेथ सुणेयांचा ऐसें जालें । जेया परीं ॥

खंडीरसीं = खंडरससूदनं = खंडरसउद्दँ = रसूँ = रसीं (नपुं., प्र. ए.) खंड गुळाची काकवी, तिनें युक्त अन्न.

संस्कृत

किंवा खंडरससूदनं खर्परे उपपादितं,
उपपाद्य रात्रौ चतुष्पथे स्यन्दितं
तत्र यया परीत्या शुनकीयवत् अंजसा जातं ।

तेथें कुत्र्याच्या संबंधाप्रमाणें सत्वर [अंजसा] जालें.

(४३६)

तैसें भक्तिहीनाचें जीणें । का संपत्ति ही न सुकृत जाणणें ।
तें सर्वसारदुःखासि अवंतणें । अगरिलें गा ॥

संस्कृत

तादृक् भक्तिहीनस्य स्यत् जीवनं संपत्तौ
किल अपि सुकृतं न जानाति ।
तत् संसारदुःखाय समामंत्रणं उद्गीर्णं अंग ।

अगरिलें = उद्गीर्णं = बोलऊं.

(४३७)

म्हणौनि कुल उत्तम नोहावें । जाती अंत्यां हीं होआवें ।
वरि देहाचेनि नावें । पशु ही लाभो ॥

संस्कृत

मत्वा, उत्तमं कुलं न भाव्यं, जात्या अंतवत् अपि भाव्यं,
उपरि देहस्य त्येन नाम्ना, पशुदेहः अपि लभ्यताम् ।
पश्य त्वं श्वापदेन हस्तितरकं धृतं,
तेन तया काकुरुत्या मां प्रति स्मृतं ॥

१ हस्तितरकं=हातिरुं, गुत्तरकं=गोरुं; २ काकुळति=काकुळति, काकु म्हणजे दुःख आणि रुति म्हणजे शब्द.

त्वदीयं पशुत्वं व्याहतं जातं किल मां प्रति प्राप्तं ।

तेयाचें = तदीयं; तियाचें = त्वदीयं, त्य चा अपभ्रंश ति.

(४३८ ते ४४४)

पाहें पां सावजें हातिरुं धरिलें । तेणें तिया काकुळती मातें स्मरिलें ।
किं तियाचें पशुत्व वावो जालें । पातलें मातें ॥
आगा नावं घेतां ओखटीं । जे आघवियां अधमा वां सेवटीं ।
तिये पापयोनीं हीं किरीटी । जन्मले जे ॥
ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे दगड ।
परि माझां ठाईं दृढ । सर्वभावें ॥

जेयांचिये वाचे माझे आलाप । दीठि भोगी माझें चि रूप ।
जेयांचे मनसंकल्प । माझे चि वाहे ॥
माझेया कीर्तीविण । जेयांचे रीते नाहीं श्रवण ।
जेयांचें सर्वांगा भूषण । माझी सेवा ॥
जेयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणिवा मज चि एकातें जाणे ।
जेयांसि ऐसें लाभे तरि जीणें । यन्हवि मरण ॥
ऐसां आघवां चि परीं पांडवा । जिहिं आपुलेयां सर्वभावां ।
जियावेयां लागि ओलावा । मीं चि केला ॥

ओखटी = उशती (वाचा = वाईट, बोंगळ भाषा) वैदिक प्रयोग. उशन्ती (त्रासदायक), रु चा ड होणें नाहीं. तेव्हां मूळ धातु ऋश् असा असावा. पूर्ववैदिक व प्रांतिक ऋ चा उ होतो.

संस्कृत

आका ! नामग्राहं ऋपन्ती किंवा उशती,
या अग्रिमाणां अधमानां सीमन्ते ।
तस्यां पापयोन्यां अपि किरीटिन् ये जन्मिताः ।
ते पापयोनयः मूढाः मूर्खाः पादशाः दृपदः !
परं मदीये स्थाने दृढाः सर्वभावेन ।
यदीयायां वाचि मदीयाः आलापाः,
दृष्टिः मदीयं चित् रूपं भुनक्ति,
यदीयं मनः मदीयान् संकल्पान् वहति ।
मदीयया कीर्त्या विना यदीयाः श्रवणाः रिक्ताः नहि* ।
येषां सर्वांगाणां भूषणं मदीया सेवा
यदीयं ज्ञानं विषयं न जानाति,
+ज्ञानिमा मां चित् एकं प्रति जानाति ।
येभ्यः ईदृशं संलभ्यते तर्हि जीवनीयं, एतर्हि मरणीयं ।

---

* नाही हें येथें अव्यय आहे. अन्यथा नाहींत असें रूप असतें.

+ ज्ञानि + मन् = बुद्धिमत् वत् विशेषणापासून हें नाम होतें.

ईदृक् यैः आत्मीयैः सर्वभावैः आग्रिमाभिः परीतिभिः चित् पांडव।
जीवितव्यस्य लागे अहं चित् अवलापः (अवलायः) कृतः।

(४४५)

ते पापयोनी हीं होतु कां । ते श्रुताधीत न्हवतु कां ।
परि मासिं तूंकितां तूंका । तूटि नाहिं ॥

संस्कृत

ते पापयोनयः अपि संतु किल, ते श्रुताधीताः न संतु किल
परं मत्संतोषं तोषाय त्रुटिः नास्ति ।

तुकें = तुर् श्रोणते; पण मला संतोषवितां त्या तोषांत तूट नाहीं. देवें तोलण्याचा कांहीं एक संबंध नाहीं.

(४४६)

पाहें पां भक्तिचेनि आथिलेपणें । दैत्यें देवां आणिलें उणें ।
माझें नृसिंहत्व लेणें । जेयाचिये महिमे ॥

संस्कृत

पश्य रे भक्त्याः त्वेन अर्थितत्वेन दैत्येन देवेभ्यः ऊनं आनीतं
यदीयात् महिम्नः मदीयं नृसिंहत्वलयनं ॥

लेणें (घेणें) = लयनं

(४४७)

तो प्रन्हादु गा मजसाठीं । घेतां बोहें सदा किरीटी ।
कां जे मियां देयावें तें गोठी । तेयाचिया जोडे ॥

संस्कृत

तस्मिन् प्रन्हादे अंग किरीटिन् मम साहित्यां सदा भूतं गृण्हवि
यत् मया दातव्यं सा गोष्ठिः तदीयेभ्यः जुष्यते किल ॥

टीका

त्या प्रन्हादानें माझ्यासाठीं सदा भूत घेतलें असतां मी जी देईं ती गोष्ट त्याच्या आप्तांना जुळली (प्राप्त झाली).

(४४८)

येऱ्हवीं दैत्यकुळ साचोकारें। परि इंद्रु ही सरि न लाहे उपरें।
म्हणौनि भक्ति गा एथ सरे। जाति अप्रमाण ॥

संस्कृत

एतर्न्हि, दैत्यकुलं सत्यंकारेण, परं इंद्रः अपि उपरि सादृश्य
(सदृशतां) न अलभत।
मत्वा अत्र भक्तिः अंग। स्मर्यते, जातिः अप्रमाणा।

सदृशता = सरिमा = सरि – री

(४४९)

राजाज्ञेचीं अक्षरें आथि। तयें चर्मा एका जेया पडति।
तेया चर्मासाठीं जोडति। सकला ही वस्तू ॥

संस्कृत

राजाज्ञायाः स्यानि अक्षराणि आभासंते, तानि एकस्मिन्
यस्मिन् चामीकरे पद्यन्ते।
तस्य चामीकरस्य साहित्यां सर्वाः अपि वस्तवः।

१ चर्म = चामीकर (सोनें)

चमीकरकृतस्वरौ द्वौ आकरौ. तत्र भवं चमीकर व कृतस्वर ह्या दोन खाणी. चमीकर या शब्दाचा अपभ्रंश चर्म असा ज्ञानेश्वरकाळीं होत होता. चामड्याशीं म्हणजे कातड्याशीं येथें कांहींएक संबंध नाहीं. हिंदू लोकांत हिंदू राजाच्या राजवटींत कातड्याचीं नाणीं पाडण्याची पद्धत असणेंच संभवनीय नाहीं. तेव्हां चर्म हा शब्द चामीकर या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कार्तस्वर म्हणजे रुपें.

२ वस्तु (नपुं.) = वस्तू (मराठी = स्त्री)

(४५० ते ४५६)

वांचूनि सोनें रूपें प्रमाण नोहे। एथ राजाज्ञा समर्थ आहे।
तें चर्म चि एक जें लाहे। तेणें वीकेति आघवीं ॥
तैसें उत्तमत्व तैं तरे। तैं चि सर्वज्ञता सरे।
जैं मनोबुद्धि भरे। माझेनि प्रेमें ॥

म्हणौनि कुळें जाती वर्ण । हें आघवें चि गा अकारण ।
एथ अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥
तें चि भलेतेणें भावें । मना मज आंतु एणें होआवें ।
आलें तरि आघवें । मागील तें वाओ ॥
तैसें तवं चि वाहला वोहल । जवं न पवति गंगाजल ।
मग होउनि ठाकति केवल । गंगारूप ॥
कां खैरचंदन काष्टें । हे विवंचना तवं चि घटे ।
जवं नेघपति एकावटें । अग्नि माझि ॥
तैसें क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यादि इया ।
जाती तवं चि वेगलालिया । जवं न भजति ॥

संस्कृत

(तत्) वचित्वा, सुवर्णं, रौप्यं ममार्थं न भवति,
अथ राजाज्ञा समर्था अस्ति ।
तत् चामीकरं चित् एकं यत् लभ्यते तेन अग्रिमाणि विक्रीयन्ते ।
तादृक् उत्तमत्वं तदा तीर्यते, तदा चित् सर्वज्ञता स्मर्यते ।
यदि मनः बुद्धिः मदीय प्रेम्णा भ्रियते ।
मत्वा, कुलानि जातयः वर्णाः, इदं अग्रिमं चित् अकारणं ।
अत्र अर्जुन ! मदीयत्वं एकं सार्थकं ।
तत् चित् भल्पते तेन भावेन मनसे मम अंतः आयातं भाव्यं ।
आयातं तर्हि माग्रीयं अग्रिमं तत् व्यर्थं (गतं) ।
तादृक् तावत् चित् वाहिन्यः ओघाः, यावत् गंगाजलं न प्राप्यन्ते ।
माङ् केवलाः गंगारूपाः भूत्वा स्थांति ।
किंवा खादिरचंदनकाष्ठानि इति विवंचना तावत् चित् घटते ।
यावत् एकपदं अग्रेः मध्ये न ग्रहाप्यन्ते ।
तादृक् क्षत्रियाः वैश्याः स्त्रियः किंवा शूद्राः अंत्यादयः इमाः ।
ज्ञातयः तावत् चित् विफलाः यावत् न भजन्ते मां मति ।

(४५७)

मग जाती व्यक्ती पडे बिंदुलें। जेव्हां भाव हाेति मज मीनले।
जैसें लवणकण घातलें। सागरावरि ॥

संस्कृत

माङ् जातेः व्यक्तेः बैंदुल्यं पद्यते, यदा याव भावाः मथि मीनाः
यादृक् लवणकणाः घातिताः सागरं उपरि।

१ बिंदु a detached partical. बिदुलः तस्य भावः बैंदुल्यं detachment वेगळेपणा. बैंदुल्यं = बिदुलें. बिंद् अवयवे to split, to detach.

२ मि to disapear प्रक्षेपणे. जेव्हां जाति व व्यक्ति यांना शून्यत्व येतें.

(४५८)

तवं चि नदानदीचीं नावें। तवं चि पूर्वपश्चिमें तेयां धावे।
जवं नैयंति आघवे। समुद्रापासि ॥

संस्कृत

तावत् चित् नदानां नदीनां स्यानि नामानि
तावत् चित् पूर्वपश्चिमस्यां तेषां धावाः
यावत् अग्रिमाः समुद्रस्य पश्वे न यंति।

(४५९)

हें चि कव्हणें येकें मिसें। चित्त माझां ठांईं प्रवेशे।
एतुलें हो मग आपैसें। मी होणें असें ॥

संस्कृत

इति चित् केन तु एकेन मिषेण चित्तं मदीये स्थाम्नि प्राविशति।
एतावच्चिकं भवतु, माङ् अल्पायासेन अहंभवनं (मद्भवः) अस्ति।

(४६० ते ४६५)

आगा वर फोडावेया चि लागि।
लोह मीळो कां परिसाचां आंगीं।
कां जें मिळेल इये प्रसंगीं। सोनें होईल ॥

पाहे पां वालभाचेनि व्याजें । तियां वज्रांगनाचिं नीजें ।
मज मीनलेयां काइ माझें । स्वरूप न होंती चि ॥
ना तरि भियाचेनि मीसें । मातें न पविजे चि काइ कंसें ।
किं अखंडें वैरावेशें । चैद्यादिकिं ॥
आगा सोइरेपणें चि पांडवा । माझें सायुज्य एयां यादवां ।
पैं ममत्वें वसुदेवा– । दिकां सकळां ॥
नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हान सनत्कुमारा ।
एयां भक्ती मी धनुर्द्धरा । प्राप्यु जैसा ॥
तैसा चि गोपीसीं सकामें । वेया कंसा भयसंभ्रमें ।
एरां घातकें मनोधर्में । शिशुपाळां ॥

संस्कृत

आका ! स्फोटितव्यस्य लागे लोहं
स्पर्शस्य किल स्यास्मिन् अंगे परिमिळतु ।
यत् किल अस्मिन् प्रसंगे मिलिष्यति तत् स्वर्णं भविष्यति।
पश्य त्वै वाल्लभस्य त्येन व्याजेन तासां वज्रांगनानां त्येषु निजेषु
मयि मीनेषु सत्सु, मदीयं स्वरूपं नो भवंति चित् ?
नह तर्हि भियः त्येन मिषेण, किं कंसेन मां प्रति किं न
चित् प्राप्यते ?
किंवा अखंडेन वैरावेशेन चैद्यादिकैः (मां प्रति न प्राप्यते किं)?
आका ! सोदरत्वेन चित् पांडव ! मदीयं सायुज्यं एभ्यः यादवेभ्यः।
त्वै (किंतु) वसुदेवादिभ्यः सकलेभ्यः ममत्वे (सायुज्यं)
यादृक् नारदस्य, ध्रुवस्य, अक्रूरस्य, शुकस्य हंत सनत्कुमारस्य,
एतेषां धनुर्धर ! अहं भक्त्या प्राप्तः ।
तादृक् चित् गोपीभ्यः साकाम्येन, तस्मै कंसाय भयसंभ्रमेण,
इतरेभ्यः शिशुपालेभ्यः घातकेन मनोधर्मेण ।
शिशुपाळां (आदिरदर्शक, अनेकत्वदर्शक)

(४६६)

आगा मी एकु लाणिचें खागें । मज एऊन्ये भलेतेणें मार्गें।
भक्ती कां विपयवैरागें । अथवा वैरें ॥

संस्कृत

अंग ! अहं एकः लानेः त्यत् खागं,
भल्यते तेन मार्गेण मयि यंतुं ईयते ।
भक्त्या विपयवैराग्येन अथवा वैरेण ।

१ लाणिचें व खागें या दोन शब्दांची व्युत्पत्ति.
२ वैरागेन. वैराग व वैराग्य अशीं दोन्हीं रूपें संस्कृतांत आहेत.
३ लानेः (ला to take) प्राप्ती, लयनी (ली) = लाणी (राहावयाचें) लाणीयं;
४ खगसंबंधीं = खागें; खागें म्हणजे घरटें. मी एक राहाण्याचें घरटें आहे; मजकडे वाटेल त्या मार्गानें येतां येतें.

(४६७)

म्हणौनी पाइं । प्रवेशावेया माझां ठाइं
उपायांची नाहिं । केणिं एथें ॥

संस्कृत

मत्वा, त्वै, मदीये स्थाम्नि प्रविष्टुं
उपायानां सा क्रेणिः नास्ति अत्र ।

क्रेणी (स्त्री संस्कृत) = केणी
क्रेणी buying, purchase.

(४६८।४६९)

आणि भलतीये जाति जन्मावें । मग भाजि जो अथवा विरोधावें।
परि भक्तां कां वैरियां हो आवें । माझेयां चि ॥
आगा कन्हणें येकें बोलें । माझेपण जरि जालें ।
तरि मी होणें आलें । हाता निरुतें ॥

संस्कृत

अन्यत् भण्यते तस्यां जात्यां जनितव्यं,
माङ्ग भज्यताम् अथवा विरोद्धव्यं ।
परं भक्तैः किंवा वैरिभिः मदीयैः चित् भवितव्यं ।
अहा ! केन तु एकेन वाहुलकेन मदीयत्वं यन्हि जातं,
तर्हि मद्भवनं हस्ते आयातं निरुतं ॥

१ वाहुलकं म्हणजे प्रकार, भेद.
वाहुलकं = वाउलें = बोलें.

(४७०)

एया लागि पापयोनी अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना ।
येणें मातें भजतां सदना । माझेयां येति ॥

संस्कृत

एतस्य लागे पापयोनिः अर्जुन ! किंवा वैश्यः शूद्रः अंगना (भवतु)
अस्मिन् मां प्रति भजति, (ते) मदीयं सदनं आयंति (आ+इ)

(४७१)

मग वर्णां माझि छत्रचामर । स्वर्गु जयाचें अग्रहार ।
मंत्रविद्येसि माहेर । ब्राह्मण जे ॥

संस्कृत

माङ् ये ब्राह्मणाः वर्णानां मध्ये
छत्रचामराणि यदीयः स्वर्गः अग्रहारः ।
मंत्रविद्यायै (ये) मातृगृहं संसंति (सं+अस्)॥

अग्रहारः (संस्कृत पुं.) = ज्ञानेश्वरी मराठींत नपुं.

(४७२ ते ४७४)

जे पृथ्वीतळिचे देव । जे तपावतार सावयव ।
सकल तीर्थांसि दैवं । उदैलें जे ॥

जेथ अखंड वसिजे यागीं । वेदांची जे वज्रांगी ।
जेयांचिये दीठिचां उत्संगीं । मंगळ वाढे ॥
जेयांचिये आस्थेचेनि योलें । सत्कर्म पाहालिं गेलें ।
संकल्पें सत्य जियालें । जेयांचेनि ॥

संस्कृत

ये पृथ्वीतलीयाः देवाः, ये सावयवाः तपोऽवताराः ।
सकलतीर्थेभ्यः दैवं समुदिताः ये ।
यत्र यागैः अखंडं उष्यते, ये वेदानां स्या वज्रांगिका ।
यदीयानां दृष्टीनां स्येषु उत्संगेषु मंगलं वर्धते ।
यदीयायाः आस्थायाः स्येन बाहुल्येन सत्कर्म प्रन्हादे गतं
यदीयेन संकल्पेन सत्यं जीवितं ।

१ योलें = बाहुल्येन, पाहालिं = प्रन्हादे (आनंद, सुख)

(४७५ ते ४७६)

जेयांचेनि गा योलें । आगिसि आयुष्य जालें ।
म्हणौनि समुद्रें पाणी आपुलें । दीधलें प्रीती ॥
मियां लक्ष्मी हीं केली परौति । फेडूनि कौस्तुभु घेतला हातीं ।
मग वोडवली वक्षस्थळाची वाखती । चरणरजा जेयाचेया ॥

संस्कृत

यदीयेन अंग ! यल्हेन अग्न्यै आयुः समायातं ।
मत्वा, समुद्रेण प्रीत्या आत्मीयं पानीयं दत्तं ।
मया लक्ष्मीः अपि परस्त्या कृता ।
स्फिाट्त्वा कौस्तुभः हस्ते गृहीतः ।
माद्‌ यदीयेभ्यः चरणरजोभ्यः वक्षस्थलस्य वार्क्षास्थि उपवाहिता ।

१ परस्त्या, पराभूता = परौति; वाखती = वार्क्षास्थि, वृक्क = Bosom, Kidney; वृक्क छाती. वृक्कास्थि किंवा वार्क्षास्थि म्हणजे छातीचें हाड.

(४७७)

आझूं पाउलांची मुद्रा । मी उरीं वाहें जे सुभद्रा ।
आपुलेया दैवं समुद्रा । जतने लागिं ॥

संस्कृत

अद्यापि पादतलांना त्यां मुद्रां अहं उरसि वहामि यत् (यस्मात्) सुभद्र ! आत्मीयस्य दैवसमुद्रस्य यतनायाः लागे ।

१ जे = यत् (कारण की) अव्यय

२ दैवसमुद्र = दैवाचा समुद्र मर्यादा उल्लंघून जाऊं नये म्हणून ही पादतलाची मुद्रा धारण केली आहे.

(४७८)

जेयांचा कोपु सूभटा । कालाग्निरुद्राचा वसैठा ।
जेयांचां प्रसादीं फूकटा । जोडति सिद्धी ॥

संस्कृत

यदीयः कोपः सुभट ! कालाग्निरुद्राणां स्यः वसतिष्ठः किंवा स्यः यदीये प्रसादे सिद्धयः जुटंति फूत्कृतेन

१ फूकटा = फूत्कृतेन. फूत् असा तोंडानें वारा सोडला असतां, म्हणजे विनखर्ची.

(४७९ ते ४८१)

ऐसे पुण्यपुंज ब्राह्मण । आणि माझां ठांइं अतिनिपण्ण ।
आवां मातें पावति कवण । समर्थणें ॥
पाहे पां चंदनाचेनि अंगानीळें । सीतळें निंच होते जे जवळे ।
तिहिं निर्जीवीं हीं देवांचि निडळें । वैसणीं केलीं ॥
मग तो चंदनु तेथ न पवे । एसें मनीं चि कैसेनि धरावें ।
अथवा पातला हें समर्थावें । तेव्हां काइ साच ॥

संस्कृत

ईदृशाः पुण्यपुंजाः ब्राह्मणाः अन्यत् मदीये स्थाने निपण्णाः
अथ मां प्रति प्राप्नुवंति (इति) किं नु समर्थनीयं ।?

पश्य त्वै चंदनस्य त्येन अंगानिलेन यामळाः निंबा ये स्पृष्टाः भूताः।
तैः निर्जीवैः अपि देवानां स्थानि निटलानि उपवेशनानि कृतानि।
माङ्ग सः चंदनः तत्र न प्राप्नोति, ईदृशं
मनसि चित् कीदृक् धर्तव्यं ?।
अथवा प्राप्तः इति समर्थितव्यं, तदा ते किं सत्यं ?।

१ कैसें = कैसें + इ = कैसेनि = कीदृक् अव्यय.

(४८२।४८७)

तेथ निववील ऐसिया आशा। हरे चंद्रमा आधा ऐसा।
वाहिजत असे शिरसा। निरंतर ॥
तेथ निववितां आणि सगला। परिमळें चंद्राहूनि आगला।
तो चंदनु काइ स्वलीला। सर्वांगिं न बैसे ॥
कां रथ्योदकें जिये जिये कासे।
लागलेयां समुद्र जालीं अनायासें।
तिये गंगेसि काहीं अनारिसें। गत्यंतर असे ॥
म्हणौनि राजर्षी हान ब्राह्मण। जेयां गती मती मीं चि शरण।
तेयां त्रिशुद्धी मीं चि निर्वाण। स्थिति ही मीं ॥
एया लागि शतजर्जरे नावे। रिगौनि निश्चंता होआवें।
कैसेनि उघडलेयां असावें। शस्त्रवर्षि ॥
आगा वरि पडतां पाषाण। न सुवावें वरि ओडण।
रोगिं दाटिला आणि उदासपण। उप्पधेंसीं ॥

संस्कृत

तत्र निर्वापयिष्यति ईदृश्या आशया हरेण चंद्रमाः अर्धादृशः
वाह्यमानः अस्ति शिरसा निरंतरं।
तत्र निर्वापयिता अन्यच सकलः, परिमलेन चंद्रात् अग्रतरः
सः चंदनः स्वलीलया सर्वांगेषु किं न उपविशति ?।
किंवा रथ्योदकानि यदीयायां कक्ष्यायां

लग्नानि समुद्रः अनायासेन भवंति ।
तस्यै गंगायै किं अन्यादृशं गत्यन्तरं अस्ति ? ।
मत्वा राजर्षयः हंत ब्राह्मणाः (संतु)
येभ्यः अहं चित् गतिः मतिः शरणं
तेभ्यः विशुद्धया अहं चित् निर्वाणं, स्थितिः अपि अहं ।
एतस्य कृते क्षतजर्जरायां नावि रिंगित्वा
निश्चितेन कीदृक् भवितव्यं ?
शस्त्रवर्षे उद्घाटितेन कीदृक् अस्तव्यं ? ।
अका ! उपरिपतति पाषाणे कद्वत् न सोतव्यं अवकर्षणं
रोगैः दंहितः, अन्यत् च औषधैः समं उदासत्वं ।

१ सोतव्यं = सुवावें, अवकुष्टनें (ओढण) = अवकर्षणं. दृ पासून मराठीत ढ. २ दृह् – दृह to fix

(४८८।४८९)

जेथ चहूंकडे जळतसे वणवा । तेथौनि कैसेनि न निगिजे पांडवा ।
तेवि लोका एउनि एया सोपद्रवा । केवि न भजिजे मातें ॥
आगा मातें न भजावेया लागि । कवण बळ पां आपुलें आंगि ।
काइ घरि किं भोगिं । निश्चंत केलें ॥

संस्कृत

वणवा = वनवह्निः

यत्र चतुर्षु कटिषु ज्वलन् अस्ति वनवन्हिः
तत्रतात् कीदृक् न निर्गातव्यं पांडव !
तद्वत् अस्मिन् सोपद्रवे लोके एत्य मां प्रति कद्वत् न भज्यते ।
अका ! मां प्रति भक्तव्यस्य कृते किं नु बलं स्वे आत्मीये अंगे ?
किं गृहे किंवा भोगे नैश्चित्यं कृतं ? ।

घरीं किंवा शरीरीं तुम्हीं निश्चिंतता काय केली ?

(४९०।४९१)

ना तरि विद्या किं वयसा । एया प्राणियांसि इा ऐसा ।
मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा जाला ॥ ४०० ॥

तरि भोग्यजात जितुलें । तें एका चि देहाचेया नीकें लागलें ।
आणि एथ देह तवं असे पडिलें । काळाचां तोंडीं ॥

संस्कृत

मर्वंश = पर्यवसाय = endeavour
मर्वंश = पर्यवश्वास = consolation
भ्रंशः = भंरश fall, distinction

नह तर्हि विद्यया किंवा वयसा एतेभ्यः प्राणिभ्यः एषः ईदृशः
मयि अभज्यमाने, पर्यवसायः सुरस्य सः संजातः ?
तर्हि भोग्यजातं यावत्तिकं तत् एकस्य देहस्य त्यस्मै लीकं श्लाघितम्
अन्यत् अत्र देहकं तावत् काळस्य त्यस्मिन् तुंडे पतितं अस्ति ।

१ निष्क = नीक, संपत्ति, नाणें देहाच्या नाण्याला संलग्न आहे.

(४९२)

बापा दुःखाचें केणें सुटलें । जेथ मरणाचें भरें लोटलें ।
तिये मृत्युलोकिचिये असे घडलें । हाटवेळे एणें ॥

संस्कृत

व्यात्मन् ! दुःखस्य त्यत् क्रयणं सुट्टितं,
यत्र मरणस्य त्यत् भरकं लोटितं,
तस्यां मृत्युलोकीयायां हाटवेलायां आयानं घटितं अस्ति ।

१ भरः = भारा, ओझें, गठडी. २००० पल = २० तुला = १ भर, भर = फार. भरः म्हणजे एक माप आहे.
२ हाटवेला = बाजाराची वेळ.

(४९३ ते ४९६)

आतां सुखेंसिं जीविता । कैसी ग्राहकें कीजैल पांडुसुता ।
काइ राखोंडिया फूंकितां । दीपु लागे ॥
आगा विषाचे कांदे वाटूनि । गोरसु घेईजे पीळुनि ।
तेयां नावं अमृत ठेउनि । जैसे अमरां होणें ॥
कां सीस खांडूनि आपुलें । पायाचां रातीं बांधलें ।
तैसें मृत्युलोकिचें भलें । आहे आघवें ॥

म्हणौनि मृत्युलोकिं सुखाची काहाणी ।
आइकैजैल कवणाचां श्रवणीं ।
कैंची सुखनिद्रा आंथुरणीं । इंगळांचां ॥

संस्कृत

अथ सुखेन (समं) जीवितस्य ग्राहकता कीदृक् करिष्यते पंडुसुत !
रक्षापिंडाषु फूत्कृतासु किं दीपः लग्यते ? ।
अक्का ! विषस्य तान् कंदान् चंदित्वा,
वंटयित्वा, पीडयित्वा गोरसः गृहीतः,
तस्य नाम अमृतं स्थापयित्वा यादृक् अमरवत् भवनीयं ।
किंवा आत्मीयं शीर्षं खंडित्वा पादीये क्षते बद्धं,
तादृक् मृत्युलोकीयं अग्रिमं भद्रं अस्ति ।
मत्वा मृत्युलोके सुखस्य त्या कथानिका कस्यनु त्यस्मिन्,
श्रवणे आविकर्णयिष्यते ।
काचित् अंगाराणां आस्तरणे सुखनिद्रा (स्यात्) ? ।
अंगार = इंगळ (निखारा)

(४९७)

जिये लोकिंचा चंद्रु क्षयरोगी । जेथ उदो होये अस्तवावेया चि लागे
दुःख लेउनि सुखाची आंगी । छळित जगातें ॥

संस्कृत

यस्मिन् लोके स्यः चंद्रः क्षयरोगी,
यत्र उदयः अस्तायितव्यस्य लागे,
दुःखं सुखस्य त्यां अंगिकां ल्हायित्वा जगत् मति छलति ।
अंगिका = आंगी (आंगडें)

(४९८)

जेथ मंगळाचां अंकुरीं । सवें चि अमंगळाची आहे पोहोरी ।
मृत्यु उदयाचां परिवरीं । गर्भ गिवसी ॥

संस्कृत

पोहरी = अपोहारिः (पाण्याची तूट. हारिः (हृ) = तूट)

यत्र अमंगलानां त्येषु अंकुरेषु समं चित्
अमंगलानां स्या अपोहारिः अस्ति ।
मृत्युः उदयस्य त्यस्यां परिछचौ गर्भं गवेषयति ।

अमंगलरूप पाण्याची तूट पडते.

(४९९)

जीतें नाहिं तेयाचें चिंतवी । तवं तें चि नेईजे गंधर्वीं ।
गेलेयाची कव्हणी गावीं । शुद्धि न लभे ॥

संस्कृत

यत् जीवत् (अपि) नास्ति तस्य त्यत् चिंतापयति,
तावत् तत् चित् गंधर्वैः नीयते ।
गतस्य स्या शुद्धिः कस्मिन् तु ग्रामे न लभ्यते ।

ज्याला जीव आला न आला, तें चिंता करावयाच तावतें तोंच गंधर्व त्याला घेऊन जातात.

(५००)

आगा गिवसितां आघवां वाटीं । परतलें पाउलचि नाहीं किरीटी ।
सैंघ निमालेयांचिया गोठी । तियें पुराणें जेथिचीं ॥

संस्कृत

अका ! गवेष्यमाणेषु अग्रिमेषु वाटेषु प्रतिगतं
पादतलं चित् नास्ति किरीटिन् !
निर्वाणानां त्याः शीघ्रगोष्ठ्यः (येषु)
तानि पुराणानि यत्रीयानि ।

१ शीघ्र = सैंघ; २ निर्वाण = निमाल (व = म; ण = ळ)

(५०१)

जेथिचिये अनित्यतेची थोरी । करितेया ब्रह्मेयाचें आयुष्यवेर्‍हीं ।
कैसें होणें नाहिं अवधारीं । निपटूनियां ॥

संस्कृत

यत्रीयायाः अनित्यतायाः स्यां स्फूरतां कलयतः
ब्रह्मणः त्वस्मिन् आयुःपर्यंते
कीदृक् (अपि) निपाव्य भवनीयं नास्ति, अवधारय।

जेथील अनित्यतेच्या गोष्टीचें आकलन करणाऱ्या ब्रह्माच्या जन्मभर कसें (हि आकलन) निपटून होणें नाहीं, ध्यानांत धर.

(५०२)

ऐसी लोकिची इये नांदणुक। तेथ जन्मले आहाति जे लोक।
तेयांचिये निश्चितैयेचे कै कवतिक। दीसतसे ॥

संस्कृत

ईदृशा अस्मिन् लोके स्या नंदनिका, तत्र ये लोकाः जन्मन्तः संति।
तदीयायाः निश्चिततायाः क कौतुकं दृश्यमानं अस्ति ?।

(५०३)

पैं दृष्टादृष्टिचिये जोडी। भांदवला न सुटे कवडी।
जेथ सर्वस्वें हाणि तेथ कोडी। वेचितील ॥

संस्कृत

स्वै दृष्टादृष्टस्य त्वस्यै जुट्यै (जुड्+ति)
भांडमूल्यात् कपर्दिका न सुट्यते।
यत्र सर्वस्वेन हानिः तत्र कोटिं वेक्ष्यंति।

१ जोडी = जुड् + ति = जुटिः ; भांडमूल्य = भांडउल = भांडवल.

(५०४)

जो बहू इयें विषयविलासीं गुंपे। तो उणे उवाई पडिला सांपे।
जो अभिलाषाभारें दडपे। तेयातें सज्ञानु म्हणाति ॥

संस्कृत

यः अस्मिन् विषयविलासे बहु गुंप्य ते सः,
मन्ये, उपाये पतितः सांप्रतं।

यः अभिलापस्य भारेण दृप्यति (६ गण) तं प्रति
ज्ञानिनं मन्यंते ।

जो विषयांत गुंपला तो उपायचिंतनांत पडला म्हणतात.
दृप् To be mad = दर्प् = दृप्.

(५०५)

जेयाचें आयुष्य थाकुटें होए । बल प्रज्ञा जिरौनि जाए ।
तेयाचे नमस्करिजति पाए । वडील म्हणौनि ॥

संस्कृत

यस्य आयुः दभ्रं भवति, बलं, प्रज्ञा, जरीत्वा याति,
तदीयौ पादौ, वृद्धौ मत्वा, नमस्क्रियते ।

ज्याचें आयुष्य थोडें राहिलें, बल, प्रज्ञा जीर्ण झाली, त्याला वृद्ध म्हणून मान देतात. जॄ = जरीत्वा, जरित्वा, जारयित्वा.

(५०६)

जवं जवं श्वान वलिया वाढे । तवं तवं भोजे नाचति फोडें ।
आयुष्य निमालें आंतुलीकडे । ते ग्लानि नाहिं ॥

संस्कृत

यावत् यावत् श्वा बलीयान् वर्द्धते तावत् तावत् भोज्याः
कौतुकेन नर्तंति ।
आयुः अंतर्कक्ष्यां निर्वाणं, सा ग्लानिः नास्ति ।

(१) श्वा म्हणजे तिरस्कारार्थी मनुष्याला लावला आहे.

(२) भोज्य, ज्यांना जेवावयाला मिळतें ते लोक. येथें तिरस्कारानें जों जों कुत्रा वाढतो, तों तों त्याच्या अन्नावर पोसणारे लोक त्याचें कौतुक करून नाचवात. पण आयुष्य कमी होत आहे, याची खंत नाहीं !

(५०७)

जन्मलेया दिहें दिवसें । हों लागे काळाचेया ऐसें ।
किं वाढतीं करितीं उल्हासें । उभितीं गुढिया ॥

संस्कृत

जन्मितेन दिवा दिवसेन कालस्य स्यत् त्यस्य एतादृशं भवितुं लग्यते उल्हासेन शुद्धिदिनं कुर्वन्ति उल्हासेन घृष्टिध्वजान् उद्धृति ।

१ वर्धापनं, वृद्धिदिनं = वाढदिवस;

२ घृष्टि = वराह. घृष्टिध्वज म्हणजे वराहाचें लांछन ज्या ध्वजावर आहे तो. तदनंतर घृष्टिध्वज बद्दल नुसता घृष्टि शब्द ध्वजार्थी लागू लागले.

घृष्टिः = गुढी. गुढीपाडवा म्हणजे ती प्रतिपदा ज्या प्रतिपदेस वराहध्वज उभारतात.

(५०८)

अगा मर हा बोलु न साहाति । आणि मेलेयां तरि रडति । परि असतें जीत न गणति । गैसासें पैं ॥

संस्कृत

अका ! प्रिय एनं वदं न सहन्ते, अन्यत् मृते तन्हि रदंति, परं सत् जीवितं न गणयंति गर्हेर्ष्ययिपात्वेन स्वै ॥

१ गैसासें = + गर्हा ईर्ष्ययिषा (ईर्ष्-सन्प्रक्रिया) तस्याः भावः निंद्य ईर्ष्येच्या भावेनें

(५०९)

दर्दुरु सापें गीलिजतु उभा । तो मासिया वेंटाळी जीभा । तैसे प्राणिये कवणा लोभा । वाढविति तृष्णा ॥

संस्कृत

दर्दुरः ऊर्ध्वः सर्पेण गिल्यमानः

सः जिव्हया मक्षिकां विट्टालयति

तादृक् प्राणिनः कस्मै नु लोभाय तृष्णां वर्धयंति ।

दुरु १ बेडूक्ये

(५१०)

आहा कटा ऽ खरें । हें मृत्युलोकिचें उपराटें । एथ अर्जुना जन्हें अवचटें । जन्मलासि ॥

संस्कृत

अहह ! कष्टं ! इदं मृत्युलोकीयं उत्स्फारयत् उशतं
अत्र अर्जुन ! यन्हि अवचाकुत्वेन जन्मितोऽसि ।

१ उत्स्फारयत् = उप्फराट = उपराट (टा-टी-टें)
सुत्स्फारयत् = सुफराटें
२ उशतं ओंवी ४३९ पहा.

(५११)

तऱ्हें झडझडौनि वहिला निग । इये भक्तीचिये वाटे लाग ।
जीया पावसी अव्यंग । निजद्धाम माझें ॥

संस्कृत

मत्वा, झटझटित्वा प्रथमः निर्गाहि, अस्याः भक्त्याः पथ्यायां लग,
यया मदीयं निजधाम अव्यंगं प्राप्स्यसि ॥

(५१२ ते ५१५)

तूं मन हें मीं चि करीं । माझां भजनीं प्रेम धरीं ।
सर्वत्र नमस्करीं । मज एकातें ॥
माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्प जाळणें अशेख ।
मद्याजी म्हणिपे चोख । तें यया नावं ॥
ऐसा मियां आथिला होंसी । तेथ माझिया चि स्वरूपा येंसी ।
हें अंतष्करणिचें तुर्सी । बोलिजत असे ॥
आगा आघवेया चोरिया आपुलें । जें सर्वस्व आम्हि असे ठेविलें ।
तें पावौनि सुख सांचलें । होउनि ठांसी ॥

संस्कृत

त्वं इदं मनः अहं (मयि ?) चित् कुरु, मदीये भजने प्रेम धर ।
सर्वत्र नमस्कुरु मां एकं प्रति ।
मदीयेन अनुसंधानेन, पश्य, अशेषाः संकल्पाः ज्वालनीयाः ।
मद्याजी भण्यते चोक्षं तत् अस्य नाम ।

ईदृशः मया अर्थितः भवसि, तत्र मदीयाय चित् स्वरूपाय आयासि।
इदं अंतःकरणीयं तुभ्यं वल्लभमानं अस्ति।
अक्का ! अग्रिमया चतुरतया यत् आत्मीयं सर्वस्वं स्थेयितं अस्ति।
तत् प्राप्य संचितं सुखं भूत्वा स्थासि।

१ स्थेय = ठेव (पासून क्रियापद स्थेयामि)

(५१६।५१७)

ऐसेनि सावलेनि परब्रह्में। तेणें भक्तकामकल्पद्रुमें।
बोलिलें आत्मारामें। संजयो म्हणे ॥
अहो आइकत असा अवधारा। तवं एथा वोला निवांतु म्हातारा।
जैसी म्हैसी नुठी का पुरा। तैसा उगला चि असे ॥

संस्कृत

एतादृशेन श्यामलेन परब्रह्मणा तेन भक्तकामकल्पद्रुमेण।
आत्मारामेण वलिहतं, संजयः भणति।
अहो ! अवधारेण आचिकर्णयन्तः स्त (लोट्)
तावत् महत्तरः अस्मिन् वल्हे निर्वातः (सन्)
यादृक् महिषी पूरे न उत्तिष्ठति किल
तादृक् उत्कलः किंवा उत्कः चित् आसीत् ॥

असे = आसीत् (लङ् अस्); उत्क = Sad, Silent = उत्कल

(५१८)

तेथें संजयें माथा तुकिला। आहा अमृताचा पाउसु वरिषला।
हा एथ चि असतु गेला। सेजेया गावां ॥

संस्कृत

तत्र संजयेन मस्तकः तुक्तः, अहह अमृतस्य स्यः प्रावृट् वृष्टः,
एषः अत्र चित् सन् सीमीयं ग्रामं गतः।

तुकिला = तुक्तं (तुज् to wave to and fro—M. Williams)
सेजेया = सीमीयं

(५१९)

तऱ्हीं दातारु हा आमचा । म्हणौनि ऐसें बोलतां मैलैल वाचा ।
काइ ज़ालें एयाचा । भोगु चि ऐसा ॥

संस्कृत

तर्न्हि अपि अयं अस्मदीयः दाता, (इति) मत्वा ईदृशे
वल्हमाने वाचा मलिनयिष्यते ।
किं अपि जनिष्यत् (तर्न्हि) एतदीयः भोगः चित् एतादृशः ।

जालें = भविष्यकृदन्त

(५२० ते ५२४)

परि बापु भाग्य माझें । जें वृत्त सांघावेयाचेनि व्याजें ।
कैसा राखिला मुनिराजें । व्यासदेवें ॥
एतुलें हें वाढें सायासें । जवं बोलतसे दृढें मानसें ।
तवं न धरे चि आपुलेया ऐसें । सात्विकीं केलें ॥
चित्त वावठेलें आठी घेंत । वाचा पांगुलैली जेथिची तेथ ।
आपादकंचुकित । रोमांचीं जालें ॥
अधोन्मीलित डोले । वरिपताति आनंदजलें ।
आंतुला सुखोर्मीचेनि पलें । बाहिरि कांपे ॥
पैं आघवां चि रोमपूलीं । आलां स्वेदकणीं निर्मलीं ।
लेइला मोतियांची कडियाली । आवडे तैसा ॥

संस्कृत

परं बुद्दमन् ! मदीयं भाग्यं यत् वृत्तसंख्यातव्यस्य त्वेन व्याज़ेन
मुनिराजेन व्यासदेवेन कीदृशः रक्षितः ।
एतावधिकं इदं वड्ढं सायासं यावत् दृढमानसेन वल्हन् आसीत् ।
तावत् आत्मानं न ध्रियते ईदृशं सात्त्विकैः (भावैः) कृतं ।
आस्तवं गृण्हत् चित्तं (व्यायितं) व्ययं स्थितं,
यत्रस्था तत्र वाचा पंगूयिता ।

रोमांचैः आपादकंचुकितं स्तं (भूतं कर्माणि)
अर्धोन्मीलिताः दृष्टयः आनंदजलानि वर्षंत्यः संति ।
अंतरीयायाः सुखोर्म्याः त्येन वलेन वहिः कंपते ।
त्वै अग्रिमेषु चित् रोममूलेषु निर्मलैः स्वेदकणैः अलितवान्
वाधृत्यते ईदृशः मौक्तिकानां त्यया फटकावल्या लायितवान् ॥

अल् भूषणे = अलितः भाला
आंबा आंब्यांनीं आला = आम्रः आम्रफलैः अलितः (अलंकृतः पर्याप्तः)
तळें भरून आलें = तडागः भृत्वा अलितः (पर्याप्तः)

(५२५)

ऐसा महासुखाचेनि अतिरसें । जेथ आटणी होईल जीवदशे ।
तेथ निरोविलें व्यासें । तें नेदी चि हों ।

संस्कृत

एतादृक्, महासुखस्य त्येन अतिरसेन यत्र जीवदशायै अट्टनी भविष्यति, तत्र (यत्) व्यासेन निरूपितं (निर्वाहितं) तत् भवितुं न अनुजानीते ।

आटणी = अट्टनी (अट्ट = dry)

(५२६)

आणि कृष्णार्जुनांचें बोलणें । घोकरि आलें श्रवणें ।
किं देहस्मृतिचा तेणें । वापसा केला ॥

संस्कृत

अन्यत् कृष्णार्जुनयोः त्यत् वल्हनं श्रवणे घुकरं आयातं ।
तेन किल देहस्मृतेः स्यः वप्साः कृतः ।

घुकरं = (णमुल्) = घोकरि, घु (एक नाद); वप्सस् (वैदिक) = घीं पेरण्याकरितां तयार केलेली जागा. वप्सस् या शब्दाचा अर्थ वेदांत (ऋक् १-१८१-८) आकार, शरीर असा सायणादि भाष्यकार करतात.

त्या नादानें देहस्मृतीला आकार आला. स्मृतीचा लोप झाला होता. तो तिला त्या घो घो नादानें आकार आला.

(५२७)

तेव्हां नेत्रिचें जळ विसर्जी । मग सर्वांगिचा स्वेदु परिमार्जी ।
तेवि च म्हणे अवधारा हो जी । धृतराष्ट्रातें ॥

संस्कृत

तदा वाव नेत्रयोः जलं व्यसर्जयत्,
माङ् सर्वांगस्य त्यं स्वेदं पर्यमार्जयत् ।
तद्वत् चित् अभणत् धृतराष्ट्रं प्रति,
भोः आर्य ! अवधारयत ।

(५२८)

आतां कृष्णवाक्यबीजा निवाडु ।
आणि संजयो सात्विकाचा विवडु ।
म्हणौनि सवयां चि होइल सुरवाडु । प्रमेयपिकाचा ॥

संस्कृत

अथ कृष्णः वाक्यबीजस्य स्यः निर्वादकः
अन्यत् संजयः सात्विकस्य स्यः विवर्तकः
माङ् अन्वक् समया चित् प्रमेयपक्तेः सुवृद्धिः भविष्यति ।

१ निर्वादक = निवाढ (निवडणारा); २ विवर्तकः = विवढ . (पिकाचा पालट करणारा) ३ पक्तिः = पीक (पक्वं) ४ सुवृद्धिः = सुरवाढ.

(५२९)

अहो ! अळुमाळु अवधान देआवें । इतुलेनि आनंदरासिवरि वैसावें ।
बापु श्रवणेंद्रियांचेनि दैवें । घातली माळ ॥

संस्कृत

अहो ! आलं आलं अवधानं दातान्यं,
इयत्तिकेन आनंदराशि उपरि उपवेष्टव्यं ।
द्रुस्पन् ! श्रवणेंद्रियस्य त्येन दैवेन माळा ग्राहिता ।

आलं = पर्याप्तं (अलू पर्याप्तं)

(५३०)

म्हणौनि विभूतिचा ठाओ । अर्जुना दावील सिद्धांचा राओ ।
तो आइका म्हणे ज्ञानदेऊ । निवृत्तिचा ॥

संस्कृत

माङ् अन्वक् विभूतीनां त्वं स्थामानं सिद्धानां स्वः
राजा अर्जुनाय दर्शयिष्यति
तं आविकर्णयत, (इति) निवृत्तीयः ज्ञानदेवः भणति ।

— इति संपूर्णमभवत् —

